

*Alvar Nelson
1st var son*

Kriminalpolitik och ingripanden vid brott

1990 års upplaga

Alvar Nelson

Kriminalpolitik och ingripanden vid brott

Juridikbokse

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

Alvar Nelson

Kriminalpolitik och ingripanden vid brott

1990 års upplaga

 IUSTUS FÖRLAG
Juridiska Föreningen i Uppsala

Fjärde upplagan (1983, 1985, 1988)

© Iustus Förlag AB, Uppsala 1990

ISBN 91-7678-173-9

Graphic Systems AB, Göteborg 1990

Innehållsförteckning

FÖRORD 11

LÄSANVISNINGAR OCH FÖRKORTNINGAR 13

- 1 KRIMINALPOLITIK 15
 - 1.1 Ämnesområdets avgränsning 15
 - 1.2 Brott och brottspåföljd 18
 - 1.3 Straffvärde 24
 - 1.3.1 Gärningstypens straffvärde (abstrakt straffvärde) 24
 - 1.3.2 Gärningens straffvärde (konkret straffvärde) 25
 - 1.4 Avkriminalisering och nykriminalisering 26
 - 1.4.1 Avkriminalisering 27
 - 1.4.2 Nykriminalisering 29
 - 1.5 Ned- och uppkriminalisering 29
 - 1.6 Begränsningar i tillströmningen av brottmål 31
 - 1.7 Kriminalpolitikens underlag 32
 - 1.8 Kriminalpolitikens syften 35
 - 1.8.1 Den brottsbekämpande verksamheten 36
 - 1.8.2 Kostnadsfördelningen i kriminalpolitiken 37
 - 1.8.3 Minskning av brottslingens lidande 38
 - 1.8.4 Brottsoffrets ställning 39
- 2 DRAG AV STRAFFSYSTEMETS UTVECKLING 45
 - 2.1 Från straffbalk till strafflag 45
 - 2.2 Från strafflagen till brottsbalken 46
 - 2.3 Från brottsbalken mot framtiden 49
 - 2.4 Lagstiftande, beslutande och verkställande organ 51
 - 2.4.1 Riksdagen och dess verk 52
 - 2.4.2 Regeringen 52
 - 2.4.3 Justitiedepartementet 53
 - 2.4.4 Övriga departement 53
 - 2.4.5 Några centrala ämbetsverk 54
 - 2.4.6 Kostnaderna för åtgärder mot brott 54
 - 2.5 Från misstanke om brott till verkställighet av påföljd 55

- 3 PÅFÖLJDSSYSTEMET 62
 - 3.1 Översikt över systemet 62
 - 3.2 Indelningsgrunder för straffpåföljderna 64
 - 3.3 Beslutsnivåerna vid ingripanden mot lagöverträdare 66
- 4 BÖTER 72
 - 4.1 Dagsböter 72
 - 4.2 Penningböter 73
 - 4.3 Normerade böter 73
 - 4.4 Reformplaner 73
- 5 FÄNGELSE 75
 - 5.1 Ramarna för frihetsstraffet 75
 - 5.2 Villkorlig frigivning 77
 - 5.3 Villkor vid villkorlig frigivning 77
 - 5.4 Reformplaner 78
- 6 VILLKORLIG DOM 81
 - 6.1 Innebörden av villkorlig dom 81
 - 6.2 Förutsättningarna för ådömande av villkorlig dom 81
 - 6.3 Kontroll och prøvotid 82
 - 6.4 Reformplaner 83
- 7 SKYDDSTILLSYN 84
 - 7.1 Innebörden av skyddstillsyn 84
 - 7.2 Förutsättningarna för användningen av skyddstillsyn 84
 - 7.3 Föreskrifter vid skyddstillsyn 86
 - 7.4 Kontrollen av den dömde 87
 - 7.5 Reformplaner 88
- 8 ÖVERLÄMNANDE TILL SÄRSKILD VÅRD 90
 - 8.1 Rättsutvecklingen 90
 - 8.2 Vård inom socialtjänsten 91
 - 8.3 Tvångsvård av vuxna missbrukare 93
 - 8.4 Sluten psykiatrisk vård m m 93
 - 8.5 Gemensamma frågor om det personliga ansvaret 97
- 9 RÄTTSVERKNINGAR AV BROTT 99
 - 9.1 Översikt över rättsverkningarna 99

9.2	Förverkande och företagsbot	100
9.2.1	Jämförelse mellan rättsverkningarna	100
9.2.2	Förverkande	101
9.2.3	Företagsbot	103
9.3	Andra särskilda rättsverkningar	104
9.3.1	Den familjerättsliga lagstiftningen	104
9.3.2	Den avtalsrättsliga lagstiftningen	105
9.3.3	Den arbetsrättsliga lagstiftningen	105
9.3.4	Lagstiftningen om näringsförbud	105
9.3.5	Lagstiftning om särskilda behörighetsregler	106
9.3.6	Utlänningslagstiftningen	108
10	ALTERNATIV TILL BROTTSPÅFÖLJDER	109
10.1	Ämnets avgränsning	109
10.2	Disciplinåtgångarna	109
10.2.1	Disciplinansvar inom offentlig anställning	109
10.2.2	Disciplinansvar inom försvarsmakten	110
10.2.3	Disciplinansvar för hälso- och sjukvårdspersonal	110
10.2.4	Straffansvar för offentlig anställda	111
10.3	Vitet	111
10.3.1	Olika slags viten	111
10.3.2	1985 års lag om viten	112
10.3.3	Jämförelse mellan viten och böter	112
10.4	Sanktionsavgifterna	113
10.4.1	Utvecklingen inom sanktionssystemet	113
10.4.2	Beloppsbestämda avgifter	115
10.4.3	Värderelaterade sanktionsavgifter	116
10.4.4	Förslag om andra sanktionsavgifter	118
10.4.5	Sanktionsavgifternas uppgift i rättssystemet	119
10.5	Skadeståndet	121
11	POLISEN	123
11.1	Organisationen	123
11.1.1	Rikspolisstyrelsen	124
11.1.2	Den lokala polisorganisationen	125
11.2	Översikt över polisverksamheten	125
11.3	Polisens samarbete med andra myndigheter	127
11.3.1	Samarbetet med åklagarmyndigheten	127
11.3.2	Samarbete med socialtjänsten m m	127

- 11.4 Polismans befogenheter och skydd 129
 - 11.4.1 Begreppet polisman 129
 - 11.4.2 Användningen av tvång eller våld 129
 - 11.4.3 Tillfälligt omhändertagande och andra befogenheter 130
 - 11.4.4 Skydd mot övergrepp 131
 - 11.4.5 Kritiken mot polismäns utnyttjande av befogenheterna 132
- 11.5 Rapporteftergift 134
 - 11.5.1 Syftena med rapporteftergift 134
 - 11.5.2 Omedelbar rapporteftergift 135
 - 11.5.3 Rapporteftergift i efterhand 135
- 11.6 Föreläggande av ordningsbot 135
- 11.7 Antalet brott som kommit till polisens kännedom 136
- 12 ÅKLAGARNA 140
 - 12.1 Organisationen 140
 - 12.2 Förundersökning 142
 - 12.3 Åtalsförutsättningar 144
 - 12.3.1 Allmänt och enskilt åtal 144
 - 12.3.2 Åtalspreskription 144
 - 12.3.3 Myndighets tillstånd till åtal 145
 - 12.4 Åtalsprövning och åtalsunderlåtelse 146
 - 12.4.1 Obligatoriskt eller fakultativt åtal 146
 - 12.4.2 Gemensamma frågor rörande åtalsprövning 147
 - 12.4.3 Särskild åtalsprövning enligt BrB 148
 - 12.4.4 Åtalsprövning vid brott utom BrB 149
 - 12.4.5 Åtalsprövning enligt LUL och LVM 149
 - 12.4.6 Åtalsunderlåtelse för unga 149
 - 12.4.7 Åtalsunderlåtelse med stöd av RB 151
 - 12.4.8 Frekvensen av beslut att icke tala å brottet 153
 - 12.5 Summariska strafförfaranden 153
 - 12.6 Åtalet 155
 - 12.7 Åklagarens roll vid huvudförhandlingen 156
 - 12.8 Fullföljd av talan 157
- 13 DOMSTOLARNA 159
 - 13.1 Domstolsorganisationen 159

- 13.2 Förberedande beslut i brottmål 161
 - 13.2.1 Den misstänkte och hans försvar 161
 - 13.2.2 Tvångsmedel i brottmål 162
 - 13.2.3 Personutredning 165
 - 13.2.4 Rätt psykiatrisk undersökning 166
- 13.3 Huvudförhandling i brottmål 168
 - 13.3.1 Kallelse till huvudförhandling 168
 - 13.3.2 Huvudförhandlingens förlopp 169
- 13.4 Dom i brottmål 170
 - 13.4.1 Domens avfattning 170
 - 13.4.2 Ansvarsfrihet och strafflindring 170
 - 13.4.3 Påföljdsbestämningen 172
 - 13.4.3.1 *Principerna bakom reformen* 172
 - 13.4.3.2 *Straffvärdesbestämningen* 174
 - 13.4.3.3 *Straffmätningen* 176
 - 13.4.3.4 *Påföljdseftergift* 178
 - 13.4.3.5 *Påföljdsvalet* 178
 - 13.4.3.6 *Beaktande av tidigare och förväntad brottslighet* 181
 - 13.4.3.7 *Reformens verkningar* 182
- 13.5 Statistiska uppgifter om brott och påföljder 183
- 14 KRIMINALVÅRDEN 188
 - 14.1 Organisation 188
 - 14.2 Anstaltsklientelet och anstaltsvården 190
 - 14.2.1 Anstaltsklientelet 190
 - 14.2.2 Behandlingsplan, arbete och utbildning 191
 - 14.2.3 Fångarnas rättssäkerhet 192
 - 14.2.4 Lättnader i frihetsberövandet 195
 - 14.2.5 Disciplinära åtgärder inom anstaltsvården. 196
 - 14.3 Frivården och frivårdsklientelet 197
 - 14.3.1 Frivårdens organisation 197
 - 14.3.2 Frivårdsklientelet och övervakningen 200
 - 14.4 Kriminalvårdens nämnder 201
 - 14.4.1 Övervakningsnämnderna 201
 - 14.4.2 Kriminalvårdsnämnden 203

15	MYNDIGHETER FÖR VERKSTÄLLIGHET AV BÖTESSTRAFF M M	205
15.1	Principerna för verkställigheten	205
15.2	Förvandling av böter	206
16	REGERINGEN SOM NÅDEINSTANS	208
17	INTERNATIONELLT SAMARBETE	210
17.1	Suveräniteten och dess begränsningar	210
17.1.1	Lagstiftningen, domstolarna och myndigheterna	210
17.1.2	Utlämning för brott och överföring av lagföring för brott	210
17.1.3	Domstolens behörighet	211
17.1.4	Åklagarens behörighet	212
17.1.5	Straffmätning och påföljdsväl	212
17.1.6	Verkställighet av påföljd	212
17.1.7	Mellanstatligt samarbete	212
17.1.8	Termen internationell straffrätt	215
17.2	Brott förövade inom riket	215
17.2.1	Suveränitet	215
17.2.2	Immunitet	216
17.2.3	Särskilda åtalsföresättningar	217
17.3	Brott förövade utom riket	218
17.3.1	Huvudregeln	218
17.3.2	Föreskrifter rörande vissa brott	219
17.4	Särskilda föreskrifter om svensk domstols kompetens	221
17.5	Frågor rörande dubbel straffbarhet	222
17.6	Verkan av utomlands meddelad dom	223
17.7	Internationellt samarbete för lagföring av brott	224
17.7.1	Föreskrifter om lagföring	224
17.7.2	Föreskrifter om utlämning för brott	225
17.7.3	Om avvisning och utvisning enligt utlänningslagen	226
17.8	Internationellt samarbete rörande straffverkställighet m m	226
	SAKREGISTER	229

Förord

Detta kompendium har tidigare utgivits 1983, 1985 och 1988. Redan den snabba rättsutvecklingen har gjort det angeläget att nu lägga fram en omarbetad upplaga, där föreskrifter, praxis och litteratur beaktas fram till den 1 juli 1990 och ibland något längre. Kompendiet avser i första hand att ge studerande vid universitet och högskolor en överblick över de former, i vilka dagens samhälle ingriper mot brott. För förståelsen är det viktigt att följa några huvudlinjer i utvecklingen fram till våra dagar. Endast så kan man se, vad som har förändrats och hur det nuvarande rättsmaskineriet är avsett att fungera. Samtidigt uppmärksammar man då, hur vi hela tiden ändrar vår inställning till kriminalpolitiken.

Det har alltid varit viktigt för mig att redovisa ingripandena mot brott i hela förloppet alltifrån brottets förövande till slutet av verkställigheten av den ådömda påföljden. Det lämnas här en översiktlig framställning av de myndigheter, som var för sig har en uppgift i maskineriet, och som löser den efter bästa förmåga. Fördelningen av uppgifterna på olika myndigheter ger i regel befattningshavarna tillfredsställelsen, att ha gjort sitt. Huruvida systemet i dess helhet uppfyller de mål, som uppställts i fråga om samhällets ingripanden mot brott, behöver de icke besvara. Det ankommer emellertid på oss alla, att icke förlora helhetsbilden. Varför måste samhället ingripa mot brott med åtgärder, som i första hand åsyftar att tillfoga den skyldige lidande?

Den frågan besvaras icke i detta kompendium. I stället lämnas en översikt över den rättsliga regleringen av ingripandena och statistiska uppgifter om den omfattning, i vilka de kommer till användning. Det står klart för mig, att de uppgifter om tillämpningen, som här redovisas, är alltför detaljerade. De är emellertid därigenom ägnade att vara underlag för överväganden, som eljest skulle vila på ett alltför lösligt underlag. Den bild, som de tillsammans ger, bekräftar icke den vitt spridda uppfattningen, att samhället idag hotas av brottslighetens art och omfång.

Juridicum, Uppsala den 7 augusti 1990

Alvar Nelson

Läsanvisningar och förkortningar

Brottsbalken (BrB) citeras i allmänhet endast med kap, § och st, t ex 2:3 1 st 6., vilket betyder 31 kap 3 § första stycket sjätte punkten i dess nu gällande lydelse (1990:416).

Alla lagar och föreskrifter citeras från Svensk författningssamling (SFS) utan annan angivelse än lagens rubrik (ev förkortad) samt år och nr, t ex lagen (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare (LUL) i stadgandets nu gällande lydelse, t ex 6 § (1990:61).

I regel anges endast sådana ändringar i lagstiftningen, som tillkommit under 1989 och 1990. Lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU), som trätt i kraft 90-07-01, citeras i stället för äldre lag med samma rubrik (1980:621)

Genom hänvisningar till lagstiftningen och ändringarna i denna får man i SFS möjlighet att via det angivna numret nå propositionen, utskottsbetänkandet och riksdagens skrivelse.

BrB	Brottsbalken (1962:700)
BRÅ	Brottsförebyggande rådet (utgeber flera skriftserier)
Dir	Direktiv till statlig utredning
Ds	Utredning eller departementspromemoria i stencil
HD	Högsta domstolen
Ju	Justitiedepartementet
JuU	Riksdagens justitieutskott
KvaL	Lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt
KVS	Kriminalvårdsstyrelsen
KVV	Kriminalvårdsverket
LSPV	Lagen (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall
LUL	Lagen (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare
LVM	Lagen (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall

LVU	Lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga
NJA	Nytt juridiskt arkiv, avd I (rättsfall från HD)
NSL	Narkotikastrafflagen (1968:64)
NTfK	Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab
OmsorgsL	Lagen (1985:571) om särskilda omsorger om psykiskt utvecklingsstörda m.fl.
PBL	Plan- och bygglagen (1987:10)
RB	Rättegångsbalken (1942:740)
RF	Regeringsformen (omtryckt 1988:1444)
RI	Rättsväsendets informationssystem
RPS	Rikspolisstyrelsen
RSV	Riksskatteverket
RÅ	Riksåklagaren (och hans kansli)
SBL	Skattebrottslagen (1971:69)
SCB	Statistiska centralbyrån
SL	1864 års strafflag
SoL	Socialtjänstlagen (1980:620, omtryckt 1988:871)
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
SÄPO	Särskilda polisverksamheten för hindrande och uppdagande av brott mot rikets säkerhet
TBL	Lagen (1951:649) om straff för vissa trafikbrott
TF	Tryckfrihetsförordningen (omtryckt 1988:1447)
Utl	Utlänningslagen (1989:529)
VSL	Lagen (1960:418) om straff för varusmuggling

1 Kriminalpolitik

1.1 Ämnesområdets avgränsning

Låt oss börja med iakttagelsen, att de juridiska fakulteterna i Uppsala och Lund i sina sigill har samma, redan hos CICERO återfunna, devis: *Suum cuique* (åt envar sitt) jämte bilden av en våg i jämviktsläge. Det är en symbol för vad ULPIANUS ansåg vara rättens föreskrifter: att leva hederligt, icke skada annan och ge åt envar, vad honom tillkommer. Även universiteten har i sina sigill motton på latin. JOHANNES BUREUS gav 1601 Uppsala den medvetet flertydiga devisen: *Gratiæ Veritas Naturæ* (Nådens Sanning Naturens). I samband med inrättandet 1666 av universitetet i Lund tog man där från en passus hos VERGILIUS till motto: *Ad utrumque* (till bådaddera) jämte bilden av ett lejon, som med svärd och bok är berett till bådaddera. De latinska deviserna ger oss ett perspektiv på rättsordningens och universitetens uppgifter, som de uppfattades i svunnen tid.

I läran om staten och dess styrelse (politik) utgör *samhälleligt beslutsfattande* ett huvudområde. Oavsett från vilka ideal vi hämtar våra förebilder, bär vi inför varandra ett moraliskt ansvar för det rättssystem, som tillkommit genom våra *politiska* beslut. Det är därför som vi noga måste pröva alla föreskrifter, varigenom samhället får *kontroll* över den enskildes beteende och möjlighet till *styrning* av hans utveckling. Därigenom kontrolleras och styres även genom fysiska personer verksamheten i juridiska personer (t ex bolag och föreningar). En sådan kontrollpolitik har utformats på många samhällsområden, t ex inom skolan och arbetslivet, hälso- och sjukvården, folkförsörjningen och socialtjänsten. I synnerhet gäller vårt ansvar *kriminalpolitiken*, där vi tar i bruk maktmedel, som i första hand och ytterst innebär, att den enskilde tillfogas *lidande*, för vad han gjort eller försummat. Här ställes vi inför två frågor: vilka straff får komma till användning? För vilka gärningar får de tagas i bruk? När de har besvarats, gäller det att bestämma, åt vilka dessa maktbefogenheter skall betros, och hur vi skall kunna kontrollera deras användning.

Alla samhällen har icke alltid i samma omfattning behov av en *kontrollpolitik*, och dess utformning blir därför ett kännetecken för ett visst samhälle

i en viss situation vid en viss tidpunkt. I moderna samhällen kan man genom studium av *den rättsliga regleringen* skapa sig en bild av kontrollpolitiken, men insikt om dess *funktion* i samhället får man först genom att se huru den där blir *verkställd* och vilka *samhällsorgan*, som genomför den. Möjligheten att genomföra kontroll har ökat med *datoriseringen* av uppgifter, vilka lätt kan hänföras till viss person (personnummer) företag etc.

Inom kontrollpolitiken utgör *kriminalpolitiken* ett begränsat men betydelsefullt delområde. Det kännetecknas av en *uttömmande* och *detaljerad* rättslig reglering avseende sådana gärningar (*brott*), för vilka samhället har tillåtit vissa former av tvångsmässiga ingripanden (*straff*) gentemot dess förövare. Den rättsliga regleringen gäller icke bara bestämmandet av brott och straff utan även *förfarandet i brottmål* och de *myndigheter*, som har att verkställa de rättsliga avgörandena. Anledningen till en sådan noggrannhet i regleringen beror på straffets *särprägel* att vara ett på grund av brottet förövaren av *samhället uppsåtligt tillfogat lidande*. Det är därför som brottsbeskrivningen är *exakt*, förfarandet *formbundet* samt myndigheterna *skarpt avgränsade* och deras verksamhet *övervakad*.

Gränserna för kriminalpolitiken är angivna i Regeringsformen (RF) dels i fråga om regleringen av ingrepp i *medborgerliga rättigheter* (RF 2 kap) dels beträffande utfärdandet av *lagar* och andra *föreskrifter* (RF 8 kap) dels avseende *rättskipningen* och *förvaltningen* (RF 11 kap) samt *kontrollmakten* (RF 12 kap). Innanför dessa gränser finns det rikligt utrymme för förändringar genom kriminalpolitiska beslut. Detta utrymme kan utnyttjas för inskränkningar eller utvidgningar av det straffbara området, förändringar i fråga om straff och andra brottspåföljder samt rättsverkningar av brott och förnyelse inom förfarandet och verkställigheten med därtill hörande myndigheter. Det tillåter även erbjudanden om behandling och utbildning m m.

Såsom nyss har nämnts, är kriminalpolitiken blott en väg att genomföra kontrollpolitik. Samhällsingripanden i andra former kan vara lika kännbara för den enskilde och lika *effektiva* för samhället. Det har visat sig vara ett gott sätt att redovisa den gällande rättsliga regleringen på området i ett sammanfattande, skriftligt dokument, formulerat som ett *uppdrag* till myndigheterna och deras befattningshavare och tillgängligt för alla och envar. Detta tillvägagångssätt har emellertid icke vunnit tillämpning hos oss. Dokumentet ger samtidigt *politikerna* ett fast *underlag* för övervägande av frågan, vilka medel som skall begagnas för att uppnå eller åtminstone nalkas ett uppställt mål.

Frågan om värdet i och nyttan av att tillgripa just en straffrättslig reglering tränges emellertid i bakgrunden av olika skäl. Ett kan vara, att vi redan har en *kontrollapparat* (polis, åklagare, domstolar och verkställande myndigheter) inom strafflagstiftningen och att just denna apparat fungerar väl, där den redan begagnas. Ett annat kan vara, att *rättssäkerhetsgarantierna* inom strafflagstiftningen är väl utformade och hindrar övergrepp och godtycke från dessa myndigheters sida. Ett tredje skäl kan vara, att vi genom *internationella åtaganden* har bundit oss för en straffrättslig reglering. Även många andra skäl kan anföras till stöd för valet av det straffrättsliga reaktionssystemet som det bästa kontrollinstrumentet. Samtidigt måste man erkänna, att andra skäl har talat och talar för lösningar med en annan utformning.

Eftersom *kriminalisering* (att belägga vissa gärningar med straff) innebär ett hot mot lagöverträdaren om att utsättas för ett uppsåtligt, av samhället tillfogat lidande med anledning av brottet, finns det anledning att framhålla kriminaliseringens *symbolfunktion*. Genom att i strafflagstiftningen knyta samman *brott* och *straff* anges, att gärningen är *socialt förkastlig* och att förövaren därför har anledning att frukta samhällets *repressalier*. På så sätt utmärkes även förövaren av sin gärning. Samhällets *etiska* dom drabbar sålunda ytterst lagöverträdaren. Man måste emellertid komma ihåg, att samhället även på andra sätt än genom kriminalisering kan uttrycka sitt ogillande av mänskligt beteende. Lagen gillar icke allt det hon icke straffar, heter det i elfte domareregeln.

När det gäller brott förövade av *barn och ungdom* har samhället valt att i största möjliga utsträckning ersätta brottspåföljderna med åtgärder, som anses *förebygga* en ogynnsam utveckling för den unge och i vissa fall genom tvångsingripanden *skapa* mer gynnsamma förutsättningar för förövarens anpassning i samhället. Därigenom hoppas man omedelbart eller på sikt också kunna uppnå ett visst skydd för andra och för samhället utan att genom ingripandet skada den unge i hans utveckling. Tendensen går emellertid i riktning mot att begränsa användningen av sådana åtgärder till situationer, där i första hand hänsyn till den unges bästa skall utgöra skäl för och bestämma inriktningen av ett samhällsingripande inom ramen för sociallagstiftningen.

Liknande synpunkter gör sig i begränsad omfattning gällande i fråga om brott förövade av vuxna *missbrukare*. I fråga om vården av vuxna *psykiskt störda* och *utvecklingsstörda* personer inriktas resurserna på öppen vård och frivilligt omhändertagande för slutenvård. Samtidigt söker man begränsa de tvångsmässiga ingripandena till fall och situationer, där ett akut eller var-

aktigt vårdbehov kan påvisas. I fråga om unga, missbrukare och psykiskt störda, som har förövat *brott*, gäller att valet av brottspåföljd i hög grad betingas av behovet av *vård och behandling* icke vid tidpunkten för brottet utan vid den tidpunkt och i den situation som föreligger *vid beslutet om åtgärden*.

Just därtutinnan skiljer sig de socialrättsliga ingripandena från de straffrättsliga, att åtgärderna bestämmes *framåtsyftande*, medan *straffen* är *bakåtriktade* och bestämmes med utgångspunkt från brottet och situationen då. Straffmätningen och i synnerhet valet av andra påföljder än straff påverkas emellertid av omständigheterna vid tiden efter den lagstridiga gärningen och vid tiden för domen eller beslutet. Därtill kommer, att man då i vissa fall anses kunna företaga en *prognos* avseende förövarens kommande utveckling i allmänhet och under intryck av den valda påföljden. Även inom ramen för verkställigheten av *fängelsestraff* kan vård och behandling förekomma och vid *skyddstillsyn* förenas kravet på kontroll med önskemål om möjlighet att erbjuda hjälp och stöd. Vid *överlämnande till särskild vård* tillmötesgår man såväl den dömdes vårdbehov som hänsyn till andras och samhällets säkerhet.

1.2 Brott och brottspåföljd

Redan 1:1 brottsbalken (BrB) ger en *formell* definition av termen *brott* genom att förbinda brott med *straff*. Brott är gärning för vilken i BrB, annan lag eller författning är stadgat straff. Som *straff* betecknas därefter i 1:3 vissa brottspåföljder, nämligen böter och fängelse. Under benämningen *påföljd* i 1:3 hänföres – utöver straffen – även villkorlig dom, skyddstillsyn och överlämnande till särskild vård.

Enligt RF 8:3 hör föreskrifter om *brott* och *rättsverkan av brott* till sådana föreskrifter, som skall meddelas genom *lag*. Undantag göres i RF 8:7 för föreskrifter i vissa ämnen, där *regeringen* efter *bemyndigande i lag* får utfärda *förordningar*, vanligen begränsade till gärningar, där straffet endast är *böter*. Sådant bemyndigande kan även innefatta medgivande för regeringen att överlåta åt *förvaltningsmyndighet* eller *kommun*, att meddela bestämmelser i ämnet (RF 8:1). Vidare får regeringen enligt RF 8:13 meddela föreskrifter om *verkställighet* av lag. Alla föreskrifter om brott och om brottspåföljder och deras verkställighet skall, som redan nämnts, vara i överensstämmelse med bestämmelserna i RF 2 kap om grundläggande fri- och rättigheter. Dessutom bör de stå i samklang med Förenta Nationernas allmänna förklaring den 10 december 1948 om de mänskliga rättigheterna och den

Europeiska konventionen den 4 november 1950 angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna och med vårt lands övriga internationella åtaganden.

Av det nu anförda framgår, att omfattningen och inriktningen av statens *straffanspråk* inom konstitutionens ram bestämmes av riksdagen. Att sådant anspråk i vissa fall kan *eftergivas genom nåd* framgår av RF 11:13, och beslut härom träffas av *regeringen*.

Den rättsliga regleringen av brott och rättsverkan av brott är sålunda fast förankrad i det *parlamentariska* ansvaret. Ytterst är det folket i val som bestämmer kriminalpolitiken. Skulle en föreskrift eller bestämmelse stå i strid med bestämmelse i grundlag eller annan överordnad författning, tillkommer det domstol eller annat offentligt organ att under vissa förutsättningar genom utövningen av *lagprövningsrätt* (RF 11:14) underlåta att tillämpa stadgandet. Högsta domstolen (HD) har hittills icke funnit någon föreskrift innehålla ett sådant *uppenbart* fel. Ökad trygghet mot vissa oriktiga administrativa beslut, som innebär myndighetsutövning mot den enskilde har tillkommit med lagen (1988:205) om rättsprövning av vissa förvaltningsbeslut. Sådan *rättsprövning* har anförtratts Regeringsrätten.

Inom nu angivna ramar finnes det stora möjligheter att genom kriminalpolitiska beslut bestämma *kriminaliseringens omfattning* och *utformning av brottspåföljder* och annan rättsverkan av brott samt *verkställighet* av domar och beslut avseende sådana lagstridiga gärningar. Rättsutvecklingen visar, att mycket skiftande gärningar har belagts med straff och att straffen har utformats och verkställts mycket olika. Samtidigt kan man iakttaga, att samhällsutvecklingen ofta sker så snabbt, att rättsutvecklingen – på gott och ont – icke kan hålla samma takt.

Såsom redan har redovisats har kriminalisering av en gärning en *symbolfunktion* därigenom att det samhälleliga ogillandet av brottet riktar sig mot *förövaren*. För att denna funktion skall kunna upplevas vara *rättvis*, måste gärningsmannen hava begått gärningen *uppsåtligen* eller *oaktsamt* (såsom dessa krav har utformats i doktrin och lagstiftning). Det kriminalrättsliga reaktionssystemet bygger ännu idag på grundvalen av ett *individuellt ansvar* för gärningen. Det är just av denna anledning som svårighet har uppkommit att inom ramen för systemet lägga straffansvar på juridiska personer eller andra kollektiva enheter, vilket sedan länge har skett i många andra länder.

Till upplevelsen av *rättvisa* inom kriminalrätten har man vanligen knutit kravet på *lika straff för lika brott*. Detta krav har framförts på två nivåer: likvärdiga *brottstyper* bör ha likartade straffskalor och likartade *brottssitua-*

tioner bör leda till samma straff. Intetdera kravet kan utan vidare uppfyllas. Straffskalornas utsträckning återverkar ännu på förutsättningarna för användning av straffprocessuella tvångsmedel och på tillämpningen av reglerna om åtalspreskription. Även snarlika brottsituationer innehåller skillnader icke minst i fråga om individuella förhållanden rörande förövaren. Därtill kommer att man ännu bibehåller hänsyn till behov av vård och behandling och till möjligheterna till anpassning i samhället som faktorer vid valet av påföljd. Den år 1988 genomförda reformen rörande straffmätning och val av påföljd syftar bl a till att bereda större *likhet inför lagen*. Däremot erkännes icke, att verkställigheten av en sådan rättvis brottspåföljd kan *upplevas* mycket olika av de dömda.

Att samhället icke kriminaliserar ett oönskat beteende eller levnadssätt innebär icke, att man avstår från inskridanden, som uppfattas vara lika ingripande eller betungande för den som drabbas av åtgärden. Redan de ovan givna exemplen från socialvård och sjukvård visar vittgående möjligheter till frihetsberövanden och frihetsinskränkningar. Betungande pålagor såsom avgifter och tillägg kan vara mer ekonomiskt förödande än brottspåföljden böter. Förbud mot viss verksamhet kan hindra eller förlama både enskilda och företag. Det vore därför förhastat att utan vidare betrakta brottspåföljderna som de hårdaste vapnen mot brott och brottslingar. Å andra sidan är det angeläget att framhålla, att just brottspåföljderna alltid innefattar icke enbart ett av samhället förövaren uppsåtligt tillfogat *lidande* utan tillika ett moraliskt *klander*, som ofta saknas vid andra samhällsingripanden.

Den som oreflekterat tror på straffets *avskräckande* verkan borde draga sig till minnes: *svärdet släcker icke elden*. I ett demokratiskt rättssamhälle bör man också alltid hålla i minnet, att strafflagstiftningen i stor utsträckning drabbar de svaga i samhället, eller med andra ord, att *svärdet vänder den tunga ändan nedåt*.

Ingen lagstiftare har vågat hoppas på att genom en genomtänkt kriminalpolitik kunna utrota brottsligheten i samhället. Till och med strafflagberedningen (1956) framhöll, att kriminalpolitikens möjligheter att förebygga brott på många sätt vore begränsade och att förekomsten av brott icke endast eller ens väsentligen berodde på brister i kriminallagstiftningen och dess tillämpning. Eftersom brottslighetens omfattning är beroende av samspelet mellan ett stort antal olikartade faktorer, vore det orimligt att antaga att det skulle kunna lyckas att genom en enda faktor – det kriminalrättsliga ingripandet – dirigera människorna till fullständig laglydnad.

Fastän strafflagberedningen (1956) hävdade, att många lagöverträdare genom lämplig vård kunde göras mera skickade att föra ett laglydigt liv, trodde den icke att detta alltid skulle lyckas. Beredningen fann också, att de kriminalrättsliga ingripandena icke kunde begränsas till fall, där ett ingripande vore motiverat från vårdsynpunkt eller att det vore möjligt att låta formen för ingripandet helt bestämmas från denna synpunkt. Sedan dess har tilltron till vård och behandling som kriminalpolitiska instrument allt-mera försvagats och kan enligt en numera vanlig ståndpunkt icke läggas till grund för ett nytt straffsystem.

Det är därför icke överraskande, att de som öppet erkänner det kriminalrättsliga reaktionssystemets repressiva karaktär blir benägna att utforma straff och andra brottspåföljder så, att skadeverkningarna av det lagöverträdaren åsamkade lidandet blir mindre omfattande och långvariga än nu anses vara fallet. Samtidigt blir man mera benägen att minska brottslighetens negativa följder och att låta även andra – i synnerhet samhället – bära *kostnaderna* för den skada som drabbat någon enskild genom brott. Några finner detta vara naturligt, därför att samhället genom sin nuvarande struktur har åtminstone ett medansvar för förövarens gärning. Andra godtagger en sådan kostnadsfördelning främst för att undgå framväxten av en svårkontrollerad av enskilda personer utövad brottsförebyggande, brottsbeivrande och rent av straffande verksamhet (*privatjustis*; jfr NJA 1983 s 339).

Vi står just nu i en period av omvärdering av det kriminalrättsliga reaktionssystemet. Vilka människor som skall underkastas detta system och hur det kommer att utformas, berör icke endast dem, som därigenom utsättes för denna form av socialt ogillande. Det drabbar också deras närstående på ett sätt som uppleves vara orättvist och som ofta påkallar samhällets hjälp och stöd. Återverkningarna av systemet sträcker sig emellertid mycket längre. Det inverkar på alla myndigheter och offentligt anställda, vilkas uppgift det är att förebygga brott och ingripa mot brott och deras förövare, att ställa lagöverträdarna till ansvar, rannsaka och döma dem och att underkasta dem straff och andra brottspåföljder samt rättsverkningar av brott. Deras åligganden och upplevelser av sina roller påverkas av förändringar i detta system och sådana förändringar inverkar också på våra förväntningar på dem. Utformas ingripandena mot brott på ett sätt som tillåter likgiltighet eller rent av brutalitet, drabbar det ytterst oss alla och icke enbart lagöverträdaren.

I moderna demokratiska stater finnes icke något annat instrument för klander av den enskilde som är så sinnrikt uppbyggt och så väl utrustat som

det kriminalrättsliga reaktionssystemet. Fördelningen av arbetsuppgifterna mellan de olika myndigheterna – polisen, åklagarväsendet, domstolarna och de verkställande myndigheterna – och där mellan befattningshavarna gör det möjligt för var och en att med gott samvete och tillräcklig tillfredsställelse genomföra sitt led i en verksamhet som syftar till att ge uttryck för socialt ogillande genom ingripanden eller hot om ingripanden, som medför lidande för den enskilde. Det är en maktapparat som har missbrukats i andra länder och som kan missbrukas för olika politiska ändamål. Just därför är det politikernas ansvar att bestämma utvecklingen och att konsekvent följa upp verkningarna av träffade beslut.

Även om man icke därigenom kan få någon säker kunskap om kriminalpolitikens framtida utveckling, kan en hastig återblick på de s k straffteorierna och deras inverkan på utvecklingen av det straffrättsliga reaktionssystemet ge bättre förståelse för den aktuella situationen:

Vedergällningsteorien bygger på tanken om straffet som vedergällning för brottet. Så småningom begränsades självhämnden genom föreskrifter såsom i bibelordet öga för öga, tand för tand. Någon gång tog sig uttrycket rent av uttryck i straffformer, som speglade det lidande, som utlösts av brottet. Så småningom utvecklades en princip om formell likhet inför lagen, som vid utmätningen av straffet sökte finna proportion mellan brott och påföljd, en tankegång som endast kan förverkligas fullt ut i de traditionella straffarterna: böter och fängelse.

Generalpreventionsteorien (allmänpreventionsteorien) hävdar, att det är påföljdens uppgift att genom avskräckning förmå medborgarna till laglydnad. Svårigheterna att verifiera teorien genom empiriska undersökningar har icke minskat dess popularitet. Av varianter märkes:

avskräckningsteorien, som motiverade grymhet i straffformerna och offentlig exekution av straffet – t ex avrättning med stegel och hjul – med syftet att väcka allmänhetens avsky för brottet och medborgarnas skräck för myndigheterna;

teorien om medelbar avskräckning genom lagens straffhot, bestyrkt genom en effektiv och sträng men rättvis rättskipning, en teori som utvecklades av ANSELM VON FEUERBACH (1775 – 1833) till hans ryktbara lära om det psykologiska tvång, som därigenom utövas på medborgarnas sinnliga begär;

teorien om strafflagens moralbildande verkan, som lägger vikten på existensen av ett regelsystem och söker påvisa dess, ofta omedvetna verkningar på medborgarnas etiska uppfattning om rätt och orätt och på deras

handlingsmönster. Läran utvecklades i Sverige främst av VILHELM LUNDSTEDT (1892 – 1955).

Individualpreventionsteorien (även kallad *specialpreventionsteorien*), som övergivit tanken på brottslingens avskräckande genom straffets stränghet och pekar på straffets uppgift att avhålla honom från vidare kriminalitet genom åtgärder, som verkar i olika riktningar, framför allt genom:

anstaltsvård och frivård med utbildning, arbetsträning och sociala stöd-åtgärder med ändamål att skapa förutsättningar för hans (åter)anpassning till samhället;

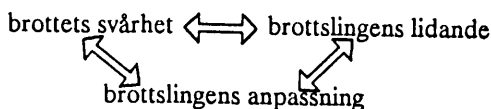
genom frivård och anstaltsvård med medicinsk och psykiatrisk behandling och pedagogisk vägledning, likaledes i syfte att främja hans (åter)anpassning;

genom anstaltsvård under lång eller obestämd tid för att minska hans farlighet och genom vård i och utom anstalt bereda honom för friheten.

I Sverige företrädde denna lära framför allt under reformerna fram till Brottsbalken först av J C W THYRÉN (1861 – 1933) och senare av strafflagberedningen under ledning av KARL SCHLYTER (1879 – 1959).

Under intryck av de uteblivna resultaten av mer eller mindre *tvångsmässig* vård och behandling av lagöverträdarna, utvecklades utomlands en ideologi, som sökte finna utgångspunkten för de kriminalrättsliga sanktionerna i det *mått av lidande*, som *rättvist* motsvarade, vad *gärningen* förtjänade (i amerikansk terminologi *just desert*). I svensk rätt har man anslutit sig till ståndpunkten, att *gärningens straffvärde* skall styra straffmätning och påföljdsval.

Straffteorierna och än mera de ledande politikernas inställning till brott och straff har påverkat utvecklingen fram till våra dagar långt mera än den empiriska forskningens resultat. När dessa åberopas, sker det framför allt i fall, där de överensstämmer med den härskande uppfattningen och motsvarar de styrandes vilja att tillhandahålla ekonomiska resurser för ändamålet. Med en mycket grov förenkling, kan man visa samspelet mellan olika ställningstaganden till utformningen av påföljdssystemet med hänvisning till brottets svårhet (A), brottslingens lidande (B) och möjligheterna till hans anpassning (C):

Allt efter prioriteringen av dessa grunder uppnår man inom påföljdssystemet femton variationer (A AB AC ABC ACB, B BA BAC BCA, C CA CB CAB CBA). Systemet kan byggas ut vidare, men bilden mister då något av sin överskådlighet. Det kan begagnas för att påvisa variationer i ställningstaganden dels inom ramen för olika påföljder dels i argumentationen för nya påföljder. Indirekt återverkar ställningstagandena på utformningen av de nuvarande samhällsreaktionerna på brottslighet alltifrån polisingripandet till slutet av verkställigheten av påföljden. Slutligen påverkar prioriteringen bedömningen av det straffprocessuella regelsystemets användbarhet och möjligheterna att leda samhällsreaktionerna på förekommande socialt oacceptabelt beteende bort från det straffrättsliga reaktionssystemet.

1.3 Straffvärde

För var och en som godtagar att samhället uttrycker socialt ogillande genom straff eller hot om straff är det en angelägen uppgift att göra klart för sig varför och i vilken utsträckning man vill straffbelägga vissa gärningstyper och drabba dess förövare med straff eller andra brottspåföljder och rättsverkningar av brottet. Det är här fråga om bedömningar på två nivåer: den ena avseende gärningstypen, den andra lagöverträdarens brott i det enskilda fallet.

1.3.1 Gärningstypens straffvärde (abstrakt straffvärde)

För att en gärningstyp skall *kriminaliseras* måste den bedömas ha materiellt straffvärde. Sådana överväganden bygger på argument av olika slag:

- a) den bör göras till föremål för socialt ogillande
- b) det sociala ogillandet bör markeras genom hot om straff
- c) straffhotet skall vara effektivt åtminstone i den meningen att det kan föranleda ingripanden i önskad omfattning
- d) straffet skall kunna upplevas som rättvist.

Den första förutsättningen (a) innebär, att det i de grupper av befolkningen, som beröres av gärningstypen, skall finnas önskemål om uttryck för ett *samhälleligt klander*, av den som förövar gärningen. Det är därvidlag knappast tillräckligt med moralisk indignation, utan ogillandet måste grundas på ståndpunkten att gärningstypen är störande på samhällets funktioner. Är så

fallet måste man ställa sig frågan (b) om detta ogillande bör markeras genom *straffhot*. I vissa fall kanske samhällsinformation med vädjan om solidaritet är tillräcklig, i andra fall får man överväga, vilka alternativ av ingripanden som står till buds t ex i form av vitesföreläggande, förbud eller beläggande med avgift. Därefter måste man undersöka, om ingripanden med straffhot kan beräknas få åsyftad *verkan* (c). Så är ingalunda alltid fallet; jfr t ex vid missbruk av beroendeframkallande medel eller i fråga om otrohet i äktenskap. Slutligen bör straffet kunna uppfattas som *rättvist* (d), helst *såväl* av den, mot vilken brottet begåtts eller som lidit skada därav, *som* av den som dömes till straff eller annan brottspåföljd (jfr dock våldshandlingar av samhällsomstörtare).

Att kriminalisering så ofta tillgripes utan närmare övervägande synes bero på tre särskilda förhållanden:

- a) förefintligheten av ett väl utbyggt system för ingripanden
- b) ett rikhaltigt utbud av straff och andra brottspåföljder, som ger utrymme för individuell bedömning av gärningar, företagna under olika omständigheter av *förövare* med skilda personliga förutsättningar
- c) möjligheter att kombinera olika påföljder och att i vissa fall lindra straff eller avstå från straff.

Måttet av socialt ogillande av brottsliga gärningar kommer till uttryck i de *straffskalor*, som är anknutna till brottsbeskrivningarna med därigenom angivna *maxima* och/eller *minima* för den ifrågavarande brottstypen. Straffskalornas osmidighet uppväges, såsom nyss nämnts, av frikostigt givna alternativ och hänsynstaganden till särskilda omständigheter i det enskilda fallet. Därtill kommer, att straffskalorna som tidigare (1.2) angivits i fråga om maxima anknyter till vissa processuella stadganden, och därför icke utan vidare kan tagas till intäkt för högsta mått av ogillande.

1.3.2 Gärningens straffvärde (konkret straffvärde)

Sedan gärningstypens straffvärde genom beslut av riksdagen (eller regeringen etc) angivits (abstrakt straffvärde), återstår det att undersöka utrymmet för myndigheternas bedömning av straffvärdet i det *konkreta* fallet. Om man begränsar sig till straffvärdesbedömningar avseende *brottspåföljden*, kan dessa inom ramen för de *processuella* reglerna (se denna framställning 3 och 4 kap) avse:

- a) rapportteftergift, åtalsprövning och åtalsunderlåtelse

- b) föreläggande av ordningsbot och strafföreläggande
- c) åtal.

Funktionen av dessa regler kan åskådliggöras genom handläggningen av *tillgrepp i varuhus*. Är brottet obetydligt (värdet av det tillgripna lågt, tillvägagångssättet ej förslaget och snattaren ej tidigare känd) kan rapportteftergift meddelas av polisen. Är värdet högre eller omständigheterna mera besvärande, överlämnas ärendet till åklagarmyndigheten, som i första hand överväger om åtalsunderlåtelse bör beslutas (gräns vid ca 50 kr; för unga lagöverträdare dock väsentligt högre) strafföreläggande utfärdas eller åtal väcks. I åklagarens bedömning ingår hänsyn till förövarens personliga förhållanden och tidigare lagöverträdelser, det tillgripnas värde och omständigheterna vid brottet. Uppgår värdet till 600 kr, väckes i allmänhet åtal, om förövaren är vuxen.

Domstolens bedömning av gärningens straffvärde med hänsyn till påföljden omfattar två prövningar:

- a) *straffmätning*, där den aktuella brottslighetens straffvärde (med beaktande av försvårande och förmildrande omständigheter) och vissa *utöver* straffvärdet angivna särskilda omständigheter lägges till grund för bestämmande av visst mått, utmätt i *böter* eller *fängelse*, eller påföljdseftergift; och
- b) *val av påföljd*, som företages med beaktande av förutsättningarna för ådömande tillämpligt straff eller annan påföljd. Väljes böter eller fängelse följer man straffmätningen, såvida icke tidigare brottslighet, som icke eljest kan beaktas fullt ut, påkallar förnyat övervägande med beaktande av förhöjd straffskala.

Denna metod att finna den rättvisa brottspåföljden anvisas i de två nya kap i BrB, som tillades 1988 och inrymmer föreskrifterna om förändring av straffmätning och påföljdsväl (se nedan utförligt under 13.4.3). Föreskrifterna om de olika brottspåföljderna – böter, fängelse, villkorlig dom, skyddstillstånd och överlämnande till särskild vård – finnes i BrB i särskilda kap om envar av dem (se nedan kap 4–8).

1.4 Avkriminalisering och nykriminalisering

Utformningen av det kriminalrättsliga reaktionssystemet som helhet och i synnerhet utformningen av straff och andra brottspåföljder påverkar dess

tillämpningsområde i olika riktningar. Samtidigt kan man iakttaga, att behovet av en kriminalrättslig reaktion kan leda till förändringar i utformningen av systemet. Därtill kommer att nya samhälleliga värderingar av vissa former av mänskligt beteende blir vägledande för en ny kriminalpolitik. Med utgångspunkt från *påföljdssystemet* kan man iakttaga å ena sidan att tillämpningsområdet begränsas och å andra sidan att det utvidgas. Det är här fråga om avkriminalisering och nykriminalisering.

1.4.1 Avkriminalisering

Det faller utom ramen för denna framställning (som är inriktad på påföljdssystemet) att närmare redovisa alla de brottstyper, där avkriminalisering har ägt rum. Däremot är det anledning att framhålla några av *drivkrafterna* för denna utveckling:

- a) stadgandet framstår som hindrande för samhällsdebatten, t ex i fråga om vissa yttrande brott och den verksamhet som regleras i Tryckfrihetsförordningen och lagstiftningen i övrigt avseende massmedia;
- b) straffstadgandet framstår som *otidsenligt*, därför att en ny syn individens frihet vuxit fram, t ex i fråga om sexualbrotten och fosterfördrivning;
- c) stadgandet bedömes vara *ineffektivt* därför att dess syfte icke uppnås, t ex i fråga om fylleri på allmän plats;
- d) stadgandet kan ersättas med föreskrifter om *disciplinansvar* och *disciplinpåföljd*, se t ex lagen (1976:600) om offentlig anställning;
- e) stadgandets syfte uppnås bättre genom andra former av *offentligrättsliga direktiv* för samhällsingripande, t ex genom administrativa påbud eller förbud jämte *vitesföreläggande*, se lagen (1985:206) om viten;
- f) stadgandets syfte uppnås bättre genom andra former för *samhälls-ingripande*, t ex *omhändertagande* eller *vård och behandling*, se t ex lagen (1976:511) om omhändertagande av berusade personer m m;
- g) rättsområdet lämpar sig bättre för *civilrättslig reglering* med vissa offentligrättsliga inslag, t ex *normer för avgifter*, t ex enligt 31 § trafikskadelagen (1975:1410, ändrad 1983:309) och lagen (1977:67) om tilläggsavgift i kollektiv persontrafik;

- h) gärningstypen föranleder i första hand rättelse genom myndighets försorg och uttagande av *administrativa pålagor* t ex förseningsavgift eller skattetillägg (jfr nedan 10.4. om *sanktionsavgifter*) eller meddelande av förbud mot fortsatt verksamhet; och
- i) styrning uppnås genom *skadestånd*, se skadeståndslagen (1972:207).

Ofta föreligger kombinationer av dessa alternativ eller kombinationer mellan något av dem och här icke nämnda alternativ.

Det är emellertid icke enbart överväganden av nämnda slag som utgör drivkraften för avkriminalisering. Kanske ännu tyngre väger *processekonomiska argument*. Man vill icke belasta någon del av det kriminalrättsliga reaktionssystemet med gärningstyper, mot vilka man kan inskrida på enkla och billigare sätt eller som man kan låta privatekonomiska intressen tillvarata.

Därtill kommer att polis, åklagare och domare ofta känner leda vid anhopningar av likartade ofta obetydliga gärningar, där förfarandet knappast innebär annat än en registrering och ett bötesstraff. I den mån man icke helt kan övervältra sådana mål på andra myndigheter eller på enskilda (se nedan 10.4 om sanktionsavgifter), försöker man klara av dem genom rapportteftergift (se nedan 11.5) eller åtalsprövning (se nedan 12.4) eller genom föreläggande av ordningsbot (se nedan 11.6) eller strafföreläggande (se nedan 12.5).

När *fylleri* på allmän plats avkriminaliserades från 1977 innebar det en kraftig inskränkning av den totala bötesbrottsligheten. Av 77 793 personer, som år 1976 ålades eller ådömdes böter för överträdelse av BrB, var 57 180 fällda till ansvar för fylleri på allmän plats (16:15), därav 22 374 genom strafföreläggande och 30 732 genom föreläggande av ordningsbot. Detta innebar ej, att ingripanden mot berusade personer upphörde. Den nya lagen (1976:511) om omhändertagande av berusade personer m m (LOB, ändrad och omtryckt 1984:391) ledde, delvis beroende på ökade befogenheter, till ökning av antalet omhändertaganden till 125 833 1982 och där efter minskning till 87 451 1988. Svängningarna återspeglar myndigheternas insatser, snarare än nykterhetstillståndet. Av de omhändertagna blir endast en liten del föremål för vård eller behandling inom sjukvården eller socialtjänsten.

Stundom ter sig avkriminalisering närmast som en symbolhandling, varigenom slutet av en epok och inledningen till en annan markeras. Så var fallet med upphävandet av stadgandet om *fosterfördrivning* (3:4 BrB,

1974:596), som under senare år endast i några enstaka fall hade använts i fråga om den havande kvinnans åtgärder. Någon påtaglig vilja att rensa ut överflödiga strafflagstiftning har eljest icke märkts.

Utanför avkriminalisering faller däremot kriminalpolitiska åtgärder, varigenom utvidgat utrymme ges åt åtalsunderlåtelse eller användning av föreläggande av ordningsbot eller strafföreläggande ("processuell avkriminalisering", se nedan 1.6).

När man ibland betecknar vissa fall av avkriminalisering som *avpenalisering* sker det för att visa, att det straffria förfarandet icke utan vidare godtages utan kan leda till åtgärd i annan form, särskilt genom ett avgiftssystem. Man kan uppfatta sådana ändringar som uttryck för minskat socialt gillande, som processekonomiska konstgrepp eller som en markering av ändrad inställning till påföljden. Vare sig termen begagnas eller undviks, blir, såsom redan har redovisats, en utveckling i denna riktning alltmera omfattande (se avsnitt 11 om *sanktionsavgifter*).

1.4.2 Nykriminalisering

Sedan tillkomsten av BrB har det endast sällan förekommit, att tillämpningsområdet för ett stadgande har ansetts vara alltför begränsat och bara i några få fall har man ansett sig behöva införa brottsstadganden, som tidigare har saknat motstycke i BrB. *Utvidgningar* av det straffbara området har bl a skett i fråga om dobbleri genom medverkan (16:18) och djurplågeri (16:13, bl a utsträckt till fall av grov oaktsamhet). *Nya stadganden* har tillkommit bl a i fråga om olovlig avlyssning (4:9 a och b), kapning och sjö- eller flygsäkerhetssabotage samt flygplatssabotage (13:5 a och b /1990:416), miljöbrott och vållande till miljöförstöring (13:8 a och 9), olaga diskriminering (16:9), barnpornografibrott (16:10 a) samt falskt larm och missbruk av larmanordning (16:15). Utanför BrB kan t ex nämnas förbuden mot *omskärelse* av kvinnor (1982:316) och mot s k *bastuklubbar* och andra liknande verksamheter (1987:375) mot innehav i vissa fall av *knivar* och andra farliga föremål (1988:254, utvidgat 1990:413).

1.5 Ned- och uppkriminalisering

Undersökningar av *straffmätningen* har klart visat, att domstolarna i det stora flertalet fall vid nästan alla brottstyper håller sig i närheten av straffminimum. Man har därför anledning att antaga, att en sänkning av straffmi-

nimum och ökade möjligheter att utdöma bötesstraff skulle medföra en avsevärd *sänkning av straffnivån*. Detta har ansetts vara kriminalpolitiskt önskvärt *dels* för att anpassa straffnivån till nyare samhälleliga värderingar av brott *dels* för att minska den genomsnittliga beläggningen i anstalterna *dels* för att utbreda användningen av bötesstraff som alternativ till korta frihetsstraff. Det finnes även anledning att ändra reglerna om villkorlig frigivning. Av skäl, som antydes nedan under 13.4.3, har inga initiativ ännu tagits.

Stundom företages uppjustering av straffskalan för att skapa möjlighet till straffprocessuella ingripanden, så t ex i fråga om höjningen av straffmaximum (1989:1075) i lagen (1988:688) om besöksförbud för att möjliggöra häktning (se 24:1 RB).

Inom förmögenhetsbrotten har brottstypen *bodräkt* (8:3) upphävts (1987:791) och stadgandet om *grov stöld* (8:4) förtydligats (1988:2) samt *brotten mot borgenärer* (11 kap) omgestaltats (1986:43). Brottstyperna häleri och häleriförseelse (9:6 och 7) har blivit föremål för översyn (Ds 1988:27).

Medan det allvarliga hot, som ett utbrett alkoholmissbruk innebär för befolkningen, föga har påverkat alkoholpolitiken och användningen av tobak blivit betraktad som en inkomstkälla för staten, har det uppblossande *missbruket av narkotika* lett till kraftfulla insatser inom social- och kriminalpolitiken, på grundval av narkotikakommissionens slutbetänkande (SOU 1984:13) Samordnad narkotikapolitik. Successivt har skärpningar och utvidgningar skett i narkotikastrafflagen (1968:64, NSL, senast ändrad 1988:286) och beträffande narkotika i lagen (1960:418, VSL) om straff för varusmuggling (senast ändrad 1990:139).

Den ökade användningen av *skjutvapen* i samband med brott har föranlett skärpning av bestämmelserna om olaga vapeninnehav m m (se vapenlagen 1973:1176). Sveriges undertecknande av 1978 års Strasbourg-konvention om kontroll av enskilda personers införskaffande och innehav av skjutvapen, som innebär ett försök att kontrollera överföringen av skjutvapen, återspeglar den internationella oron och även inom landet växer oron för ökad användning av vapen i samband med brott. Lagstiftningen har varit föremål för översyn av 1987 års vapenutredning (SOU 1989:44).

Genom skattebrottslagen (1971:69 SBL, senast ändrad 1990:360 och 589) markerades en skärpning av synen på *ekonomiska brott mot samhället* genom stränga straffsatser för uppsåtliga skatte- och uppbördsbrott avseende betydande belopp. Samtidigt skedde en avpenalisering av de obetydligare gärningarna genom införandet av ett administrativt avgiftssystem med ofta betungande pålagor (se nedan om 10.4 sanktionsavgifter).

Debatten om den nuvarande lagstiftningens otillräcklighet som vapen i kampen mot *den s k organiserade och ekonomiska brottsligheten* föranledde regeringen 1977 att ge Brottsförebyggande rådet (BRÅ) utredningsuppdrag, vilka redovisades 1978–83 i 26 PM och utgjorde grunden för arbetet inom den 1982 tillsatta kommissionen mot ekonomisk brottslighet (*eko-kommissionen*), vars slutbetänkande (SOU 1984:15) Ekonomiskt brottslighet i Sverige har lagts till grund för fortsatta reformer, vilka att döma av BRÅs utredningar (se särskilt BRÅ Forskning 1988:3) i många fall saknat praktisk betydelse.

Andra rättsområden, som tilldragit sig uppmärksamhet gäller arbets-, bostads- och fritidsmiljön och möjligheterna till missbruk av datasystem och av näringsfriheten. Här skall erinras om ändringarna (1986:123) i 9:1 och 9:5 avseende datorrelaterade brott (ånyo under utredning, se nedan 2.4.3) och låneocker samt i 10:5 avseende bl a anställdas missbruk av företagshemligheter. Lagen (1986:436) om näringsförbud har bl a genom det inrättade registret lett till viss uppreisning inom näringslivet. Däremot har införandet 1981 av miljöskyddsavgift i miljöskyddslagen (1969:387), vars tillämpning nu utredes av BRÅ, och 1986 av företagsbot i 36 kap BrB blivit slag i luften.

1.6 Begränsningar i tillströmningen av brottmål

Bortsett från metoderna att genom begränsningar av det straffbara området (avkriminalisering och avpenalisering) kan man med andra metoder begränsa tillströmningen av brottmål till domstolarna. Detta har länge ansetts vara ett kriminalpolitiskt intresse, bl a av processekonomiska skäl, och man kan i dessa strävanden urskilja fyra tillvägagångssätt:

- a) utvidgning av *befogenheten att underlåta åtal* enligt föreskrifter om *åtalsprövning*, t ex vid snyltning (9:12) och vårdslöshet mot borgenärer (11:8) och om *åtalsunderlåtelse*, framför allt i det allmänna stadgandet i 20:7 RB (1988:943) och enligt lagen (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare (LUL, senast ändrad 1988:822 och 1990:61)); se nedan 13.5;
- b) utvidgad befogenhet till *förundersökningsbegränsning* framför allt i det allmänna stadgandet i 23:4 a RB (1985:13); se nedan 13.2;
- c) ökad användning av *rapporteftergift* enligt 5:5 polisförordningen (1984:370); se nedan 12.2.3;

- d) utvidgning av området för *summariska förfaranden* (ordningsbot och strafföreläggande se nedan 11.5 och 12.5) dels genom administrativa föreskrifter dels i fråga om strafföreläggande genom ändringar i 48:4 RB avseende lindrigare brott och ökning av antalet dagsböter, som får föreläggas.

Ehuru principen i svensk rätt att åklagare är skyldig att väcka åtal för brott som faller under allmänt åtal har modifierats genom bemyndiganden till åtalsprövning BrB och åtalsunderlåtelse i 20 kap RB och införande av föreläggande av ordningsbot och strafföreläggande i 48 kap RB, gäller den alltför. Åtalsrättskommittén har med bibehållande av den absoluta åtalsplikten föreslagit vittgående utvidgningar av undantagen på sätt som i realiteten innebär en relativ förundersöknings- och åtalsplikt i fråga om mindre allvarliga brott. Målet är såsom betänkandets titel anger *färre brottmål* (SOU 1976:47), och antalet brottmål är ständigt sjunkande. Denna linje föres vidare i direktiven till kommittén för översyn av åklagarverksamheten och förundersökningsreglerna (Dir 1990:27). På regeringens uppdrag har Riksåklagaren (RÅ) avgivit förslag till begränsningar i straffrättens tillämpningsområde (avkriminalisering) och redovisat obsoleta brottsstadganden (RÅ PM 1984:1 och 2). Nyss har Statistiska centralbyrån (SCB) publicerat PM 1990:6 om tillämpningen av de under det senaste årtiondet beslutade nya straffstadgandena.

Önskemålet att med anledning av brott i stället för straff bereda förövaren sådan *vård och behandling*, som påkallas av hans fysiska och psykiska tillstånd eller sociala situation, har länge varit tungt vägande och lett till lösningar, som har innefattat förordnande om överlämnande till sådan åtgärd, stundom med frihetsberövande. Sådana möjligheter tillskapades redan före BrB både för åklagare och domstolar och har steg för steg utvidgats. I motsatt riktning verkar de reformer som genomförts med infogande av sådana åtgärder inom ramen för skyddstillsyn, framför allt s k kontraktsvård (se nedan 7.4).

1.7 Kriminalpolitikens underlag

Hela den inledande framställningen har ägnats åt att påvisa att kriminalpolitiken är en samhällelig verksamhet, som grundas på politiska beslut. Man måste då fråga sig, vad som skapar underlaget för det samhälleliga be-

slutsfattandet om brott och brottspåföljder. Svaren kan sökas på många nivåer och här skall några av dem framhåvas:

- a) *de politiska partierna.* Samtliga riksdagspartier tar upp kriminalpolitiken i sina program. Programmens utformning ger dock icke några hållpunkter för en analys av skillnaderna dem emellan, trots att några lägger större vikt vid *lag och ordning*, andra på frågor rörande *medborgerlig frihet* och några på *solidaritet* med de svaga grupperna i samhället.
- b) *de fackliga organisationerna.* Man kan iakttaga en ökad aktivitet i första hand för tillgodoseende av de anställdas ekonomiska intressen och arbetsmiljö men även för deras engagemang i utformning av förhållandet till de människor, som är föremål för medlemmarnas verksamhet och för sammansättningen av de organ, som har beslutsfunktioner. I synnerhet inom polisen och kriminalvården visar sig de fackliga organisationerna vilja ha ett bestämmande inflytande över *yrkesrollen* (jfr om polisen proposition 1989/90:155 Förnyelse inom polisen). Det gäller å ena sidan vilka klienter, som man betraktar som sina, och å andra sidan, med vilka metoder klienternas problem skall bearbetas.
- c) *de ideella organisationerna.* Medan klientorganisationerna på andra områden, t ex pensionärer och handikappade, har mött gensvar både från politisk och facklig sida, kan man icke se samma inställning i fråga om lagöverträdarna. Ett aktivt engagemang för dem mötte man inom det år 1966 bildade Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering (*KRUM*), som genom *studieverksamhet*, *kontaktverksamhet* och *opinionsbildning* har påverkat kriminalpolitiken, bl a genom *Pocket-tidningen R*, som nu utgives av andra klientorganisationer. Under senare år har även Röda korset ägnat sig åt kontaktverksamhet med anstaltsklientelet. Religiösa organisationer av många slag har länge utövat inflytande på utformningen av den andliga vården på anstalterna.
- d) *den offentliga utredningsverksamheten.* Inom de offentliga *utredningar*, som har haft anknytning till kriminalpolitiken, har sekretariaten sedan lång tid tillbaka, insamlat, sammanställt och analyserat uppgifter från olika myndigheter och även i egen regi genomfört undersökningar. Utredningsverksamhet bedrivs även av flera centrala äm-

betsverk, som har frågor om brott och brottslingar inom sina verksamhetsområden. En särställning intages av BRÅ, som tillskapades år 1973-4 och blev en statlig myndighet under justitiedepartementet med uppgift att främja brottsförebyggande insatser inom olika områden av samhällsverksamheten och att verka för en samordning av samhällets och enskildas insatser mot brott. BRÅ har en omfattande och skiftande verksamhet med kriminalpolitisk inriktning och dess utredningar har stor och ökande betydelse både i fråga om utformningen av brottstyper och brottspåföljder och beträffande initiativ till bekämpning av brottsligheten.

- e) *kommunerna* företager i ökande omfattning undersökningar till bekämpande av olika slags brottslighet framför allt inom de stora kommunerna, där man med oro iakttagit utvecklingen av det kommersiella nöjesutbudet och symtom på vantrivsel och missbruk bland de unga.
- f) *universitet och högskolor*. Från de högre läroanstalterna kan man direkt och indirekt hämta ett omfattande material till underlag för kriminalpolitiken såväl från grundforskning och tillämpad forskning som utredningsrapporter inom utbildningsverksamheten (tex seminarieuppsatser). Material finnes såväl vid universiteten som övriga högskolor, framför allt inom ämnesområdena straffrätt, kriminalpolitik, kriminologi, sociologi, socialmedicin och rättspsykiatri. Många akademiska lärare deltar dessutom aktivt i offentliga utredningar, där materialet kan presenteras i bearbetad form.
- g) *massmedia*. Man kan icke undervärdera det inflytande som radio, TV, dagstidningar och periodiska publikationer utövar på kriminalpolitiken genom reportage, konfrontationer av olika ståndpunkter och debattinlägg. Samtidigt förtjänar det att understrykas, att offentliga myndigheter redan på grund av bestämmelser om handlingssekretess och tystnadsplikt samt med hänsyn till klienten och honom närstående har svårighet att komplettera och tillrättalägga uppgifter och bedömningar i massmedia.

Denna mycket summariska redovisning avser icke annat än att ge ett intryck av olika slag av faktorer som påverkar eller kunde påverka kriminalpolitiken. Till de här nämnda kan man foga många andra, icke minst poli-

tikernas *personliga erfarenheter* av kontakt med klienter, myndigheter och den stora allmänheten.

Vad man saknar är ett allmänt regeringsprogram för kriminalpolitiken, byggt på konstitutionen och Sveriges internationella åtaganden. Icke minst i en tid, då byten på posten som justitieminister har förekommit ofta, är det betydelsefullt för de centrala myndigheterna att ha ett sådant underlag för uppdrag åt underordnade myndigheter att genomföra handläggningen av mål och ärenden samt verkställigheten av domar och beslut enligt sådana riktlinjer.

Till sist skall nämnas, att material till underlag för kriminalpolitiken kan hämtas från den *kontroll av den offentliga sektorn* som redovisas i bl a justitieombudsmännens (JO) ämbetsberättelser och justitiekanslerns (JK) årsbok samt av riksdagens revisorer och riksrevisionsverket. Löpande kontroll utövas även internt av de centrala ämbetsverken och dem underställda myndigheter. En omfattande statistisk redovisning avseende rättsväsendet publiceras årligen av statistiska centralbyrån (SCB), numera i *Rättsstatistisk årsbok*, som bygger på ett större, tillgängligt men endast delvis publicerat, statistiskt underlag. Någon närmare analys av det tillgängliga materialet för användning inom kriminalpolitiken förekommer emellertid endast i budgetpropositionen och eljest sporadiskt.

1.8 Kriminalpolitikens syften

Förhoppningen, att man med en rationell kriminalpolitik skall kunna *utrota brottsligheten*, är i moderna demokratiska industrisamhällen en utopi. Sådant skulle endast kunna uppnås genom att ersätta det kriminalrättsliga reaktionssystemet med andra former av formell social kontroll – former som skulle ge utrymme för mera förtryck och ökat godtycke. Det nuvarande systemet utmärkes av någorlunda effektiva *rättssäkerhetsgarantier* och brottspåföljderna är utformade med hänsyn tagen till *grundlagsfästa begränsningar* i fråga om straffarterna. Domstolarnas kontroll av rättskipningen är betydande och insynen i verkställigheten av påföljderna god. I sådana avseenden skiljer sig det kriminalrättsliga systemet fördelaktigt från andra former av social kontroll genom myndighetsutövning, åtminstone så länge rättssäkerhetsfrågorna hålles levande, jfr härom senast prop 1984/85:28 och därtill JuU 1984/85:28 och Sveriges advokatsamfunds 1988 antagna Rättssäkerhetsprogram.

Det sagda innebär emellertid icke, att brottsligheten måste hållas tillbaka med hot om och verkställighet av straff och andra brottspåföljder. I själva verket torde utvecklingen ha visat, att det icke låter sig göra med framgång. Från denna ståndpunkt kommer man lätt till uppfattningen, att det är samhällskontrollen som sådan, som genom insyn i företags verksamhet och individers privata förhållanden kan skapa bättre laglydnad. En metod att genomföra sådan samhällskontroll är att anordna former för *informationsutbyte mellan myndigheterna*, se BRÅ PM 1982:6 med författningsförslag. Som ett första led i denna verksamhet kan man se föreskrifterna rörande skattebrott i 15 och 17 §§ SBL.

När väl ett brott uppklarats är det av betydelse, att handläggningen icke försenas genom dröjsmål hos de myndigheter, som skall avgiva yttrande. Detta gäller i synnerhet brott förövade av unga lagöverträdare; jfr förordningen (1988:217) om försöksverksamhet med snabbare utredningar rörande unga lagöverträdare. Att behovet av snabb handläggning och verkställighet är särskilt betydelsefull i fråga om ungdomsbrottsligheten har ofta betonats och senast kommit till uttryck vid tillkomsten 90-06-26 av kommittén för översyn av det allmännas insatser vid brott av unga (Dir ännu ej tillgängliga).

1.8.1 Den brottsbekämpande verksamheten

Det moderna industrisamhället kännetecknas av en mycket långt gående rättslig reglering avseende såväl enskilda som företag. Denna detaljreglering gör lätt många *människor* till överträdare av påbud och förbud. Det är mot denna bakgrund som man får se utvecklingen mot ökad användning av åtalsunderlåtelse och summariska straffförfaranden och införandet av andra sanktionsformer än brottspåföljder, t ex avgifter, samt andra typer av avkriminalisering. Samtidigt kan man iakttaga ökade insatser för kontroll av *företag* och andra kollektiva enheter med hot om straff riktat mot personer i ledande ställning och med försök att finna ekonomiska sanktioner, för att dirigera företagens verksamhet i den av samhället önskade riktningen. Det har ansetts lättare att uppnå laglydnad genom kontroll av relativt få kollektiva enheter än massor av individer.

En annan effektiv metod är att föreskriva tillstånd för viss verksamhet med möjlighet för tillsynsmyndigheten att vid underlåtenhet att följa villkoren för tillståndet att ingripa – som sista utväg genom att indraga tillståndet. Man kan även på annat sätt, t ex genom offentliga bidrag eller lättnader i andra hänseenden stimulera viss verksamhet, t ex av regionalpoli-

tiska skäl. Detta kan i vissa fall leda till förfång för verksamhet på annan ort eller på andra villkor.

Såsom redan har antytts kan man också iakttaga en *omvärdering* av olika gärningstyper *dels* inbördes, t ex tillgrepp i förhållande till bedrägliga förfaranden, *dels* i förhållande till skyddet av enskildas intressen gentemot samhällets. Brottsbekämpningen inriktas allt mera på skydd av samhällsintressen som genom enskildas gärningar eller företags verksamhet utsättes för skada eller fara. Samhällsutgifternas ökande andel av inkomster genom arbete och kapital gör det idag mer än någonsin förr angeläget att bekämpa den organiserade och ekonomiska brottsligheten i vidaste mening.

Sverige är icke längre ett isolerat land med enhetlig befolkning. Vid sekelskiftet torde omkring en tredjedel av hela befolkningen ha rötter i utlandet. Trots att många utländska medborgare snabbt uppnår svenskt medborgarskap, utgör andelen av *utländska medborgare* idag inemot fem procent om man ser till den kyrkobokförda befolkningen. Därtill kommer ett okänt antal utlänningar som utan tillstånd eller registrering uppehåller sig i landet. Samtidigt som utlänningarna utgör ett värdefullt tillskott i vårt samhällsliv och vår ekonomi, kan man konstatera, att de i större omfattning än den inhemska befolkningen belastar straffrättskipningen och att de utgör nära 16 procent av dem som intages i kriminalvårdsanstalt. Därtill kommer många som efter invandring och vistelse i riket har uppnått svenskt medborgarskap. Det är uppenbart, att brottsförebyggande insatser måste nå fram till dessa befolkningsgrupper i både första och andra generationen.

Vårt lands kontakter med andra stater och med internationella företag och ekonomiska organisationer är en nödvändig förutsättning för samhällets bestånd och utveckling. Samtidigt innebär de ökande kontakterna med människor och företag i utlandet och lockelserna för dem att få och hemföra ekonomiska och andra fördelar ökade risker för *internationell brottslighet*, riktad mot svenska – allmänna eller enskilda – intressen. Ju mindre möjligheterna är att avvärja sådan brottslighet genom användning av brottspåföljder, desto mera angeläget är det att med andra medel bekämpa dess förekomst och förebygga dess spridning.

1.8.2 Kostnadsfördelningen i kriminalpolitiken

För dem, som godtager uppfattningen, att brottsligheten icke enbart är beroende på individuella faktorer hos medborgarna utan i viss mån är ett oundvikligt samhällsfenomen, blir det en angelägen uppgift att fördela de *sociala kostnaderna* för brottslighet och kontroll av brottsligheten. Det är här

fråga i första hand om en fördelning av dessa kostnader mellan *tre parter*: brottslingarna, brottsoffren och samhället.

Samhällets kostnader för det kriminalrättsliga reaktionssystemet är betydande redan när man, som nedan redovisats i 3–6 kap, ser till belastningen i fråga om pengar, institutioner och befattningshavare m m inom polisen, åklagarväsendet, domstolarna och de verkställande myndigheterna. Därtill kommer emellertid stora insatser på statlig, landstingskommunal och primärkommunal nivå i fråga om bl a utbildning, sjukvård och socialvård. Dessa kostnader bäres framför allt av skattebetalarna.

Brottsoffren kan endast sällan påräkna ersättning för skada och lidande genom brottet av dess förövare. Många kostnader, som orsakas av brott, bäres av *samhället* framför allt av sjukvården och socialvården. Ersättning för andra kostnader kan uppnås med privata *försäkringar*. Behovet av ytterligare ersättning för i synnerhet personskador blir begränsat och tillgodoses i viss utsträckning av *statsmedel* enligt brottsskadelagen (1978:413, senast ändrad 1990:59). Intresset för att skydda sig till liv och egendom är så stort och av sådan art, att polisens resurser för ändamålet är otillräckliga. Därtill kommer, att man måste fråga sig, om det är polisens uppgift att på alla områden genomföra sådant skydd. Det är därför icke överraskande att företag och enskilda söker skapa erforderligt *skydd* mot brott genom användningen av *mekaniska* säkerhetsinstrument (t ex larmanordningar) och *personell* bevakning (t ex butikskontrollanter).

Brottslingarna får bära kostnader och bördor av både ekonomisk och personell art. Böter och förverkande påverkar deras *ekonomi*, och andra rättsverkningar, t ex indragning av legitimation eller körkort, ofta både *yrkesverksamheten* och ekonomin. Skyddstillsyn med övervakning utgör till en del en *inskränkning av rörelsefriheten* och fängelse *frihetsförlust*. Vad som direkt drabbar lagöverträdaren själv återverkar ofta på honom *närstående* både i ekonomiskt och socialt hänseende.

Kostnaderna för brottsligheten berör sålunda samhället som helhet, och samhället bestämmer i själva verket – fastän sällan uppmärksammat – fördelningen av kostnaderna mellan olika samhällsgrupper och individer.

1.8.3 Minskning av brottslingens lidande

Kriminalpolitiken består icke enbart av strävanden att bekämpa brottsligheten och att fördela kostnaderna för den. Den gäller också utformningen av och styrkan av det lidande, som samhället låter brottets förövare utstå. Förr ansåg man, att *grymma* straff var ett medel att åstadkomma laglydnad,

men detta låter sig icke bekräfta. Senare menade man att *intensiva* brottspåföljder genom inslag av vård och behandling kunde påverka lagöverträdaren till ett mera samhällsanpassat liv. Även detta motsäges av forskningen. Tvärtom visar erfarenheten att grymma eller intensiva påföljder har en ogynnsam inverkan såväl på befolkningen som helhet – och i synnerhet personalen inom rättsväsendet – som på lagöverträdarna själva.

Fördelningen av kostnaderna för brottsligheten är ett medel, varmed man kan dämpa brottsoffrens och allmänhetens krav på lidande för lagöverträdaren. Därmed öppnas också vägen för lägre och lindrigare straff och andra brottspåföljder genom sänkning av den allmänna straffnivån, alternativ till frihetsstraff och modifikationer i verkställigheten av påföljderna.

Själva *lagföringen* vid domstol har länge uppfattats som en svår belastning för den tilltalade. Detta har man sökt undvika genom införandet av summariska straffförfaranden i administrativ ordning och ökad användning av åtalsunderlåtelse. Detta har medfört att endast en liten andel av brottslingarna, väsentligen förövare av grövre brott, ställes inför domstol.

Slutligen har kriminalpolitiken lett till viss *avkriminalisering*, ibland fullständig, men ofta förenad med användning av andra åtgärder för samhällskontroll, t ex omhändertagande eller skyldighet att erlägga avgifter. Samtidigt har allmänhetens och massmedias insyn i handläggningen och besluten minskat.

Utvecklingen har lärt oss att det kriminalrättsliga reaktionssystemet icke alltid är den mest *ändamålsenliga och humana* formen av samhällsingripande gentemot individer, som gjort sig skyldiga till gärningar, som samhället icke kan godtaga. Några ser däri en möjlighet att helt avskaffa systemet, medan andra vill begränsa dess tillämplighet till gärningstyper och förövare, som icke kan styras med andra bättre och mildare medel.

1.8.4 Brottsoffrets ställning

Med den ekonomiska och politiska oron efter Första världskriget följde i många länder förföljelser mot vissa etniska, religiösa och politiska grupper. Under Andra världskriget ledde detta till fördrivning och utrotning av miljoner människor. I samband med de stora internationella ansträngningarna efter krigsslutet att skapa skydd för de grundläggande mänskliga rättigheterna kom intresset att försvara och stödja dem, som direkt eller indirekt blivit offer för brotten mot mänskligheten. Alltmera vidgades intresset att omfatta offer för alla slags brott, till en början i synnerhet sexualbrott. Med stöd av psykologisk och sociologisk forskning lades grunden till en ny forsk-

ningsgren, kallad *viktimologi*, inriktad på undersökningar just av offer för brott. Samtidigt växte det fram internationella sammanslutningar med uppgift att på grundval av resultaten av sådan forskning göra rättspolitiska insatser.

I Sverige har brottsoffret, under den mindre känsloladdade beteckningen målsäganden, i tidens lopp haft olika ställning under handläggningen av ärenden rörande brott riktade mot honom. När samhället kände sig starkt nog att kunna tillvarata målsägandens intressen, trängdes han alltmera tillbaka från att ha varit subjekt i processen till att bli objekt för den gärning, som ledde till ingripanden mot förövaren. Helt blev emellertid målsäganden aldrig berövad inflytande, jfr 20 kap och 48:5 RB. Brott mot lagen (1980:894) om jaktvårdsområden får endast åtalas efter angivelse av målsäganden, och angivelse är i regel förutsättning för åtal för förtal och förolämpning i 5 kap BrB. Målsäganden spelar även roll vid åtalsprövning, t ex i fråga om vållande till kroppsskada eller sjukdom (3:8), åtskilliga brott enligt 4 kap BrB och vissa förmögenhetsbrott mot närstående (se 8:13, 9:12 och 10:10) samt utanför BrB vid vissa brott mot lagen (1950:596) om rätt till fiske. Möjligen ledde denna utveckling dock till målsägandens ökande oberoende att anmäla brott och att medverka under brottsutredningen och i brottmålet. Skadorna av brottet kunde ju sällan botas av gärningsmannen, utan ersättning fick sökas inom ramen för de allmänna och enskilda försäkringarna och i någon mån brottsskadelagen. Därmed blev åklagarens hjälp att hävda skadeståndsanspråk ofta begränsad till medverkan att utreda skadans art och omfattning. Hans åliggande att i brottmålet i rimlig omfattning utföra målsägandens skadeståndstalan fick sällan annan praktisk betydelse för denne.

Sedan kampanjen mot den ekonomiska och organiserade brottsligheten numera i huvudsak slutförts, har tiden blivit mogen för initiativ att stärka *brottsoffrets* ställning. Nu har följande åtgärder vidtagits:

- a) I polisförordningen (1984:730) har i 1:3 föreskrivits, att man skall uppmärksamma och beakta krav och önskemål från dem som bor och verkar i polisdistriktet samt ge medborgarna råd och stöd, särskilt dem som utsatts för brott.
- b) Genom tillägg i förundersökningskungörelsen (1947:948) har föreskrivits skyldighet att underrätta målsäganden om möjligheten att genom åklagaren föra talan om enskilt anspråk, att hålla honom underrättad om beslut rörande förundersökningen och i åtalsfrågan

samt underrätta honom om förutsättningarna för anlitan­de av målsägande­biträde.

- c) Genom ändring av 22:2 och 5 samt 35:5 RB har åklagarens skyldighet att biträda målsäganden förstärkts.
- d) Genom ändring i brottsskadelagen (1978:413) har förbättringar införts bl a avseende möjligheten för brottsoffer att få ersättning för lidande.
- e) Redan genom ändring i 20:15 RB (1987:747) infördes möjlighet för den, som är i behov av stöd under rättegången, att anlita *stödperson*. Därefter har målsäganden fått rätt till *målsägandebiträde* vid sexualbrott och vissa andra grova brott; se lagen (1988:609) om målsägandebiträde samt därtill knutna ändringar i 20:15, 23:5, 10 och 11 samt 49:7 RB (1988:610) och senast proposition 1989/90:158 om utvidgad rätt till målsägandebiträde.
- f) Genom lagen (1988:688, ändrad 1989:1075) om *besöksförbud*, söker man skapa ett bättre skydd för dem, som förföljes och trakasseras, och den är ett led i strävandena att förbättra skyddet framför allt för kvinnor, som utsättes för misshandel och andra övergrepp. Förbudet meddelas av åklagaren, men beslutet skall på begäran prövas av rätten. År 1988 meddelades 84 förbud.

Man kan uppfatta ansträngningarna att ge målsäganden hjälp och stöd som en betydelsefull ändring i kriminalpolitiken. Samtidigt kan de uppfattas som ett erkännande av svårigheten för samhället att bereda brottsoffren skydd och stöd genom myndigheternas försorg.

Medan man sålunda på olika – sannolikt mera välment än effektiva – sätt sökt stärka målsägandens ställning, har man å den andra sidan tagit initiativ till insatser i syfte att få *gärningsmannen* villig att avhjälpa vållad skada. Redan nu har följande åtgärder vidtagits:

- a) Enligt ändringar i 27:5 och 28:6 BrB får rätten vid skada å egendom föreskriva, att den dömda – med den skadelidandes samtycke – skall biträda denne med visst arbete, som syftar till att avhjälpa eller begränsa skadan eller som eljest i belysning av brottets eller skadans art framstår som lämpligt. Befogenheten, som finnes sedan början av 1988 har ännu bara tillämpats i några få fall.

- b) Genom ändring har motsvarande föreskrift införts i samband med vård inom socialtjänsten (31:1).
- c) Med införande av 6 b § LUL får polisman uttrycklig rätt att anmoda den, som fyllt eller kan antagas ha fyllt 15 år men ej 18 år, att ställa till rätta efter brottet.
- d) Genom tillägg till 1 § LUL skall åklagaren vid beslut om åtalsunderlåtelse särskilt beakta den underåriges vilja att ersätta målsäganden för skada som uppkommit genom brottet eller att avhjälpa eller begränsa skadan.

Mera vittgående är förslag, som framkommit från olika håll, om införande av en ny brottspåföljd, kallad *samhällstjänst*, avsedd att utgöra ett alternativ till fängelse. Denna påföljd har med framgång prövats i Danmark och Norge, och man har där i regel ålagt den dömde ett visst antal timmars arbete – i princip på fritid – framför allt inom ideella organisationer. Resultaten där har varit uppmuntrande, och syftet att bibringa den dömde förståelse för sådan verksamhet och att skaffa honom lämpliga intressen uppgives vanligen ha uppnåtts. Samtidigt har man inom de organisationer, där den dömde arbetat, fått förståelse för lagöverträdaren och hans sociala situation. Möjligen kan man uppfatta en sådan ordning som ett försök att förlika lagöverträdaren med samhället som brottsoffer. I Sverige har man länge hyst betänkligheter mot denna påföljd, men försöksverksamhet förekommer sedan början av 1990 i vissa delar av riket (se nedan 7.3).

Den ökande förståelsen för målsägandens behov av inflytande på handläggningen av brott, som drabbat honom, har i många länder lett i riktning mot möjlighet att från det straffprocessuella systemet utskilja fall av mindre allvarliga brott, för vilka åtal icke är påkallat ur allmän synpunkt och där *förlikning* kan uppnås mellan den brottslige och hans offer genom medling. Som medlare har man antingen valt särskilt av samhället utsedda personer eller godtagit dem, som parterna har velat utnyttja. Medlingen har ägt rum antingen vid konfrontationen mellan parterna eller vid överläggningar med parterna var för sig. Där förlikning har träffats, har detta anmälts för rättsmyndigheterna. Med förlikningen kan samhället i de situationer, där sådan godtages som alternativ till myndigheternas ingripande, i vissa fall uppnå att parterna försonas, i andra att brottsoffret gottgöres. I fria former har med myndigheternas stöd viss försöksverksamhet kommit till stånd även i Sverige, medan man från regeringens sida icke visat vilja till initiativ genom lagstiftning men åtagit sig att lämna ekonomiskt bidrag till verksamheten..

Förlikningsinstitutet har i utlandet visat sig vara användbart framför allt i fråga om unga lagöverträdare, i synnerhet där lagöverträdaren genom att uppfylla åtagandet uppnår, att gärningen icke registreras som brott.

En annan form av handläggning av brott förövade av unga lagöverträdare, som med framgång har prövats bl a i Danmark, innebär att den unge undgår registrering genom att tillsammans med sina föräldrar ingå och uppfylla ett *kontrakt* med myndigheterna om att avhålla sig från vidare brottslighet under viss angiven tid.

Litteraturhänvisningar

Av den överflödande rika litteraturen kan i detta sammanhang hänvisningarna begränsas till några nyare nordiska utredningar:

Brottsförebyggande rådet, Nytt straffsystem. Idéer och förslag (BRÅ Rapport 1977:7) Kristianstad 1977.

Straffrättskommitténs betänkande, band 1 och 2 (finländskt kommittébetänkande 1976:72) Helsingfors 1978.

Stortingsmelding nr 104 (1977–78) om kriminalpolitiken (norska justis- og politidepartementet).

Riksåklagaren, Avkriminalisering PM I (mars 1984) om förändringar i trafiklagstiftningen och PM II (okt 1984) om andra begränsningar i straffrättsligt ansvar.

Fängelsestraffkommitténs huvudbetänkande: Påföljd för brott (SOU 1986:13–15) och en anmälan av betänkandet av *Suzanne Wennberg* i SvJT 1986, s 704–712.

BRÅ Information 1988:1 Miljöbrott och straff.

BRÅ Utredning 1988:1 Brottsoffer.

Hans-Gunnar Axberger, Eko-brott, Eko-lagar och Eko-domstolar (BRÅ Forskning 1988:3).

En sammanfattande framställning av utvecklingstendenser och av vetenskapliga resultat finnes i

I Anttila & P Törnudd, Kriminologi i kriminalpolitiskt perspektiv, Norstedts, Sthlm 1973.

Den nordiska debatten föres vidare framför allt i

Straff och rättfärdighet – ny nordisk debatt. Red av *Sten Heckscher* m fl, Norstedts, Lund 1980.

Nils Christie, Pinans gränser AWE/Gebbers Stockholm 1982.

- Nils Jareborg*, Determinism och straffrättsligt ansvar (i Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson, Iustus förlag, Uppsala 1985, s 1 – 33).
- Alvar Nelson*, Svenska kriminalistföreningen 1911 – 1986 i ett nordiskt perspektiv (NTfK 1986, s 100 – 115).
- Erland Aspelin*, Kriminalpolitik efter brottsbalkens genomförande (NTfK 1986, s 116 – 131).
- Marianne Håkansson*, Tretton år med kriminalvårdsreformen (NTfK 1986, s 132 – 146).
- Alvar Nelson*, Slag i luften mot brottsligheten? (NTfK 1987, s 193 – 212).
- Randi Kveine*, Utvikling av konfliktrådene i Oslo (NTfK 1987, s 331 – 341).
- Madeleine Löfmarck*, Nyklassicismen – vart tog den vägen? (NTfK 1986, s 49 – 60).
- Andrew von Hirsch & Nils Jareborg*, Straff och proportionalitet (NTfK 1987, s 300 – 324).
- Johs. Andenæs*, Nyklassisme, proporsjonalitet og prevensjon (NTfK 1988, s 41 – 48).
- Sveriges advokatsamfunds Rättssäkerhetsprogram 1988.
- Alvar Nelson*, Rättssäkerhet och samhällsystem (i Armannsbók, Reykjavík 1989, s 257 – 77).
- Brita Kyvsgaard*, og fængslet ta'r de sidste. Jurist- og økonomiforbundets forlag (Danmark) 1989.
- Hanns von Hofer*, Utländska medborgare i kriminalstatistiken (SCB RS PM 1990:2).
- Hanns von Hofer*, Modern brottslighet och specialstraffrätt i ljuset av kriminalstatistiken (SCB RS PM 1990:6).
- Nordiska kriminologer om 90-talets kriminalpolitik (red *Gunilla Wiklund*), BRÅ och Sober 1990.
- Brottslighet och kriminalpolitik (BRÅ broschyr rev uppl 1990).

2 Drag av straffsystemets utveckling

2.1 Från straffbalk till strafflag

I 1734 års lag fanns huvuddelen av stadgandena om brott och straff samlade i missgärningsbalken och straffbalken. Såsom redan framgår av namnet fanns bestämmelserna om straffen i straffbalken, som handlade om *dödsstraff* och böters förvandling till *kroppsplikt* eller *häkte vid vatten och bröd*. I övrigt fanns i lagen bestämmelser om *skamstraff* (utställande vid påle, stockstraff och kyrkoplikt), *landsflykt* (landsförvisning), *ärelöshet* och *förlust av medborgerligt förtroende* som påföljder vid vissa brott. Utöver att vara förvandlingsstraff för böter (häkte) fanns fängelse angivet som straff för några få brott och kunde förenas med timliga försakelse (endast vatten och bröd). Även *fästningsarbete* nämnes, ibland som alternativ till *böter*. Slutligen nämnes *förverkande*.

Medan äldre tiders *kroppsstraff* i form av gatulopp avskaffades, bibehölls ännu i 1734 års lag *spö- och risslitning*. *Dödsstraff* förekom i olika former. Den som gjorde sig skyldig till förräderi skulle mista höger hand, halshuggas och steglas och hans gods i löst och fast tillfalla kronan. Mordbrännaren skulle mista höger hand, halshuggas och brännas på bål, och mördaren halshuggas och om man steglas och om kvinna brännas på bål. Gustav III:s mördare Jacob Johan Anckarström dömdes år 1792 till att slita spö, mista högra handen, halshuggas och steglas, och domen gick snabbt i verkställighet. *Böter* var det vanliga straffet för mindre allvarliga brott, men gick ofta till förvandling på grund av förövarens obestånd.

I 1864 års strafflag återstod av denna mångfald, ofta grymma straff endast *dödsstraff*, *frihetsstraff* (straffarbete och fängelse) samt *böter*. Därtill kom *avsättning* och *suspension* som särskilda straff för ämbetsmän och *aga* för barn under 15 år. Av frihetsstraffen var *straffarbete* det strängare och kunde utdömas på livstid (och såsom straffskärpning för livstidsfångar *inneslutande i mörkt enrum*). *Fängelse* förekom dels som direkt ådömt straff på högst två år dels som förvandlingsstraff för böter, då med timliga försakelser

(endast vatten och bröd). Vissa brott kunde medföra påföljden förlust av medborgerligt förtroende, s k *vanfejd*. Särskilda regler fanns om *förverkande*.

2.2 Från strafflagen till brottsbalken

Medan den föregående perioden kännetecknas av utrensningen av de grymaste straffarterna, sker under denna period en viktig förändring framför allt därför att *frihetsstraffet* kommer att utvecklas till den dominerande straffarten, *alternativ* till frihetsstraffet börjar växa fram och *bötesstraffet* mot slutet av perioden får förnyad slagkraft.

Det lyckades icke dödsstraffets motståndare att genast få det avskaffat, men användningen minskade alltmera, och dödsdomar förvandlades av nåd till livstids fängelse (Amaltea-dådet NJA 1909 s 61). *Dödsstraffet* verkställdes sista gången år 1910 samt upphävdes i fredstid 1921 och i krigstid 1973 (1973:20). Enligt RF 2:4 får dödsstraff icke förekomma.

Förlust av medborgerligt förtroende som tillägg till frihetsstraff inskränktes vid upprepade tillfällen (1873, 1890, 1905 och 1918) och de sista resterna upphävdes år 1936 (1936:244). Om användningen av detta egendomliga bistraff se t ex Högbrofors-målet (NJA 1933 s 724). Frågan om återinförande av sådana ärestraff har icke senare diskuterats.

Användningen av *kroppsstraff* minskade redan under 1700-talet och upptogs icke i 1864 års strafflag annat än i fråga om aga av barn, och denna bestämmelse upphävdes 1902. Dess återinförande hindras numera av ett uttryckligt stadgande i RF 2:5. Där säges också att varje medborgare är skyddat mot *tortyr* och mot medicinsk påverkan i syfte att framtinga eller hindra yttrande. Den sista återstoden av tortyr, det straffprocessuella institutet *ställande på framtiden* upphävdes genom lagstiftning (1934:16) medan institutet *insättande på bekännelse*, varom stadgande fanns i 1734 års lag, ansågs ha bortfallit såsom obsolet.

De stora reformerna avsåg i själva verket *frihetsstraffen*. Ett vildskott framkom genom 1906 års lagstiftning om straffarbete och fängelses verkställande med *skärpning* genom hårt nattläger och mörkt enrum. Skärpning skulle kunna ådömas, när genom brottet synnerlig råhet, ondska eller förhärdelse ådagalagts. Ehuru skärpning endast ålades under de första åren därefter, upphävdes stadgandena först år 1945 (1945:873).

Redan före 1864 års strafflag hade fängelser uppförts enligt de då gällande riktningarna, och kom till flitig användning och hade på grund av de långa strafftiderna hög medelbeläggning. Cellstraffet kom länge att do-

minera bilden av fångvården, ehuru nya utvecklingstendenser så småningom nådde även Sverige. Ännu med 1916 års verkställighetslag behölls i princip tre års förvaring i ensamcell för fångar över 20 år ett år för de yngre. Samtidigt medgavs emellertid lättnader i isoleringen för deltagande i gudstjänst, skolundervisning, gymnastik och viss friluftsvistelse och möjligheten att hålla celldörren öppen och att uträtta ärenden inom anstalten. Arbete i gemenskap infördes år 1921 och tilläts efter individuell prövning. De i fängelserna tillåtna disciplinstraffen prygel och inneslutande i mörk cell avskaffades först 1937, men prygel hade då icke använts under det senaste decenniet och mörk cell endast några få gånger.

Tanken på anstaltsvistelse i friare former ledde även fram till *öppna* anstalter och anstaltsavdelningar med lantbruk och skogsbruk. En första början togs redan 1921 och utvecklingen gick därefter ganska snabbt. Arbetsgemenskap förekom allt oftare och 1943 öppnades möjlighet för fångarna att få arbeta utanför anstalten hos enskild arbetsgivare (*frigång*). Därefter var tiden mogen för genomförandet av nya verkställighetsregler i nyssnämnda 1945 års lag.

Frihetsstraffen *straffarbete* och *fängelse* ansågs ha olika svårhetsgrad och endast straffarbete var förenat med *arbetsplikt*. Med BrB infördes ett *enhetligt* frihetsstraff *fängelse* med arbetsplikt.

Efter första världskrigets slut riktades uppmärksamheten mot tre grupper av lagöverträdare, vilka ansågs kräva en annan inriktning av anstaltsvistelsen såväl i fråga om längden av frihetsberövandet som behandlingen under denna tid. Det gällde vissa psykiskt avvikande (förminskat tillräkneliga) förbrytare, återfallsförbrytare och unga lagöverträdare, för vilka tillrättaförande inom den sociala ungdomsvården icke ansågs böra användas. Alla de tre nya påföljderna, *förvaring* och *internering* 1927 och *ungdomsfängelse* 1935 kännetecknas av att längden av frihetsberövandet icke är på förhand helt bestämd (*relativt tidsobestämda frihetsberövanden*). Medan ungdomsfängelse i överensstämmelse med benämningen betecknades såsom straff, benämndes förvaring och internering *skyddsåtgärder* och dessa skyddsåtgärder verkställdes i *säkerhetsanstalt* enligt en särskild lag. Sedan antalet internerade återfallsförbrytare alltmera minskat, sammanslogs denna åtgärd i BrB med förvaring under den gemensamma benämningen *internering*.

Ännu mera omvälvande blev utvecklingen av *kriminalvård i frihet*, där reformen inleddes med 1906 års lagstiftning om *villkorlig dom* och *villkorlig frigivning*. Bägge dessa institut utvidgades och förändrades flera gånger fram till BrB. I fråga om eftervård för förvarade och internerade gällde bestäm-

melser om *utskrivning på prov*, och motsvarande institut infördes också för ungdomsfängelseelever.

Medan villkorlig dom ursprungligen innebar villkorligt *anstånd med verkställande* av ett ådömt straff, infördes med 1939 års lagstiftning även möjlighet för domstolen att efter sakerförklaring av lagöverträdaren förordna om villkorligt *anstånd* med straffs *ådömande*. Villkorligt anstånd i någondera formen gällde under en *prövotid*, varunder den dömda skulle iakttaga *skötsamhet*. Domen var vanligen förenad med *övervakning* och kunde också innehålla särskilda *föreskrifter*, bl a i fråga om bostad och anställning eller vård och behandling. I BrB godtogs endast villkorligt anstånd med ådömande av annan påföljd dels i form av *villkorlig dom* (utan övervakning) dels såsom *skyddstillsyn* (med övervakning) båda under viss prövotid.

Villkorlig frigivning från tidsbestämt straff utvecklades under samma tid dels såsom en rättighet för fången (*obligatorisk* villkorlig frigivning) dels som en möjlighet vid skötsamhet under anstaltstiden (*fakultativ* villkorlig frigivning), i båda fallen med *övervakning* under återstoden av strafftiden, dock lägst ett år. Bägge formerna av villkorlig frigivning behölls i BrB, men den obligatoriska formen avskaffades fr o m 1966. Utskrivning på prov fick i BrB för såväl internerade som ungdomsfängelseelever benämningen *vård utom anstalt* och ingick som ett led i verkställigheten av påföljden i *frihet under övervakning*.

Under denna period undergick *bötesstraffet* två reformer av genomgripande betydelse. Den ena gällde införandet år 1931 av *dagsbotssystemet*, enligt vilket böternas *antal* återspeglar brottets svårhetsgrad och varje dagsbots *belopp* den dömdes ekonomiska förutsättningar att tåla straffet. Under samma tid blev man varse, att allt flera personer, som hade ådömts bötesstraff, saknade medel att betala böterna och i stället underkastades *förvandlingsstraff* för böter. Innan 1937 års lagstiftning om verkställighet av bötesstraff genomfördes, avtjänade årligen över 10 000 personer förvandlingsstraff för böter. Idag utgör dagsböter den allmänt begagnade bötesformen för annat än bagatellförseelser, där penningböter fortfarande brukas.

Med BrB sammanfördes under påföljdsbenämningen *överlämnande till särskild vård* under delvis nya förutsättningar tidigare givna möjligheter att i stället för påföljd anordna vård och behandling inom barna- och ungdomsvården, missbrukarvården och vården av psykiskt avvikande.

2.3 Från brottsbalken mot framtiden

De successiva reformerna av påföljdssystemet sammanfattades i BrB, där man skilde mellan *straff* och övriga *påföljder*. Såsom straff betecknades i 1:3 de allmänna straffen *böter* (25 kap) och *fängelse* (26 kap) samt ämbetsstraffen *suspension* och *avsättning* för innehavare av befattning, varmed ämbetsansvar var förenat (32:1–5) och *disciplinstraff för krigsmän* (32:6 och 7).

Övriga påföljder var enligt samma stadgande:

villkorlig dom (27 kap), *skyddstillsyn* (28 kap), *ungdomsfängelse* (29 kap), *internering* (30 kap) och *överlämnande till särskild vård* (31 kap).

Under det kvartssekel, som har förflutit, sedan BrB trädde i kraft, har hela påföljdssystemet blivit föremål för omfattande och djupt ingripande reformer. Detta var för den nya lagstiftningens upphovsmän en överraskning. De och många andra hade trott, att man nu hade byggt upp ett varaktigt påföljdssystem, där blott små justeringar behövdes inom överskådlig tid. Så blev ingalunda fallet. Just nu befinner vi oss efter en tid av partiella, men djupgående reformer i en period, då påföljdssystemet i dess helhet har kritiserats och står inför sin förvandling. Motviljan mot *relativt tidsobestämda brottspåföljder* ledde till avskaffande av *ungdomsfängelse* från 1980 och *internering* under 1981.

I fråga om *bötesstraff* har under denna period icke andra ändringar vidtagits än sådana, som beror på penningvärdets fall (från 1982). Samtidigt kan man emellertid finna, att böter har funnit allt vidare användning som påföljd för andra brott än bagatellbrott, och denna utveckling ser ut att fortsätta intill dess att bötesstraffet har blivit ett verkligt alternativ till övriga påföljder för mera allvarliga lagöverträdelser. Sålunda får numera vid ådömande av villkorlig dom, skyddstillsyn eller vård inom socialtjänsten påföljden förenas med högst 180 dagsböter. I fråga om *förvandling av böter till fängelse* har en genomgripande reform genomförts, varigenom förvandlingsstraffet begränsas till fall, där bristande betalning beror på tredska.

Fängelsestraffet har underkastats begränsningar (1979 och 1981) i fråga om dess användning på unga lagöverträdare. Numera (1981) har minimitiden för frihetsberövandet sänkts till 14 dagar, sedan det har klarlagts, att den tidigare gällande tiden, en månad, utnyttjades i nära 39 % av samtliga domar avseende fängelse och att nära 70 % av alla fängelsedomar avsåg tre månader eller mindre. Å andra sidan har avskaffandet av internering föranlett möjlighet till ådömande av tidsbestämt fängelsestraff över 10 år, och återfall i brott kan sedan 1989 ge anledning till mycket långvariga tidsbestämda fängelsestraff. I fråga om *villkorlig frigivning* skall det uppmärk-

sammas, att all sådan frigivning sedan 1966 hade blivit *fakultativ* och fick äga rum efter det att två tredjedelar eller i undantagsfall hälften av strafftiden har avtjänats, dock minst tre månader (1980). Fångens uppförande under anstaltstiden och hans sinnesriktning vid tiden för frigivningen skall sedan 1974 icke längre tillmätas betydelse. I stället skall man särskilt beakta verkningarna av fortsatt frihetsförlust och förutsättningarna för hans anpassning i samhället med hänsyn till de förhållanden, i vilka han skulle komma att försättas efter frigivningen. Till gengäld skall vid särskilt allvarlig brottslighet sedan 1981 risken för återfall i brott av samma slag tillmätas större betydelse. Förverkande av den villkorliga frigivningen skulle i fortsättningen (1974) blott ske, när frivårdens resurser kunde anses uttömda, och förverkandet behöver numera (1980) icke avse hela utan blott en del av den återstående strafftiden. Återigen har principerna för villkorlig frigivning ändrats från och med den 1 juli 1983. Den som har en strafftid understigande två års fängelse skall sålunda i princip *obligatoriskt* frigivas, när halva tiden, dock minst två månader, har avtjänats. För intagna med längre strafftid bibehölls i huvudsak vid risk för återfall i vissa slags grov brottslighet *fakultativ* frigivning efter två tredjedels tid.

I fråga om *villkorlig dom* har endast smärre justeringar vidtagits under perioden. Kravet på god prognos har lättats, och dagsböter skall sedan 1989 i princip förenas med villkorlig dom. År 1987 infördes möjlighet att föreskriva biträde åt den skadelidande med visst arbete.

Förutsättningarna för ådömande av *skyddstillsyn* har något utvidgats (1980). Möjligheten att av hänsyn till allmän laglydnad förena domen med kortare tids anstaltsbehandling har ersatts (1980) med möjlighet att jämte skyddstillsyn ådöma fängelse i högst tre månader. Samtidigt infördes möjlighet att under prövotiden meddela *särskilda föreskrifter* och år 1987 inrymdes bland dessa möjlighet att föreskriva s k *kontraktsvård*. På försök inom vissa domkretsar har föreskrift om *samhällstjänst* införts från 1990 som ett särskilt tillägg till skyddstillsyn att kunna komma till användning, när det varit av avgörande betydelse att därmed undvika fängelsestraff. Övervakningstiden var redan (1974) i princip begränsad till två år, och prövning av behovet av övervakning skulle ske redan efter ett års tid. Vid förverkande av domen till skyddstillsyn skall numera (1980) hänsyn tagas till vad den dömda har undergått till följd av domen. År 1983 bestämdes, att frivårdens insatser skulle koncentreras till det första året av prövotiden och att förutsättningarna för tillfälligt omhändertagande skulle utvidgas.

Avskaffandet av påföljderna ungdomsfängelse och internering har för den förras del i viss mån kompensrats genom utbyggnaden av skyddstillsyn och för den senares del genom möjligheten att vid återfall utnyttja ett förhöjt straffmaximum (se nedan 5.1).

I fråga om förutsättningarna att som brottspåföljd förordna om *överlämnande till särskild vård* har justeringar vidtagits för anpassning till lagen (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall och lagen (1967:940) ang omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda, som numera – med visst undantag avseende tvångsvård – ersatta av lagen (1985:568) om särskilda omsorger om psykiskt utvecklingsstörda m fl. I samband med socialreformen, som har trätt i kraft med 1982 har möjlighet öppnats att förordna om överlämnande till vård inom socialtjänsten, numera, enligt lagen (1990:52, LVU) med särskilda bestämmelser om vård av unga eller eljest enligt socialtjänstlagen (1980:620, SoL) eller till vård, numera, enligt lagen (1988:870, LVM) om vård av missbrukare i vissa fall. Vid överlämnande till socialtjänsten får sedan 1988-07-01 föreskrivas, att den unge skall biträda den skadelidande med visst arbete.

Slutligen skall det anmärkas, att ämbetsstraffen *suspension* och *avsättning* har avskaffats från 1976 som ett led i den lagstiftning, varigenom anställning i allmän tjänst i stor utsträckning har likställts med anställning i enskild tjänst. Det militära straffsystemet omformades 1973 och upphörde 1987 att gälla.

Ser man till rättsvårdens personal och de anställdas arbetsförhållanden, kan man iakttaga stora förändringar under denna tid. Kvinnliga tjänstemän har blivit alltmera vanliga och har i viss mån satt sin prägel på verksamheten även i fråga om mål och ärenden rörande brott och lagöverträdare. Icke minst gäller detta inom åklagarväsendet och kriminalvården. Arbetstidsförkortningen, kompensation för övertid, ledighet för annan verksamhet och sjukledighet m m har tillsammans kraftigt beskurit arbetsinsatserna på alla områden och krävt personalförstärkningar, om disposition av arbetsuppgifter och i någon mån rationaliseringar inom myndigheterna.

2.4 Lagstiftande, beslutande och verkställande organ

Kriminalpolitiken och därmed utvecklingen och användningen av det straffrättsliga reaktionssystemet styres av riksdagen och regeringen samt tillämpas av domstolar och andra myndigheter, som beslutande organ och för

verkställighet av beslutande påföljder. Det är för den följande framställningen av betydelse att här angiva huvuddragen av dessa organ.

2.4.1 Riksdagen och dess verk

Enligt 1974 års riksdagsordning (omtryckt 1988:1466) skall propositioner, motioner samt förslag och redogörelser från riksdagsorgan för beredning hänvisas till utskott. Det finnes för närvarande 16 utskott, av vilka *justitieutskottet* (JuU) är det fjärde. Utskottet bereder bl a ärenden som rör domstolarna, åklagarväsendet, polisväsendet och kriminalvården samt ärenden rörande BrB och RB samt lagar som ersätter eller har nära samband med föreskrifter i dessa balkar. Andra föreskrifter, t ex med straffbestämmelser för brott i trafiken eller näringsverksamheten, beredes av andra utskott. Allmän lag stiftas av riksdagen genom omröstning. Riksdagen väljer en eller flera ombudsmän (JO).

2.4.2 Regeringen

I regeringskansliet ingår för närvarande statsrådsberedningen och 13 fackdepartement, av vilka *justitiedepartementet* (Ju) är det första. *Statsrådsberedningen* (SB) svarar för sammanhållningen inom regeringskansliet. Dess rättschef skall övervaka lagenlighet, följdriktighet och enhetlighet i författningsförslag, förslag till riksdagen och kommittédirektiv samt främja en enhetlig handläggning inom regeringskansliet. Bland hans övriga uppgifter märkes att vaka över språkets enkelhet och klarhet i författningar (jfr NJA 1985 s 1) och andra beslut av regeringen och att ansvara för utgivningen av Svensk författningssamling (SFS).

Enligt RF 8:18 bör *lagrådets* yttrande inhämtas, innan riksdagen beslutar i en lagstiftningsfråga, som är viktig för enskilda eller ur allmän synpunkt, i synnerhet fråga som berör de grundläggande fri- och rättigheterna.

Sedan riksdagen beslutat i ärendet, skall lagen utan dröjsmål utfärdas av regeringen.

Att regeringen efter bemyndigande i lag genom förordning får meddela föreskrifter, som i regel endast får medföra bötesstraff, framgår av RF 8:7. Därutöver får regeringen enligt 8:13 genom förordning besluta föreskrifter om verkställighet av lag, se t ex frivårdsförordningen (1983:250).

2.4.3 Justitiedepartementet

Av departementsförordningen (1982:1177, omtryckt 1990:133) framgår, vilka förvaltningsärenden, lagstiftningsärenden och myndigheter, som hör under justitiedepartementet. Ärendena fördelas mellan fem sakenheter för förvaltningsärenden, däribland en för kriminalvård (F 1), en för domstols- och åklagarväsendena (F 2) och en för nåd i brottmål (N), och sex sakenheter för lagstiftningsärenden, därav en för straffrätt samt allmän ordning och säkerhet (L 5), som även handlägger lagstiftningsärenden rörande polisväsendet.

Inom justitiedepartementet verkar omkring 15 utredningar, däribland Utredningen (Dir 1989:54) med uppdrag att göra en översyn av straff- och processrättsliga bestämmelser med hänsyn till data- och teleteknikens utveckling m m, Domstolsutredningen (den parlamentariskt sammansatta kommittén för översyn av domstolarnas uppgifter, arbetssätt och organisation; Dir 1989:56, jfr Ds 1989:2), Kommissionen (Dir 1989:58) för att motverka våldet och förbättra stödet till brottsoffren, Utredningen för översyn av vissa kriminalvårdsfrågor (Dir 1990:11), den parlamentariskt sammansatta Kommittén för översyn av åklagarverksamheten och förundersökningsreglerna (Dir 1990:27) och den parlamentariskt sammansatta Kommittén för översyn av det allmännas insatser vid brott av unga (Dir i regeringsbeslut 90-06-21). Bland de myndigheter, som hör under departementet skall här nämnas de allmänna domstolarna och de allmänna förvaltningsdomstolarna, domstolsverket (DV), lagrådet, justitiekanslern (JK), riksåklagaren (RÅ) och åklagarväsendet, kriminalvårdsstyrelsen (KVS) och kriminalvårdsverket (KVV), kriminalvårdsnämnden och övervakningsnämnderna, brottsförebyggande rådet (BRÅ), brottsskadenämnden och datainspektionen.

2.4.4 Övriga departement

Många ärenden rörande brott och brottspåföljder handlägges inom andra departement av deras rättsavdelningar eller rättsenheter. Till *socialdepartementet* hör bland myndigheter socialstyrelsen med rättsliga rådet, hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd, psykiatriska nämnden och statens rättspsykiatriska kliniker och stationer samt statens rättskemiska laboratorium (SRL).

Till *finansdepartementet* (Fi) hör bl a tullverket, riksskatteverket (RSV), fögderiväsendet och kronofogdemyndigheterna. Här verkar bl a utredningen för översyn av VSL (Dir 1986:24 och 1987:7).

I *arbetsmarknadsdepartementet* (A) finnes enheter för arbetsmiljö m m och för utlännings-, invandrar- och medborgarskapsfrågor. Dit hör bl a a-

betarskyddsstyrelsen och yrkesinspektionen samt statens invandrarverk, jämställdhetsombudsmannen (JämO) och ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO).

Bland myndigheterna under *civildepartementet* (C) märkes statskontoret, riksrevisionsverket, statistiska centralbyrån (SCB), rikspolisstyrelsen (RPS) med den lokala polisorganisationen, statens kriminaltekniska laboratorium (SKL) och statens ansvarsnämnd.

Till *miljö- och energidepartementet* (ME) hör bl a statens naturvårdsverk (SNV) och koncessionsnämnden för miljöskydd.

2.4.5 Några centrala ämbetsverk

Polisväsendet och åklagarväsendet fick sin nuvarande utformning 1965 med det fullständiga förstatligandet av dessa myndigheter. Därmed skildes dessa myndigheter från varandra, även om samverkan förutsattes bl a i fråga om förundersökningar rörande brott. JKs uppgifter som högste åklagare överflyttades 1948 till riksåklagarämbetet och RÅ blev 1965 administrativ chef för åklagarväsendet. RPS tillskapades 1964 och blev 1965 central förvaltningsmyndighet för polisväsendet. Polisväsendet hörde då till justitiedepartementet, men överfördes på förekommen anledning 1989 till civildepartementet.

Domstolarnas organisation förändrades 1958, då skillnaderna mellan häradsrätts och rådhusrätts sammansättning i brottmål upphävdes, och 1971, då tingsrätt blev allmän underrätt både i stad och på landet. DV blev 1975 administrativ chefsmyndighet.

KVS tillkom 1965 i samband med införandet av BrB och blev central förvaltningsmyndighet för KVV med uppgift att ansvara för kriminalvård i frihet och på anstalt och för häktena och ombesörja administrativa uppgifter för kriminalvårdsnämnden och övervakningsnämnderna.

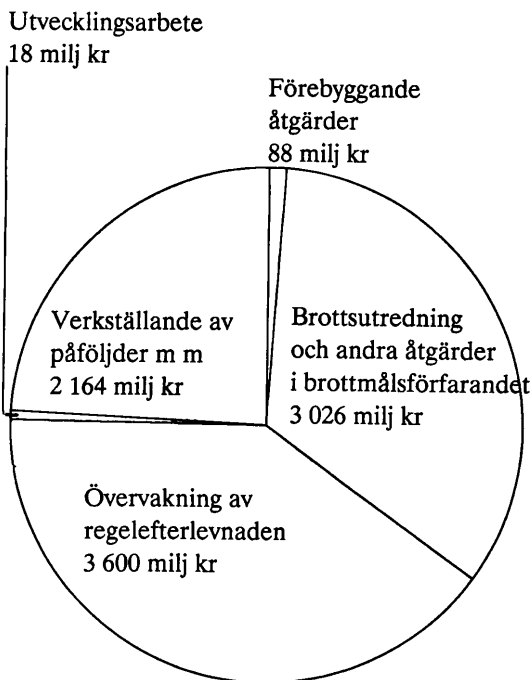
Exekutionsväsendet förstatligades helt 1965 med RSV, numera under finansdepartementet, sedan 1971 som administrativ chefsmyndighet. Kronofogdemyndigheterna är numera enligt 1981 års UB exekutiva myndigheter med uppgift bl a att indriva oguldna böter och viten, förverkade belopp samt sanktionsavgifter.

2.4.6 Kostnaderna för åtgärder mot brott

Statens kostnader för åtgärder med anledning av brott har för budgetåret 1989/90 beräknats till knappt 9 000 000 000 kr, vilket motsvarar statens in-

täkter från skatterna på öl, vin och sprit. Samtidigt beräknas inkomsterna från kriminalvården och av bötesmedel uppgå till omkring 440 000 000 kr. Därtill kommer emellertid kommunernas, företags och enskilda personers mycket betydande kostnader i samband med brottsligheten och dess förebyggande och bekämpande. Av statens kostnader faller omkring två tredjedelar på civildepartementet (polisväsendet) och resten i huvudsak på justitiedepartementet. Den närmare fördelningen framgår av denna figur:

Kostnader för åtgärder mot brott inom polisväsendet och inom justitiedepartementets område budgetåret 1989/90

2.5 Från misstanke om brott till verkställighet av påföljd

Ingen vet, hur stor den *totala* brottsligheten är i Sverige. De uppskattningar, som har företagits omfattar bara några få områden och är nog osäkra. Där-

för sker det ofta, att man begagnar den *registrerade* brottsligheten som utgångspunkt för kriminalpolitiska överväganden utan att taga den *dolda* brottsligheten i beaktande. Det *mörktal* som utgör skillnaden mellan den faktiska och den registrerade brottsligheten hänför sig antingen till brott (brottsmörktal) eller brottslingar (brottslingsmörktal) och i det senare fallet till antalet personer (som under den redovisade perioden kan ha registrerats flera gånger och redovisas varje gång) eller antalet individer (som redovisas bara en gång under perioden, netto t ex per påföljd). Vad den registrerade brottsligheten beträffar ger den ett *mått* på myndigheternas arbetsinsatser, när uppgifterna lämnas, och en *antydning* om tendenser i fråga om deras arbetsbelastning under de kommande åren.

För en rationell kriminalpolitik är uppskattningar av den *dolda* (och därmed den totala) brottsligheten av stor betydelse. Icke minst i de nordiska länderna, där förutsättningarna för sådana analyser anses vara goda, har många metoder att utforska området kommit till användning. Man har sålunda begagnat sig av intervjuundersökningar för att få uppgifter ibland från delar av befolkningen om brott, som förövats av de tillfrågade (*självdeklarerad brottslighet*), ibland från offer för brott t ex våldsbrott, sexualbrott, förmögenhetsbrott och trafikbrott (*offerskadeundersökningar*). Många andra metoder har använts, t ex i fråga om brott avseende försäkrad egendom *analys av uppgifter i anmälningar till försäkringsbolagen*. Undersökningarna om den *dolda* brottsligheten synes visa, att lagöverträdelse är en normal företeelse bland unga, att många brottsoffer underlåter att anmäla brott som drabbat dem, att grova brott registreras oftare än lindriga, och att det finns grupper i befolkningen med hög och ibland grov kriminalitet. Utan sådana undersökningar kan brottsförebyggande och brottsbekämpande verksamhet icke bli effektiv.

Många tror att det kriminalrättsliga reaktionssystemets verkningsgrad beror på omfattningen av och snabbheten vid ingripanden mot brott och på strängheten i reaktionen på brottet. Dessa förmodanden låter sig endast i ringa mån bekräfta såvitt angår upplevelsen hos *lagöverträdaren* själv (*individualprevention*). Det gensevar som sättet att utnyttja reaktionssystemet väcker hos *gemene man* (*generalprevention*) är ännu svårare att bedöma. För några är det en moralisk nödvändighet att uppfatta systemet som *brottsförebyggande*, medan andra förlitar sig till dess *vedergällande* funktioner. Många menar, att strängheten kan minskas, om snabbheten ökas, andra att omfattningen av ingripandena kan minskas, om strängheten skärpes. Trosivern leder lätt till stränghet, medan förnuftsstron verkar för mildhet.

Vårt system för ingripanden mot brott och deras förövare uppfyller näppeligen ens blygsamma företagsekonomiska krav på effektivitet. Det är påtagligt, att bristen på klara målformuleringar och otillräckliga anslag för annat än löpande verksamhet bevarar systemet. Det är tungrott redan i fråga om brottsutredningen, senfärdigt beträffande åtalsprövningen, långsamt i brottmålsprocessen och saktmodigt i fråga om verkställigheten av ådömda påföljder. Å andra sidan är också dess förtjänster påtagliga. Det utmärkes av grundlighet, opartiskhet, rättssäkerhet och inom verkställigheten viss medmänsklighet. Ändå frågar man sig, om systemet famlar i blindo. Detta har icke hindrat förslag att bekämpa brottsligheten genom drastiska ingripanden mot lagöverträdare, som befaras komma att fortsätta med allvarlig kriminalitet (s k *inkapacitering*).

Drabbar det kriminalrättsliga reaktionssystemet som helhet betraktat just de samhällsföreteelser, som hotar samhällets bestånd eller säkerhet eller de enskilda människornas lugn och trygghet mot övergrepp? Mycket tyder på, att större mått av ingripanden icke behövs i dagens samhälle. Skillnaden mellan *input* och *output* i systemet – för att hålla sig till företagsekonomiska begrepp – innebär icke att systemet är verkningslöst eller uppfattas så. Kanske är det rent av möjligt att utan fara för samhället eller den enskilde ingripa med ännu större urskillning och därefter belasta dem, som föres vidare genom systemet, ännu mindre. Sådana överväganden kan icke företagas isolerade utan beaktande av andra möjligheter till samhällelig styrning. Ännu synes det som om det straffrättsliga reaktionssystemet uppleves drabba lagöverträdarna rättvist och förhindra skönsmässiga eller rent av godtyckliga bedömningar.

Översikt över organisationen av polisen, åklagarväsendet,

På central, regional

Polisväsendet

<i>Rikspolisstyrelsen (RPS):</i> en <i>rikspolischef</i>, styrelse, en överdirektör och fyra avdelningschefer samt verkssjurist och bl a polishögskolan <i>Säkerhetspolisen (SÄPO)</i> med en <i>generaldirektör</i> och två polisöverintendenter <i>Statens kriminaltekniska laboratorium (SKL)</i> med en professor och chef	15 <i>länspolisexpeditioner</i>, var och en med en <i>länspolismästare</i> Åtta <i>länspolismästare</i> i Stockholm (inkl Gotland), Uppsala, Växjö, Karlskrona, Malmö, Göteborg, Karlstad och Östersund	118 <i>polisdistrikt</i> (polismyndigheter), vart och ett med en <i>polismästare</i> och polisstyrelse (i Stockholm Uppsala, Växjö, Karlskrona, Malmö, Göteborg, Karlstad och Östersund är länspolismästaren polischef)
Antalet anställda 89-07-01 (utom SÄPO): inom RPS 603, SKL 98, i övrigt 28 859 (varav 16 103 poliser) personer		

Åklagarväsendet

<i>Riksåklagaren (RÅ)</i>, biträdande riksåklagaren och rådgivande nämnden RÅs kansli med kanslibyrå och tillsynsbyrå samt fyra byråchefer för åtalsärenden	13 <i>regionåklagarmyndigheter</i> (i Stockholm, Linnköping, Jönköping, Kalmar, Malmö, Göteborg, Vänersborg, Karlstad, Västerås, Gävle, Härnösand, Umeå och Luleå), var och en med en <i>överåklagare</i> <i>Statsåklagarmyndigheten</i> för speciella mål med en <i>överåklagare</i>	86 <i>åklagardistrikt</i>, vart och ett med en <i>chefsåklagare</i> (i Stockholm, Göteborg och Malmö <i>överåklagaren</i> och under honom chefsåklagare)
Antalet anställda 89-07-01: hos RÅ 55, hos överåklagarna 580 och i distrikten i övrigt 778 personer		

de allmänna domstolarna och kriminalvården

och lokal nivå

De allmänna domstolarna

Högsta domstolen (HD): med 27 <i>justitieråd</i> , varav en ordf och 36 revisions- sekreterare	Sex hovrätter, var och en med en <i>hovrättspresident</i> och en eller flera <i>hovrätts- lagmän</i> som ordförande på avdelningar Svea hovrätt med femton avd Göta med fyra avd Skåne och Blekinge, med fem avd Västra Sverige, med sex avd Nedre Norrland, med två avd Övre Norrland, med två avd	97 <i>tingsrätter</i> , var och en med en <i>lagman</i> . Under hovrätterna finnes Svea 29 tingsrätter Göta 16 tingsrätter Skåne och Blekinge 16 tingsrätter Västra Sverige 17 tingsrätter Nedre Norrland 11 tingsrätter Övre Norrland åtta tingsrätter Antalet nämndemän i tingsrätt och hovrätt 7 590
Antalet anställda 89-07-01 totalt: inom HD 131, DV 185, hovrätterna 715 och tings- rätterna 4 173 personer		

Kriminalvårdsverket (KVV)

<i>Kriminalvårdsstyrelsen</i> (KVS) med en <i>general- direktör</i> , styrelse och en överdirektör samt byråer, enheter m m KVV fullgör även administrativa uppgifter för kriminalvårdsnämnden och övervaknings- nämnderna <i>Kriminalvårdsnämnden</i>	12 <i>regioner</i> för frivård och anstaltsvård, var och en med en <i>kriminalvårds- direktör</i> 19 <i>riksanstalter</i> (med 1 390 slutna och 511 öppna plat- ser), var och en med en <i>anstaltsdirektör</i> . 30 övervakningsnämnder	61 <i>lokanstalter</i> (med 1 280 slutna och 1 085 öppna platser), var och en med en anstaltsdirektör eller föreståndare. 64 <i>häkten</i> (med 1 278 platser) 61 <i>skyddskonsulent- expeditioner</i> , var och en med en <i>skyddskonsulent</i> . Omkring 5 500 frivilliga övervakare.
Antalet anställda 89-07-01: inom KVS 386, frivården 1 066 och anstaltsvården 7 218 personer		

Från misstanke till verkställighet

POLISEN	Ärendet uppklaras men avskrives Ärendet överlämnas till socialnämnden	Ingen förundersök- ning Förundersökning	Rapporteftergift meddelas Ordningsbot före- lägges Ärendet går till åklagaren		
ÅKLAGAREN	Ärendet avskrives (bevisnöd eller pre- skription) Åtalsprövning enligt BrB	Ingen för- undersökning Förundersökning	Strafföreläggande utfärdas Åtalsunderlåtelse meddelas enligt RB, LUL, LVU eller LVM Åtal väckes		
TINGSRÄTTEN	Målet avvisas eller avskrives Åtalet ogillas Ansvarsfrihet (24:1 – 5)	Utan huvudförhand- ling Med huvudförhand- ling	Påföljd ådömes ej (30:6) Påföljd eftergives (29:5) Påföljd ådömes		
KRIMINAL- VÅRDEN (sjukvården, socialtjänsten RPS eller kronofogden)	Böter uppbäres indrives avkortas avskrives förvandlas	Villkorlig dom (med prövo- tid och dags- böter)	Skyddstillsyn med övervak- ning och prövotid samt ev kontrakts- vård eller samhälls- tjänst	Fängelse verkställs villkorlig frigivning med prövotid och ev över- vakning	Särskild vård enligt SoL, LVU, LVM, LSPV, OmsorgsL, öppen psyk vård
REGERINGEN	Nådeärendet utredes	Ansökningen prövas utan hörande av HD, efter hörande av HD	Påföljden ändras ej Påföljden ändras		

Till belysning av *sorteringsmaskineriet* i det straffrättsliga reaktionssystemet presenteras här ovan en översikt. I det följande skall vi se, vad som händer dem som blir föremål för ingripanden på olika stadier: hos polisen, vid åklagarmyndigheten, inför domstolarna och slutligen av de verkställande myndigheterna.

Vad som händer alla andra kan icke rymmas i denna framställning.

Litteraturhänvisningar

- Kriminologisk handbok utgiven av *Karl Schlyter*. Brottets beivrande, Sthlm 1952 och Om påföljder för brott, 2 uppl Sthlm 1955, (Båda föråldrade).
- Den första stenen. Studiebok i kriminalpolitik av *Göran Elwin*, *Sten Heckscher* och *Alvar Nelson*, 4 uppl Sthlm 1975.
- P.O. Träskman*, Straffrättens stigma (i Lov og Frihet, festskrift til Johs. Andenæs, Oslo 1982, s 371 – 284).
- Anders Bratholm*, Straffrett og Samfunn, Universitetsforlaget, Oslo 1980.
- Kvinnens skyld*. En nordisk antologi i kriminologi. Red. *Cecilie Højgaard* og *Annika Snare*. Pax Forlag, Oslo 1983.
- Bo Svensson*, Brott och straff år 2020 (BRÅ Apropå 1984, nr 3 s 20 – 25 och nr 5 s 4 – 11).
- Alvar Nelson*, Aga – ur rättspolitisk synpunkt (i Humanistiska Vetenskaps Samfundets i Uppsala årsbok 1987-88, s 69 – 99); jfr NJA 1988 s 586.
- Sten Heckscher*, Brottssbalken 1990 (i SvJT 1988 s 750 – 64).
- Statsrådsberedningen*, Myndigheternas föreskrifter (Ds 1989:77).
- Johs. Andenæs*, Alminnelig strafferett, 3. utg Universitetsforlaget (Norge) 1989.
- Knud Waaben*, Strafferettens almindelige del, 2. udg Gad (Danmark) 1989.
- Olle Hoflund*, Straff och andra reaktioner på brott, Juristförlaget, Sthlm 1989.
- Hans Göran Franck* m fl, Kriminalitet och frihet, Verdandi 1989.
- Alvar Nelson*, Högsta domstolen under den liberala rättsstaten (i Högsta domsmakten 1789-1989, Rättshistoriska studier XVI, 1990, s 186 – 213).
- Festskrift till Anders Bratholm, ... den urett som ikke rammer deg selv. Universitetsforlaget (Norge) 1990 innehåller bl a bidrag av:
- Hans Gammeltoft-Hansen*, Retssikkerhed og resourcer (s 237 – 44);
- Carl-Johan Cosmo*, Lagstiftaren och kriminalpolitiken (s 463 – 65),
- Sten Heckscher*, Promillegränsen – vetenskap, kriminalpolitik eller nykterhetspolitik? (s 505 – 11) och
- Patrik Törnudd*, Om överkriminalisering (s 527 – 29).

3 Påföljdssystemet

3.1 Översikt över systemet

Formerna för och innehållet i samhällets ingripanden mot brott bygger på den begreppsbildning, som nu finnes i BrB. I 1:1 bestämmes de grundläggande begreppen brott och straff på så sätt, att brott är gärning för vilken i BrB eller i annan lag eller författning är stadgat straff. Detta innebär, att ingen gärning är ett brott, med mindre straff är stadgat för den. Av 1:3 framgår, att det idag endast finnes två slags *straff*, nämligen *böter* och *fängelse*. Med *brott* förstår vi sålunda en gärning för vilken ettdera eller bådadera föreskrives. I den meningen är brott en *straffbelagd* gärning, att varje brottsbeskrivning innehåller en föreskrift om den *art* och det *mått* av straff, som kan drabba förövaren.

Detta innebär emellertid icke, att envar, som förövar en sådan gärning, skall drabbas av straff. Av 1:3 framgår, att straff är en *påföljd för brott*. Vid sidan av böter och fängelse finnes även andra brottspåföljder, nämligen *villkorlig dom*, *skyddstillsyn* och *överlämnande till särskild vård*. Dessa skiljer sig från straffen på flera sätt, bl a därigenom att de aldrig nämnes i någon brottsbeskrivning. De får begagnas som *alternativ* till straff och är de *enda* alternativen till straff.

Av 1:5 framgår, att fängelse är ett *svårare* straff än böter. Ett brotts *svårhetsgrad* bestämmes sålunda i första hand av det föreskrivna *straffets* art och mått, vare sig brottsbeskrivningen finnes i BrB eller i annan lag eller författning. Detta kan åskådliggöras med exempel från brottsbeskrivningarna för:

åverkan (12:2) böter;

skatteförseelse (3 § SBL) böter;

snatteri (8:2) böter *eller* fängelse i sex månader;

olovlig kraftavledning (8:10) böter *eller* fängelse i högst två år;

varusmuggling (1 § VSL) böter *eller* fängelse i högst två år;

förskingring (10:1) fängelse i högst två år;

narkotikabrott (1 § NSL) fängelse i högst tre år;

rån (8:5) fängelse i lägst ett och högst sex år;

mord (3:1) fängelse i tio år eller på livstid.

Det är inom ramen för den för brottstypen angivna *straffskalan* som det konkreta brottets *straffvärde* skall bestämmas, med mindre anledning till *strafflindring* eller *återfall* föreligger. Den har också betydelse i andra hänseenden. Sålunda avgöres från utgångspunkten av dess maximum, vilka straffprocessuella *tvångsmedel*, som får tillgripas, och när *åtalspreskription* enligt 35:1, 3, 4 och 6 eller enligt 14 § SBL inträder.

Om rätten vid *val av påföljd* beslutar, att i stället för straff ådöma annan påföljd, d v s villkorlig dom, skyddstillsyn eller överlämnande till särskild vård, behöver rätten icke iakttaga någon formell föreskrift om deras inbördes svårhetsgrad. Däremot anges i 30:1, att fängelse är att anse som en svårare påföljd än villkorlig dom och skyddstillsyn. I övrigt bestämmes valet av faktorer som hänför sig till förövaren av brottet.

Avser påföljdsbestämningen endast *ett* brott, skall enligt 30:2 i regel endast en påföljd ådömas. Emellertid kan det inom ramen för påföljden *påläggas* mer eller mindre betungande *föreskrifter*. Vidare medges i vissa fall att straff ådömes i *förening* med den beslutade påföljden, dock aldrig samtidigt böter och fängelse med annan påföljd.

Det är vanligt förekommande, att den tilltalade samtidigt lagföres för *flera* brott. Även då skall i regel endast *en gemensam* påföljd ådömas, men enligt 30:3 medges, att *flera* olika påföljder ådömes för brottsligheten. Samtidigt som man vid utformningen av reglerna tagit avstånd från en utomlands ofta tillämpad *kumulation* av straff, har en särskild straffskala utformats så, att *straffmaximum* har förhöjts i fråga om såväl böter (25:5) som fängelse (26:2).

Icke sällan händer det, att någon lagföres för brott, medan han ännu undergår påföljd för annat brott. Då gäller vid påföljdsbestämningen föreskrifterna i 34 kap BrB om sammanträffande av brott och förändring av påföljd. Här skall särskilt möjligheten till s k *konsumtion* i 34:1 1 st 1. uppmärksammas. Dessa regler ger rätten vida möjligheter att bestämma en för hela brottsligheten gällande påföljd. Därvid skall rätten beakta, vad den tilltalade redan har undergått av tidigare ådömd påföljd.

Särskilt vid grövre brott är det vanligt, att den misstänkte berövas friheten genom anhållande eller häktning. Sådana frihetsberövanden kan bli lågvariga, i synnerhet i samband med rättspsykiatrisk undersökning. Därför finnes i 33 kap BrB föreskrifter om *avräkning* av anhållnings- och häktetid, som det ankommer på rätten att *ex officio* beakta. I fråga om avräkning av tiden för sådan frihetsförlust från *dagsböter* har HD i NJA 1989 s 12 som riktmärke angivit, att varje dygn skall motsvara 10 dagsböter.

Det förekommer icke så sällan, att den dömd efter domen undandraget sig *verkställigheten* av en ådömd påföljd. Det kan ske därigenom, att verkställigheten antingen aldrig påbörjas eller avbrytes genom rymning. För att göra det möjligt för den dömd att återvända till ett fritt liv i samhället gives i 35:7–9 och i 14 § SBL särskilda regler om *påföljdspreskription*.

Närmare föreskrifter rörande *tillämpningen* av de olika brottspåföljderna finnes i 25–29 och 31 kap BrB (och nedan 4–8). Allmänna regler om *ansvarsfrihet* och *strafflindring* redovisas nedan i 14.2. Föreskrifterna rörande *påföljdsbestämningen* i det konkreta fallet finnes i 29 och 30 kap BrB och analyseras nedan i 14.3.

Slutligen skall det nämnas, att lagstiftaren har sökt undvika en alltför betydande *kumulation* av brottspåföljd och *rättsverkan* av brott (se nedan 9) eller *alternativ* till brottspåföljd (se nedan 10). Här kan i fråga om påföljdsbestämningen hänvisas till 29:3 och 5 och till möjligheterna till nedsättning eller bortfall av förverkande och företagsbot och av sanktionsavgift. I viss utsträckning kan man på så sätt även tillgodose hänsyn till den *skadeståndsskyldighet*, som uppkommit genom brottet.

3.2 Indelningsgrunder för straffpåföljderna

Såsom redan har nämnts, göres i BrB en principiell skillnad mellan straff och andra påföljder. Utan att det direkt nämnes, kan man i uppbyggnaden av straffsystemet se, att *böter* i form av dagsböter är det straff, som i första hand skall komma till användning. Däremot säges direkt i 30:4, att rätten vid val av påföljd skall fästa särskilt avseende vid omständigheter, som talar för en lindrigare påföljd än *fängelse*. På så sätt framställs fängelsestraffet som statens sista utväg att ingripa mot förövaren av ett brott. Emellertid är detta i viss mån vilseledande. Trots att det som riktmärke för val av *lindrigare* påföljd än fängelse i förarbetena angives, att annan påföljd i regel skall användas, när brottets straffvärde är mindre än fängelse i ett år, göres i 30:4 undantag dels i fråga om brottets *art* dels beträffande förövarens *tidigare* brottslighet.

Vad förövarens tidigare brottslighet beträffar förtjänar det att uppmärksammas, att många, som första gången ställes inför domstol att svara för sitt brott, tidigare har kommit i åtnjutande av åtalsunderlåtelse eller lagförts genom föreläggande av ordningsbot eller strafföreläggande. I den mån dessa förhållanden inväges vid valet av påföljd, kommer det ofta att leda till

val av fängelse, även om strafftiden blir kort. I synnerhet gäller detta i fall av upprepad likartad brottslighet, även om denna icke har varit allvarlig.

Därnäst har rätten att vid valet av påföljd att beakta brottslighetens art. Förre fanns det fasta ställningstaganden i fråga om vilka brottstyper, som skulle föranleda fängelsestraff om än kortvarigt. Nu gäller detta knappast längre än i fråga om grovt rattfylleri (4 a § TBL 1990:149) och oprovocerad misshandel (3:5) samt möjligen värnpliktsbrott (se 39 § värnpliktslagen /1941:967).

Ser vi till kvantiteten av brott, som föranlett kortvarigt fängelsestraff finner vi, att 1989 av 17 899 personer (brutto) med fängelsestraff 74 % ålagts en strafftid under sex månader. Av dessa 13 233 personer var 41 % dömda för trafikonykterhetsbrott, 16 % för tillgreppsbrott, 12 % för misshandel och 4 % för värnpliktsbrott.

Totalt sett är bötesstraffet den ojämförligt mest använda straffarten. År 1989 ålades 208 570 personer penningböter genom ordningsbot, 78 889 böter genom strafföreläggande och samtidigt dömdes 30 376 till böter. Av samtliga 375 545 lagföringar under 1989, svarade de bötfällda personerna för 85 %. Därtill kommer böter, som ålagts i förening med villkorlig dom, skyddstillsyn och vård inom socialtjänsten.

Brottspåföljderna har efter sin beskaffenhet indelats på olika sätt, ett är fördelning mellan *frihetsberövande* påföljder och andra, ett annat är mellan påföljder med *vårdinsatser* och andra. Ingendera indelningen är klarläggande men båda i viss mån vägledande. Till de frihetsberövande påföljderna räknas: fängelse, fängelse i förening med skyddstillsyn, fängelse som förvandlingsstraff samt frihetsberövande med stöd av LVU, LVM, LSPV och vård i specialsjukhus enligt omsorgslagen. De icke frihetsberövande påföljderna är böter, villkorlig dom, skyddstillsyn (utan förening med fängelse) och vård inom socialtjänsten (utom LVU). Vårdinsatser är bärande moment i vård inom socialtjänsten och vård enligt LVM och LSPV samt på specialsjukhus (enligt övergångsbestämmelserna till OmsorgsL) och motiverar valet av sådan påföljd. Vård och kontroll förenas vid skyddstillsyn. Vårdinsatser saknas helt vid böter och villkorlig dom och är bara ett moment inom ramen för förvaring av fångar i kriminalvårdsanstalt.

När det gäller *åtalsunderlåtelse*, är vårdinsatser en förutsättning för många beslut enligt 1 § LUL och alltid enligt LVM och enligt 20:7 RB i fråga om psykiskt störda, som avses i 30:6 BrB. Däremot kräves i övrigt icke vårdinsatser för åtalsunderlåtelse enligt 20:7 RB eller 1 § LUL.

I allmänhet föreligger vid val av en icke frihetsberövande påföljd ett hot om frihetsberövande i händelse av *misskötsamhet*. Detta hot saknas endast vid val av böter eller öppen psykiatrisk vård som brottspåföljd för någon som avses i 30:6. Böter kan på talan av åklagare eljest i vissa fall föranleda beslut om förvandling av bötesstraffet till fängelse (se 15–20 §§ BövL). Även eljest finnes ett sådant *hot*, och det kan utlösas av misskötsamhet avseende föreskrifter vid villkorlig dom och skyddstillsyn. Vid villkorlig dom är hotet tomt, eftersom åklagare faktiskt icke kräver, att domen skall undanröjas och påföljden bestämmas till fängelse (27:6). Vid skyddstillsyn förekommer det, att åklagaren på initiativ av övervakningsnämnden eller i samband med kontraktsvård eller samhällstjänst väcker talan om undanröjande av skyddstillsynen och ådömande av fängelsestraff.

Även utan att misskötsamhet har förekommit, kan talan väckas om förändring av ådömd påföljd. Så är fallet vid överlämnande till vård inom socialtjänsten. Kan den vård, som socialnämnden har ställt i utsikt icke komma till stånd, får åklagaren väcka talan om undanröjande av påföljden och ådömande av annan påföljd (38:2). Här torde sällan anledning finnas till ådömande av strängare påföljd än skyddstillsyn (jfr 30:5). På motsvarande sätt föreskrives möjlighet till undanröjande av påföljd, som valts eller straff som utmätts under förutsättning av avskedande eller uppsägning (38:2 a, jfr 29:5 1 st 5.), och ådömande av annan påföljd.

I fråga om återkallelse av beslut om *åtalsunderlåtelse* finnes dels i 20:7 b RB dels i 5 § LUL. Återkallelse sker sällan av annan anledning än ny brottslighet.

3.3 Beslutsnivåerna vid ingripanden mot lagöverträdare

När ett brott anmäles till *polisen* eller eljest kommer till polisens kännedom, ställes handläggarna inför flera frågor. Det gäller sålunda, huruvida gärningen i själva verket är en straffbelagd handling, som hör under allmänt åtal. Därefter gäller frågan, huruvida man har funnit gärningens förövare. Om och när så skett, visar det sig ofta, att gärningen har förövats av ett barn. Då uppkommer frågan, om brottet i så fall behöver utredas (se 13 § LUL). Eljest inriktas utredningen av brottet på att skaffa behövlig bevisning om vad som förekommit och att genom förhör med förövaren få klarlagt, huruvida personligt ansvar för brottet föreligger. Många brott blir emellertid aldrig utredda av polisen, som måste *prioritera* sina arbetsinsatser på allvarigare brott och annat. Ärendet vilar, intill åtalspreskription inträder,

eller avskrives dessförinnan. I många fall, där utredning inletts, nedlägges den, eftersom bevisningen icke bedömes räcka till fällande dom.

När brott anses vara styrkt, får polisen i fråga om bagatellförseelser besluta om *rapporteftergift* eller förelägga den skyldige *ordningsbot*. I andra fall överlämnas ärendet till åklagaren, som ofta sällar bort ärenden, där bevisningen bedömes vara otillräcklig. I vissa fall begränsas åklagarens åtalsplikt av föreskrifter om *åtalsprövning*, i andra fall kan *åtalsunderlåtelse* övervägas. Där åtalsunderlåtelse beslutas utan vidare villkor, innebär beslutet en *straffvarning* och bör därför meddelas på ett sätt, som betonar, att så är fallet (jfr särskilt 4 § LUL). I övriga fall, uppkommer frågan, om brottet med hänsyn till straffskalan får leda till *straffföreläggande*. Föreläggande skall i regel väljas i stället för åtal, om erkännande föreligger, och målsäganden ej yrkar på rättegång.

Beslut om åtalunderlåtelse kan innebära, att brottet icke leder till rättegång utan meddelas under förutsättning av *åtgärd* eller omsorger inom sjukvården eller socialtjänsten, d v s psykiatrisk vård eller omsorgsvård eller till omsorger inom socialtjänsten enligt SoL eller åtgärd med stöd av LVU eller LVM. Det intressanta är, att man i dessa fall utnyttjar sjukvårdens eller socialtjänstens allmänna resurser och möjligheter att taga initiativ till beslut om åtgärder som *alternativ* till åtal. Beslutet om sådant avskiljande (utomlands ofta kallat *diversion*) av förövaren bygger på, att han har befunnits *skyldig* till brottet *men* på grund av sitt *vårdbehov* får detta tillgodosett i stället för att ställas till ansvar inför rätta.

I hälso- och sjukvårdslagen (1982:763) skiljer man mellan vård som kräver intagning i vårdinrättning (*sluten vård*) och annan hälso- och sjukvård (*öppen vård*). Bådaddera vårdformerna skall stå till förfogande för envar som *frivilligt* söker vård eller behandling. Sluten vård kan också komma till stånd *oberoende av samtycke*. Sådan *tvångsvård* får beslutas bl a med stöd av LVU, LVM och LSPV och övergångsbestämmelserna till OmsorgsL. Tvångsvården ger huvudmannen befogenhet att enligt givna föreskrifter göra ytterligare inskränkningar i den omhändertagnes *frihet*, bl a för att hindra honom att lämna inrättningen. Vid verkställighet av fängelsestraff däremot skiljer man i KvaL mellan öppna anstalter och slutna anstalter allt efter graden av den särskilda begränsning av friheten, som kan åstadkommas genom anstaltens konstruktion och bevakningen av fångarna.

Det stora flertalet brott, som leder till åtal och rättegång, är av sådan svårhetsgrad, att bara en domstol får besluta om påföljden. Endast rätten får meddela villkorlig dom, besluta om skyddstillsyn, döma till fängelse, för-

ordna om överlämnande till särskild vård eller besluta om påföljdseftergift (25:6) eller frihet från påföljd (30:6). Även mindre grova brottmål förekommer, bl a i fall, där brottet ej är erkänt eller särskilda rättsverkningar kan beslutas eller inträda. Även om åklagaren räknar med framgång, händer det icke sällan, att åtalet ogillas och den tilltalade frikännes (1989 i nära 6 % av alla domar i tingsrätt) eller att åtalet bara bifalles i mindre omfattning eller att brottet hänföres under en mindre sträng brottsbeskrivning.

Av särskilt intresse är rättens befogenhet att som påföljd för brottet förordna om överlämnande till särskild vård. Därmed har även rätten möjlighet att på grundval av utredning rörande den skyldiges personliga förhållanden överlämna honom för vård inom socialtjänsten med stöd av SoL eller LVU, vård enligt LVM, vård med stöd av LSPV eller i specialistsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda eller till öppen psykiatrisk vård. Dessa vårdformer är enligt BrB att betrakta som *påföljder*, om förordnandet träffas av rätten i brottmål. Från denna utgångspunkt vore det felaktigt att betrakta dem som annat än *alternativ* till övriga påföljder, oaktat den särskilda vården icke verkställs inom kriminalvården utan av socialtjänsten eller sjukvården.

Det är för BrBs påföljdssystem karakteristiskt, att man såvitt möjligt söker begränsa påföljdernas *antal* (jfr avskaffandet av ämbetsstraffen samt av internering och ungdomsfängelse). Samtidigt har man inom ramen för de olika påföljderna dels tillåtit *kombinationer* av olika påföljder: *böter* i förening med villkorlig dom, skyddstillsyn och vård inom socialtjänsten och *fängelse* i förening med skyddstillsyn. Vidare har man inom ramen för villkorlig dom och skyddstillsyn (samt villkorlig frigivning) medgivit meddelande av *särskilda föreskrifter*, avsedda att styra den dömdes livsföring. Slutligen har man under de senaste åren inom ramen för skyddstillsyn tillskapat två olika möjligheter att undgå ådömande av fängelsestraff genom *tillägg* av en föreskrift avseende *kontraktsvård* eller *samhällstjänst*.

Dessa möjligheter att kombinera brottspåföljder eller att utbygga dem med föreskrifter ger otvivelaktigt rätten utrymme att anpassa brottspåföljdens *inhåll* efter brottets svårhet och art samt brottslingens tidigare brottslighet och personliga förhållanden. Samtidigt innebär denna ordning en påtaglig *risk* för ådömande av en alltför sträng samhällsreaktion. Skulle rätten välja fängelsestraff, om den icke hade möjlighet att med skyddstillsynen förena böter eller fängelse? Vilken påföljd skulle rätten välja, om den vid förordnandet om överlämnande till vård inom socialtjänsten icke finge lägga till ett bötesstraff?

I viss mån har lagstiftaren hindrat sådan extra belastning vid föreskrift om kontraktsvård eller samhällstjänst, genom att ålägga rätten, att vid sådan dom till skyddstillsyn angiva, hur långt fängelsestraff, som skulle ha ådömts, om fängelse i stället hade valts som påföljd. Samtidigt som lagstiftaren velat låta kontraktsvård och samhällstjänst verka inom *frivården*, vill man låta det *subsidiärt* angivna fängelsestraffet tydligt markera det alternativ, som valts bort.

Praxis visar, att *längden* av det subsidiära straffet varierar mycket, i synnerhet vid *kontraktsvård*. Detta låter sig förklara med hänvisning till *vårdbehovet* och dess intensitet och förväntade varighet. I fråga om *samhällstjänst* gör sig andra synpunkter än *vårdbehov* gällande. Här svarar det subsidiära fängelsestraffets längd någorlunda mot antalet ålagda *arbetsstimmar*. Lagstiftaren har emellertid undvikit, att uttryckligen angiva det åsyftade *ändamålet* med föreskriften om samhällstjänst och därmed givit rätten möjlighet att lägga sina egna värderingar till grund vid valet av påföljd.

När det gäller *verkställigheten* av ådömda påföljder finnes det anledning att framhålla några olika synpunkter rörande dem. Det har utomlands väckt förundran, att verkställigheten av *böter*, ålagda genom summariskt förfarande eller ådömda i rättegång, så sällan vållar svårighet. Idag beräknas över 80 % av böterna bliva inbetalade inom ramen för BövLs regler om uppbörd och indrivning. Att så är fallet beror väsentligen på möjligheterna att medgiva uppskov och avbetalning samt att begagna införsel i lön. Möjligen tyder det också på, att bötesbeloppet är rimligt i förhållande till den dömdes betalningsförmåga, vare sig pengarna är hans egna eller andras. Möjligheterna till avkortning och avskrivning förhindrar orimlig belastning på den dömdes ekonomi, och den bötesimmuna gruppen är så liten, att den icke vållat oro. Det är därför desto lättare att förstå förslag om vidgad användning av bötesstraff och högre bötesbelopp, om man samtidigt betänker de kostnader, som är förenade med verkställighet inom frivården och i synnerhet anstaltsvården.

Genom den nu gällande konstruktionen av *villkorlig dom* har man uppnått, att *straffvarningen* förstärkes genom att *böter* i regel åläggas i förening med sådan dom. Även om övervakning icke förekommer under prøvotiden, kan det *latenta* straffhotet möjligen bidra till laglydnad. Huruvida möjligheten att meddela föreskrift om fullgörande av skadeståndsskyldighet eller av arbetsplikt, fyller någon praktisk funktion är ovisst.

Såsom redan ovan har nämnts, är *skyddstillsyn* den brottspåföljd, där variationerna i fråga om vakt och vård är mest skiftande. Den av frivårds-

myndigheten anordnade övervakningen fyller i bästa fall båda dessa uppgifter och har för vissa klienter blivit ett stöd och givit hjälp vid kontakten med sociala myndigheter samt bostads- och arbetsförmedlingarna m m. Klientgruppen är heterogen och behovet av insatser mycket olika. I förhållande till socialtjänstens övriga klienter uppvisar frivårdens andra behov av bistånd, omsorger och kontakt med andra myndigheter och större svårighet att få dessa behov tillgodosedda. Detta gäller även frivårdens klienter av villkorligt frigivna. Möjligheterna att *disciplinera* klienterna är formellt stora men faktiskt föga verksamma, även om rent av tillfälligt omhändertagande (28:11, jfr 26:22) användes ganska ofta. Det förhållandet, att staten är huvudman för frivårdsklientelet och kommunen för socialtjänstsklientelet i övrigt är ägnat att försvåra för frivårdsklientelet att komma i åtnjutande av socialtjänstens vanliga resurser.

Verkställigheten av *fängelse* styres av föreskrifterna i KvaL. Dessa avser å ena sidan att vägleda KVV i fråga om verkställigheten och å andra sidan att upprätthålla de rättssäkerhetsgarantier, som är särskilt betydelsefulla för dem, som blivit berövade friheten. Möjligheterna att genomföra *differentiering* av fångarna begränsas av det hårda utnyttjandet av kriminalvårdsanstalterna, i synnerhet de slutna rixanstalterna (se 6–8 §§ KvaL). Närhetsprincipen kan icke upprätthållas annat än i storstadsområdena, och den avsedda kontakten mellan fången och hans anhöriga och det samhälle, i vilket han skall vistas efter frigivningen, försvåras därigenom. Därmed blir det också svårt att upprätthålla normaliseringsgrundsatsen i önskvärd omfattning.

Frihetsförlusten uppleves mycket olika av fångarna, och den formella rättvisa, som skapas genom straffmätning och påföljdsval, kan endast i liten grad inverka på upplevelsen. KVV:s förutsättningar att kunna tillgodose anspråk på meningsfull sysselsättning och fritid är begränsade. Fångarnas egna möjligheter att påverka sin livsföring på anstalten är små. Målsättningen har därför alltmera inskränkts till att i görligaste mån motverka de skadliga följderna av frihetsberövandet (jfr 4 § KvaL). Därmed har mycket av den optimism, som en gång präglade verksamheten inom kriminalvården, givit vika. Strafftidens längd kan därför icke längre motiveras på annat sätt än genom straffmätningen.

Vad slutligen gäller *överlämnande till särskild vård* har svårigheter uppkommit när det gäller verkställigheten av den beslutade påföljden i synnerhet, när det gäller *tvångsvården*. Här är resurserna ofta otillräckliga och ibland feldisponerade. Detta innebär bl a, att häktade, som dömts till särskild vård enligt LSPV eller på specialistsjukhus, icke omedelbart kan över-

föras till en sådan institution, och att ungdomshemmen icke kan taga ansvaret för vissa unga lagöverträdare. I sin tur påverkar detta åklagarnas yrkande i påföljdsfrågan och domstolens benägenhet att tillgodose vårdbehov, för vilket resurser icke finnes tillgängliga.

I ett avseende kan den dömde i vissa fall påverka verkställigheten av ådömd påföljd. Den som dömts till *villkorlig dom*, kan genom *nöjdförklaring* enligt 38:1 låta domen gå i verkställighet redan före fullföljdstidens utgång. Särskilda regler om *nöjdförklaring* av den, som dömts till *fängelse*, finnes i lagen (1974:202) om beräkning av strafftid. Den, som är på fri fot kan genast inställa sig för verkställighet och behöver icke invänta föreläggande att inställa sig. Eftersom väntetiden för verkställighet är lång, kan han sålunda ofta anpassa tiden för verkställighetens början efter egna önskemål, t ex under semestern. Omvänt kan den, som är på fri fot, också försena verkställigheten genom att ansöka om uppskov eller nåd. Dessa möjligheter försvårar planeringen inom KVV.

Däremot gäller i fråga om *skyddstillsyn*, att övervakningen börjar på dagen för domen (28:4) och att rätten får förordna, att fängelse som ådömts i förening med skyddstillsyn genast skall gå i verkställighet (28:3).

Beträffande *böter* gäller enligt BövL, att uppbörd får ske, så snart dom, strafföreläggande eller ordningsbot har meddelats, men att indrivning icke får ske, förrän domen vunnit laga kraft eller föreläggandet godkänts.

På alla stadier av ingripanden med anledning av brott påverkas snabbheten i förfarandet av *planläggningen* av arbetet inom myndigheterna. Därvid måste tas hänsyn till de anställda och deras rättigheter och önskemål. Många beslut måste emellertid fattas snabbt, och detta förutsätter, att behöriga befattningshavare finnes tillgängliga. I fråga om brottmål föreskrives, att mål mot häktade skall behandlas med förtur, i regel inom en vecka från åtalet (45:14 RB), och att mål mot den, som ej fyllt 21 år, alltid skall behandlas skyndsamt (12 § LUL).

Litteraturhänvisningar

Inger Nyström, Straffprocessen i enklare brottmål (NTfK 1989 s 32–41).

Anette Storgaard, Alternativer til frihedsstraf. (danska) Universitetsforlaget, Århus 1989.

Albert R. Hauber, Unge lovovertrædere og alternative sanktioner (NTfK 1990 s 114–25).

4 Böter

Redan i 1864 års SL upptogs böter i två former: böter i penningar (*penningböter*) och böter bestämda efter särskild beräkningsgrund (*normerade böter*). Den tredje formen *dagsböter* infördes först år 1931. Enligt 25 kap finnes numera böter i alla de tre nämnda formerna. Böter betecknas i 1:3 som straff. När så ske kan, uttages penningböter vanligen genom föreläggande av ordningsbot och dagsböter genom straffföreläggande. Årligen dömes dock omkring 30 000 personer till böter av domstol, medan godkännande av straffföreläggande årligen förekommer i omkring 75 000 fall och föreläggande av ordningsbot i omkring 200 000 fall.

I fråga om åläggande av bötesstraff genom *summariskt straffförfarande*, se om ordningsbot 11.2.4 och om straffföreläggande 12.4.

4.1 Dagsböter

I BrB är dagsböter den bötesform, som användes vid samtliga brott utom förargelseväckande beteende (16:16). Utanför BrB kommer dagsböter till användning vid nästan alla mer allvarliga lagöverträdelser, där böter ingår i straffskalan, jfr t ex lagen (1951:649) om straff för vissa trafikbrott (TBL), lagen (1960:418) om straff för varusmuggling (VSL), narkotikastrafflagen (1968:64, NSL) och skattebrottslagen (1971:69, SBL) samt 163 § vägtrafikkungörelsen (1972:603), medan penningböter är straffet för många obetydliga förseelser, t ex enligt 164 § vägtrafikkungörelsen.

Dagsböter ådömes till ett *antal* av minst en och högst 120. Såsom gemensamt straff för flera bötesbrott får högst 180 dagsböter ådömas, om sådana är stadgade för något av brotten. Dagsböter kan även ådömas vid tillämpning av straffflindringsregeln i 29:3 och 5 i fall där endast fängelse eljest är föreskrivet som straff.

Dagsböter, högst 180, skall i regel ådömas *jämte* villkorlig dom (27:2) och får ådömas jämte skyddstillsyn (28:2) eller överlämnande till särskild vård (31:1), om så anses påkallat av hänsyn till allmän laglydnad.

Dagsbotens *belopp* fastställs i pengar från och med tio till och med 1 000 kr. Skälighetsbedömningen göres med beaktande av den tilltalades inkomst, förmögenhet, försörjningsskyldighet och ekonomiska förhållanden i

övrigt. Minsta bötesstraff är dock 50 kr. Även domstolarna följer i allmänhet de riktlinjer, som har uppdragits av RÅ 1981 i cirkulär 1:97 om beräkningen av dagsbotsbeloppet vid strafföreläggande. För att motverka oskäligt höga bötesbelopp vid bagatellförseelser kan dagsbotens belopp jämkas (25:2 2 st), vilket bör angivas i domen.

4.2 Penningböter

I BrB förekommer penningböter endast i fråga om förargelseväckande beteende (16:16). Utanför BrB är penningböter vanliga förseelser av ordningskaraktär. En överblick över vanligt tillämpade bestämmelser med penningböter får man i RÅs beslut (1990:250) om ordningsbot för vissa brott. Penningböternas belopp varierar mellan 50 och 1 000 kr. Som gemensamt bötesstraff för *flera* brott får beloppet enligt 25:5 2 st höjas till 2 000 kr. När böterna utdömes av domstol sker det efter schablon, jfr de av RÅ bestämda beloppen vid föreläggande av *ordningsbot*.

4.3 Normerade böter

Sådana penningböter kallas normerade böter, eftersom de bestämmes efter särskild beräkningsgrund, t ex värdet av föremålet för brottet. Användningsområdet för normerade böter är idag högst obetydligt. Normerade böter utdömes numera endast med stöd av 77 § lagen (1919:426) om flottning i allmän farled och 31 c § lagen (1959:596, enligt 1984:371) om rätt till fiske samt 9 § förordningen (1988:160, ändrad 1989:217) om betalningsvillkor vid kreditköp.

4.4 Reformplaner

BRÅ:s arbetsgrupp föreslog icke några genomgripande reformer av det ekonomiska sanktionssystemet (BRÅ Rapport 1977:7) men angav som sin ståndpunkt, att böter borde komma till ökad användning som brottspåföljd även i fråga om brott, där kort frihetsstraff nu begagnas. Man fann, att en viss höjning av antalet dagsböter kunde vara motiverad, framför allt om böter skall kunna bli ett konkurrenskraftigt alternativ till fängelsestraffet. Detta kunde enligt arbetsgruppens mening också motiveras av att utrymme måste finnas för upptrappning inom böteslatituden vid återfall i vissa situationer. Arbetsgruppen fann vidare, att det icke finnes skäl att behålla böter i

form av normerade böter; jfr icke desto mindre ovannämnda senare tillkomna föreskrifter.

Enligt arbetsgruppens mening var det icke möjligt att helt undvara straff som speciellt sättes in mot mindre lagöverträdare av främst ordningskaraktär, vilket är fallet med penningböter, som i stor utsträckning bestämmes på förhand av RÅ och uttages genom föreläggande av ordningsbot. Arbetsgruppen förordade, att sådana böter betecknas med termen *straffavgift*, men benämningen avgift har alltmånga tagits i anspråk för *sanktionsavgifter*.

Även om man i Sverige, mer än i de övriga nordiska länderna, uppskattar dagsbotssystemet, har man kommit till insikt om dess svaghet att i vissa situationer icke leda till ett mot gärningens straffvärde svarande, kännbart straff. Detta har föranlett fängelsestraffkommittén att förorda (SOU 1986:14) tre ändringar i fråga om bötesstraffet:

- 1) Höjning av *maximiantalet* dagsböter för att utvidga användningsområdet.
- 2) Ändring av *förhållandet mellan dagsböter och penningböter* genom att dagsbotsbeloppets minimum höjes till 20 kr och minsta antalet dagsböter till 25, varjämte ett grundbelopp på 500 kr påföres, allt tillsammans minst 1 000 kr. Bedömes brottets straffvärde vara lägre, skall penningböter användas, vilket gör det möjligt att använda föreläggande av ordningsbot i bagatellfallen.
- 3) Om det med hänsyn till brottens antal, svårhet och inbördes samband föreligger synnerliga skäl får *annan påföljd än böter* ådömas som *gemensamt straff* och vid val av fängelse i lägst en och högst tre månader.

Kommittén ville därmed öka användningen användning av dagsböter som alternativ till fängelse. Kommittén har däremot *icke* föreslagit, att bötesstraff skall ådömas juridiska personer, t ex organisationer eller företag. Kommitténs förslag har icke lett till lagstiftning.

Litteraturhänvisningar

Sysette Vinding Kruse, Erhvervslivets kriminalitet, Gads forlag, Kbhvn 1983.
Straffelovkommisjonen (norska), Straffansvar for foretak (Norges offentlige utredninger 1989:11).

Henrik Grönqvist, Företagsstraff i Finland (i Festskrift til Anders Bratholm, (norska) Universitetsforlaget, 1990, s 61-64.

5 Fängelse

5.1 Ramarna för frihetsstraffet

Fängelse begagnas i allmänt språkbruk dels som beteckning för en *anstalt*, där frihetsstraff verkställs, dels som benämning på en *brottspåföljd*, som innebär frihetsstraff. Andra former av frihetsberövande som brottspåföljd kan förekomma vid överlämnande till särskild vård, men dessa verkställs icke inom kriminalvården utan inom socialtjänsten och sjukvården. Fängelse ådömes antingen direkt som straff eller som förvandlingsstraff för böter (25:7) eller i förening med dom till skyddstillsyn (27:3).

Under år 1989 dömdes (netto) 14.793 män och 530 kvinnor till fängelse. Den genomsnittliga ådömda strafftiden var 160 dagar med stora variationer. Sålunda var den ådömda strafftiden för 6 962 personer en månad eller mindre och för sex personer livstid.

Årligen intages omkring 15 000 personer (därav omkring 700 kvinnor) i fängelse för straffverkställighet, Medelbeläggningen på anstalterna är omkring 3 500 fångar. Under 1989 intogs 14 728 män och 739 kvinnor för verkställighet i kriminalvårdsanstalt.

Fängelse betecknas i 1:3 som straff och skall enligt 1:5 anses som svårare straff än böter och enligt 30:3 som svårare påföljd än villkorlig dom och skyddstillsyn. De allmänna föreskrifterna om detta straff finnes i 26 kap. Reglerna rörande verkställigheten av fängelse redovisas nedan under 14.2.

Fängelse får ådömas för en tid av minst 14 dagar och högst 10 år eller på livstid, allt efter den straffskala, som anges vid alla brottstyper i BrB eller annan lag. Maximum finnes alltid angivet. Att maximum kan överskridas vid ådömande av gemensamt straff och vid återfall i brott har redan nämnts (ovan under 3). Däremot får aldrig kortare strafftid än 14 dagar ådömas, även om förutsättningarna för lindrigare straff, än för brottet är stadgat, föreligger (se 29:5). Straffskalorna, där fängelse ingår, ger stundom val mellan böter och fängelse (t ex för snatteri enligt 8:3 böter eller fängelse i högst sex månader). Nämnas icke något minimum för fängelse är detta 14 dagar, medan maximitiden anges (se även för stöld enligt 8:1 /endast/ fängelse i högst två år). För grova brott föreskrives endast fängelse på viss tid med angivande av minimum och maximum (t ex för rån enligt 8:5 fäng-

else i lägst ett år och högst sex år). För de grövsta brotten angives fängelse på livstid som alternativ till tidsbestämt straff (t ex för mord enligt 3:1 fängelse i tio år eller på livstid). Endast fängelse på livstid finnes icke längre föreskrivet för något brott. En översikt över gällande straffskalor redovisas i SOU 1986:15.

Strafftiden beräknas enligt lagen (1974:202) om beräkning av strafftid. Vid tidsbestämt straff beräknas först slutdagen utan avseende på avräkning av häktetid (33:5–7) och därefter göres avdrag från den dagen. Har avbrott ägt rum i verkställigheten (t ex på grund av rymning eller disciplinär bestraffning), får sådan tid icke inräknas i verkställigheten.

KVS, eller efter delegation underordnad myndighet, beräknar strafftiden och utfärdar s k *strafftidsresolution* samt vidtager därefter de ändringar i denna, som påkallas av nya omständigheter, t ex avbrott i verkställigheten.

I fråga om förutsättningarna för ådömande av fängelse finnes begränsningar dels i fråga om *psykiskt störda* lagöverträdare dels beträffande *unga* lagöverträdare. Sålunda får den, som förövat brottet under inflytande av sådan psykisk sjukdom, abnormitet eller utvecklingsstörning, som säges i 30:6 jfr 31:3 aldrig dömas till fängelse, icke heller i förening med skyddstillsyn eller som förvandlingsstraff för oguldna böter. Enligt 26:4 får rätten döma den, som vid tiden för brottet ej fyllt 21 år, till lindrigare straff än för brottet är stadgat och livstids fängelse får aldrig ådömas honom. Åldersgränsen avser här brottstillfället. Den som är under aderton år får icke dömas till fängelse, med mindre synnerliga skäl föreligger och den som fyllt aderton men ej tjuguet år endast när det av hänsyn till gärningens straffvärde eller eljest föreligger särskilda skäl för frihetsberövande (30:5). Åldersgränserna avser i båda fallen domstillfället. År 1989 dömdes 23 män under 18 år och 1 020 män och 31 kvinnor i åldern 18–20 år till fängelse. Därtill kommer 24 män resp 180 män och sju kvinnor i samma åldersgrupper, som dömts till fängelse i förening med skyddstillsyn (28:3).

Endast undantagsvis verkställs ådömt långvarigt frihetsstraff i dess helhet. Fängelse på livstid ändras, sedan åtskilliga år har avtjänats, genom nåd (RF 11:13) till tidsbestämt straff, i regel 14 år, med möjlighet till villkorlig frigivning (se nedan 16). Antalet livstidsfångar var i juli 1990 33, alla dömda för mord.

5.2 Villkorlig frigivning

Föreskrifterna om villkorlig frigivning finnes i 26:6–24 och innebär i princip, att villkorlig frigivning är obligatorisk och äger rum i enlighet med det av KVS, eller efter delegation underställd myndighet, meddelade beslutet om strafftiden. Enligt 26:5 skall den som undergår fängelse på viss tid i princip frigivas, sedan halva strafftiden avtjänats. *Undantag* gäller emellertid för den:

- 1) vars verkställighet icke pågått minst två månader;
- 2) som ådömts förvandlingsstraff för böter;
- 3) som ådömts fängelse i förening med skyddstillsyn enligt 28:3;
- 4) som dömts till fängelse i lägst två år och hänföres under 26:7.

I fråga om den som dömts till fängelse i lägst två år gäller, att frågan om villkorlig frigivning skall prövas av kriminalvårdsnämnden. I juli 1990 omfattade denna kategori 1.325 fångar. Nämnden skall därvid pröva dels om den dömdes brottslighet har riktat sig mot eller medfört fara för liv eller hälsa dels om påtaglig risk bedömes föreligga för fortsatt brottslighet av samma art efter frigivning. Är så icke fallet, skall nämnden besluta frigiva honom efter halva tiden.

I annat fall får villkorlig frigivning före två tredjedels tid icke beslutas. Huruvida fången skall frigivas då eller senare får bero på en bedömning å ena sidan av återfallsrisken och å den andra av verkningarna av fortsatt frihetsförlust och förutsättningarna för hans anpassning i samhället med hänsyn till de förhållanden, i vilka han skulle komma att försättas vid frigivningen. Bedömningen leder i regel till frigivning vid två tredjedels tid (alltså en sjättedel senare än vid obligatorisk frigivning vid halv tid). Prövas villkorlig frigivning icke kunna ske vid denna tidpunkt, beslutar nämnden i regel om frigivningspermission (se nedan 14.4.2).

5.3 Villkor vid villkorlig frigivning

För den villkorligt frigivne gäller en *prövotid* av ett år. I kriminalvårdsnämndens beslut om villkorlig frigivning kan dock en längre prövotid, högst tre år, fastställas. Vid eller efter villkorlig frigivning får under prövotiden *övervakning* anordnas på beslut av skyddskonsulenten, men övervakningsnämnden får besluta, att den skall upphöra, när den bedömes vara obehövlig

(26:11). Under övervakningstiden skall den frigivne hålla kontakt med övervakaren och skyddskonsulenten enligt vad i 26:13 sägs. I övrigt skall den frigivne under provotiden iakttaga skötsamhet och lyda givna föreskrifter (26:14).

Utöver dessa allmänna föreskrifter kan övervakningsnämnden under provotiden meddela *särskilda föreskrifter*, om det finnes skäl antaga, att den frigivne behöver stöd av sådana. I 26:15 anges, vad sådana föreskrifter får avse; se härom närmare nedan under 7:3. Iakttagar den frigivne icke allmänna eller särskilda föreskrifter, får övervakningsnämnden tillgripa varning eller besluta om övervakning, längst till provotidens slut (26:18), eller vid allvarligt åsidosättande av skyldigheterna *förverka* den villkorligt medgivna friheten till en tid av högst en månad åt gången (26:19). Detta sker varje år för omkring 80 villkorligt frigivna. I avvaktan på beslut enligt 26:18 eller 19, får den frigivne tillfälligt *omhändertagas i häkte* under högst en vecka, i undantagsfall två veckor (26:23).

Kan villkorligt medgiven frihet icke längre förverkas, har straffet blivit till fullo verkställt.

5.4 Reformplaner

Med villkorlig frigivning avser man att uppnå, å ena sidan en förkortning av tiden för straffverkställigheten i anstalt, och å den andra insatser av kontroll och stöd för den frigivne. För dem som valt brottets straffvärde som grundval för straffmätningen, kan syftet med förkortning av tiden för frihetsberövandet bättre uppnås genom en sänkning av den allmänna straffnivån. Man kan sålunda med denna utgångspunkt föreslå, att villkorlig frigivning avskaffas. Denna ståndpunkt kan ytterligare stödjas av synpunkter på genomförandet av stöd och kontroll. Det kan sålunda hävdas, att det numera ankommer på socialtjänsten att lämna intagna och frigivna allt det stöd och bistånd, som föreskrives i SoL. Eftervården av villkorligt frigivna genom kriminalvårdens frivård innebär sålunda bara att en statlig myndighet påtagit sig en kommunal skyldighet. I den mån särskild kontroll av frigivna anses behövlig, kan den lika väl tillvaratagas av annan statlig myndighet, t ex polisen.

Gentemot avskaffande av villkorlig frigivning kan det anföras, att svensk kriminalpolitik sedan länge har byggt på frivård, där arbetsuppgifterna för dem, som dömts till skyddstillsyn eller villkorligt frigivits, har skötts av en särskild skyddskonsulentorganisation. Denna har enligt många uppfattning

skött sina uppgifter av kontroll och stöd väl och bättre än socialtjänsten verkat för de dömdas anpassning till samhället. Att lämna detta klientel till socialtjänsten kunde betyda, att behövligt stöd icke anordnades, och att många inom denna grupp skulle återfalla i brott.

Den politiskt härskande åsikten torde vara, att införandet 1983 av villkorlig frigivning redan efter halva tiden var förhastat och i flera avseenden olyckligt. Därför måste man nu åtminstone taga ett steg tillbaka och återinföra den tidigare gällande rätten till villkorlig frigivning, sedan två tredjedelar av tiden avtjänats. Därmed skulle man också uppnå bättre överensstämmelse med lagstiftningen i de övriga nordiska länderna. En sådan förändring torde emellertid förutsätta, att åtgärder vidtages för att sänka straffnivån. Annars kommer en faktisk ökning av frihetsstraffets längd att uppkomma för en del av klientelet (beräknad till ca 600 årsplatser i anstalt) och därmed också ökade kostnader för samhället.

Visst politiskt och fackligt stöd finnes för ståndpunkten, att villkorlig frigivning icke skulle vara en självklar rätt för den intagne utan bero på hans uppförande och insatser under anstaltsvistelsen. Därmed skulle anstaltspersonalen få ett verksamt medel att upprätthålla disciplin och arbetsmoral på anstalterna, och frivårdens personal få bättre förutsättningar för den intagnes medverkan vid förberedelserna för frigivningen. Att avskaffa obligatorisk villkorlig frigivning till förmån för fakultativ torde dock icke nu komma i fråga.

En ofta framförd ståndpunkt, som aldrig vunnit politiskt eller fackligt gehör, vore, att helt avskaffa den villkorliga frigivningen och därmed också helt lämna eftervården åt socialtjänsten (gärna med förberedelser under anstaltstiden).

Fängelsestraffkommittén förordade (SOU 1986:14), att minimitiden för villkorlig frigivning (två månaders strafftid) skulle avskaffas. Däremot ville kommittén bibehålla full verkställighetstid för fängelsestraff, som ådömes jämte skyddstillsyn (28:3) eller som förvandlingsstraff för böter (25:7). Denna uppfattning har icke vunnit gehör.

Litteraturhänvisningar

Ulla Björkman, Villkorlig frigivning av dömda med långa strafftider (BRÅ PM 1985:7).

SOU 1986:13 – 15, Påföljd för brott. Fängelsestraffkommitténs huvudbetänkande.

Alvar Nelson, Fängelsets framtid (i Festskrift till Hans Thornstedt, Norstedts, Sthlm 1983, s 557–587).

Straffelovrådets betänkning nr. 1099/1987 om strafferammer og prøveløsladelse, Kbhvn 1987.

6 Villkorlig dom

6.1 Innebörden av villkorlig dom

Föreskrifter om villkorlig dom finnes i 27 kap BrB. Påföljden är till sin nuvarande utformning en nyskapelse i BrB men har stora likheter med villkorligt anstånd med straffs ådömande utan övervakning enligt äldre rätt. Idag uppfattas villkorlig dom som en villkorlig påföljdseftergift med prøvotid, eller, om man så vill som en straffvarning. Villkorlig dom kunde redan från början förenas med dagsböter (27:2), och detta är numera enligt 30:8 regel.

Årligen dömes omkring 10 000 personer till villkorlig dom, numera nästan alltid i förening med dagsböter. År 1989 ådömdes 10 957 personer (varav 2 162 kvinnor!) villkorlig dom (netto 10 928 resp 2 162 individer).

6.2 Förutsättningarna för ådömande av villkorlig dom

Rätten får döma till villkorlig dom för brott, för vilket påföljden icke bedömes kunna stanna vid ett bötesstraff (27:1). Någon bestämd övre gräns för brottets straffvärde har icke angivits, men fängelse är enligt 30:1 att anse som en svårare påföljd än villkorlig dom. Hinder möter icke att döma en ung lagöverträdare till villkorlig dom, men villkorlig dom får icke ådömas den, som förövat brottet under inflytande av sådan psykisk sjukdom eller abnormitet eller utvecklingsstörning, som avses i 30:6.

Från början avsågs påföljden i främsta rummet för dem, som icke tidigare dömts för brott och ansågs ha *god prognos*. Dessa krav har med tiden blivit alltmera uttunnade. Emellertid föreskrives i 30:7, att rätten skall beakta om det saknas särskild anledning att befara fortsatt brottslighet. En sådan omständighet, som talar mot att meddela villkorlig dom, kan vara, att det nu aktuella brottet utgör återfall. Genom föreskriften, att villkorlig dom i regel skall förenas med böter, finnes möjlighet att begagna påföljden i fall, där enbart bötesstraff icke anses vara tillräckligt, och där man genom prøvotiden har velat förmå den dömde att iakttaga skötsamhet och efter förmåga söka försörja sig (27:4).

En viss utvidgning av tillämpningsområdet har kanske skapats genom möjligheten att utöver den allmänna föreskriften om skötsamhet (27:4) i domen särskilt föreskriva skyldighet för den villkorligt dömda att på angivet sätt söka ersätta skada, som uppkommit genom brottet (27:5). Ytterligare kan rätten meddela föreskrift om skyldighet att biträda den skadelidande med visst arbete (27:5). Rätten får emellertid icke meddela sådan föreskrift med mindre det bedömes vara ägnat att främja den dömdes anpassning i samhället, och den skadelidande samtycker därtill. Denna särskilda föreskrift, som trätt i tillämpning den 1 januari 1988, har hittills endast utnyttjats i få fall.

6.3 Kontroll och prøvotid

Den villkorligt dömda är underkastad en *prøvotid* av två år (dvs ett år mindre än vid skyddstillsyn). Någon fortlöpande kontroll av den dömdes uppförande och hans iakttagande av föreskrifterna om skadeståndsskyldighet och biträde åt den skadelidande med arbete har icke föreskrivits och förekommer heller icke. Däremot händer det, att den skadelidande hänvänder sig till myndigheterna för att få satt kraft bakom orden om sådan skyldighet för den villkorligt dömda att betala skadestånd eller att biträda honom.

Framkommer sådana klagomål mot den villkorligt dömda, ankommer det på åklagarmyndigheten att utreda, huruvida det från den dömdes sida föreligger misskötsamhet. Visar det sig, att den dömda icke rimligen kan fullgöra prestationen, får rätten på ansökan av åklagaren eller den dömda ändra eller upphäva föreskriften (27:5). Visar sig åter klagomålen vara berättigade, får åklagaren föra talan därom, och rätten får då pröva, om det finnes anledning att vidtaga någon åtgärd.

På talan av åklagaren kan rätten enligt 27:6 besluta om varning, ny eller ändrad föreskrift eller i sista hand undanröjande av den villkorliga domen. Väljes det sista alternativet, skall rätten bl a beakta, huruvida ådömda böter har betalats. I själva verket torde enbart misskötsamhet icke leda till undanröjande av den villkorliga domen. Däremot kan så bli fallet, när den villkorligt dömda befinnes vara skyldig till ny brottslighet; se 34:5.

6.4 Reformplaner

Medan Frivårdskommittén i sitt delbetänkande (SOU 1981:90) i likhet med BRÅs arbetsgrupp föreslog, att såväl prövotiden som kraven på skötsamhet och sanktionerna mot misskötsamhet skulle avskaffas, har frågan genom den nuvarande utbyggnaden av skyldigheter för den villkorligt dömda kommit i ett annat läge. Nu framträder villkorlig dom alltmera som ett alternativ till skyddstillsyn att användas i fall, där föreskrifter om den dömdes aktiva medverkan i åtgärder för hans sociala anpassning icke behöves och anledning till anordnande av övervakning saknas.

I sin nya utformning framträder villkorlig dom som en påföljd att tillgripas i två typer av fall. I den ena behöves en påföljd som utöver bötesstraffet också innehåller hot om strängare påföljd vid återfall i brott under prövotiden. I den andra anses hot om undanröjande av domen behövas, när den dömda icke fullgör sina åligganden mot den skadelidande. Huruvida påföljden villkorlig dom därmed fått en lämplig utformning återstår att se. Att påföljden kommer till flitig användning, utvisas av statistiken.

7 Skyddstillsyn

7.1 Innebörden av skyddstillsyn

Skyddstillsyn är den av strafflagberedningen (1956) föreslagna beteckningen för en brottspåföljd, som fick huvuddragen av sin nuvarande utformning i BrB. Där ges föreskrifter om påföljden i 28 kap. I förhållande till villkorlig dom utmärkes skyddstillsyn av längre prøvotid (tre år), övervakning av den dömde från dagen för domen och vidgade möjligheter att meddela särskilda föreskrifter. Påföljden kan förenas med dagsböter och, i undantagsfall, med fängelse i lägst 14 dagar och högst tre månader. Dessutom kan till skyddstillsyn knytas kontraktsvård eller samhällstjänst, i båda fallen med subsidiärt fängelsestraff.

Antalet personer, ådömda skyddstillsyn är numera omkring 9 000 om året, därav var fjärde med tillämpning av 34.1 1. BrB (förordnande, att tidigare ådömd påföljd skall avse även det andra brottet). För var tionde förenas skyddstillsyn med fängelse. Sålunda dömdes 1989 netto 6 420 (varav 1 003 kvinnor) till skyddstillsyn, varav 662 (därav 65 kvinnor) med fängelse. Av dem som dömes till skyddstillsyn, ådömes var fjärde tillika dagsböter.

Principerna för verkställigheten av dom till skyddstillsyn redovisas nedan under 14.3.

7.2 Förutsättningarna för användningen av skyddstillsyn

Enligt 28.1 får rätten döma den skyldige till skyddstillsyn för ett brott, för vilket påföljden bedömes icke kunna stanna vid böter. Å andra sidan föreskrives i 30:1, att fängelse skall anses som en svårare påföljd än skyddstillsyn. Någon inbördes gradering mellan villkorlig dom och skyddstillsyn företages icke, ehuru skyddstillsyn är mera integritetskränkande än villkorlig dom. Skyddstillsyn erbjuder större möjligheter till *styrning* och *kontroll* av den dömde under längre tid. Å andra sidan får man hoppas, att samhällets erbjudanden om *stöd* och *vård* i viss mån kompenserar denna belastning.

Att förena skyddstillsyn med böter eller med fängelse är enligt 30:10 och 11 tillåtet, när så är påkallat med hänsyn till brottslighetens *straffvärde* (ej dess art) eller den tilltalades *tidigare* brottslighet. I fråga om kombinationen med fängelse är emellertid infört begränsningen, så skall vara *oundgängligen* påkallat (30:11)

För användningen av skyddstillsyn finnes numera ingen annan begränsning, än att skyddstillsyn icke får förenas med fängelse, om den skyldige har förövat brottet under inflytande av sådan psykisk störning eller utvecklingsstörning, som avses i 30:6 BrB. Eljest anvisas för sådana lagöverträdare möjlighet att ådöma skyddstillsyn. Vad man velat undvika är endast verkställighet av frihetsberövande inom kriminalvården. År 1989 utnyttjades skyddstillsyn för 25 (därav 4 kvinnor) personer med hänvisning till 30:6.

Av 28:3 framgår, att böter och fängelse icke samtidigt får ingå i domen till skyddstillsyn. eller tidigare brottslighet (30:11). Vid flerfaldig brottslighet förekommer det ofta, att rätten med stöd av 30:3 dömer till fängelse för ett brott (t ex rattfylleri) och till skyddstillsyn för brottsligheten i övrigt.

I 30:9 meddelas närmare föreskrifter till ledning för valet av skyddstillsyn som påföljd. Rätten skall sålunda bedöma, om skyddstillsyn kan antagas bidra, till att den dömda avhåller sig från fortsatt brottslighet, och som särskilda skäl dessutom beakta:

1. påtaglig förbättring av den tilltalades personliga eller sociala situation;
2. pågående behandling för missbruk eller annat förhållande;
3. hans villighet att genomgå s k kontraktsvård under verkställigheten.

Det förutsättes i de nämnda tre fallen, att omständigheterna gör det antagligt, att ändringen har samband med hans brottslighet.

För försöksverksamheten med *samhällstjänst* enligt lagen (1989:928) därom, föreskrives, att föreskrift därom icke får meddelas, med mindre det varit av *avgörande* betydelse som alternativ till att döma till fängelse, att döma till skyddstillsyn med sådan föreskrift.

Skyddstillsyn skall, som redan nämnts, fortgå under en *prövotid* av tre år från början av verkställigheten (28:4) och skall från dagen för domen vara förenad med *övervakning* med mindre annat bestämmes (28:5). Övervakningen upphör, när ett år av prövotiden har förflutit (28:5), men kan för kontroll av efterlevnaden av föreskrifter förlängas eller efter uppehåll återupptagas, om så bestämmes (28:7 och 9).

7.3 Föreskrifter vid skyddstillsyn

En anledning till valet av skyddstillsyn som påföljd för brottet är behovet att kunna meddela den dömde särskilda föreskrifter. Dessa spelar vid skyddstillsyn mycket större roll än vid villkorlig frigivning, där flertalet av föreskrifterna har upptagits i 26:15, till vilket stadgande 28:6 hänvisar.

I 26:15 nämnes som åtgärder, som kan vara ägnade ett främja den dömdes anpassning i samhället, föreskrifter rörande:

1. vistelseort eller bostad under viss tid, högst ett år åt gången;
2. arbetsanställning, annan förvärvsverksamhet eller utbildning;
3. läkarvård, nykterhetsvård eller annan vård eller behandling i eller utom sjukhus eller annan dylik inrättning;
4. under vissa förhållanden tid och sätt för fullgörande av skadeståndsskyldighet.

Sedan den 1 januari 1988 har rätten, som ovan angivits möjlighet att medverka till anordnande av s k *kontraktsvård* för missbrukare m fl i fall, där detta varit av avgörande betydelse för att döma till skyddstillsyn. Kontraktsvården förutsättes äga rum i fullt samförstånd med den dömde enligt en särskilt för denne uppgjord *behandlingsplan*. I domen får i sådant fall föreskrivas, att och hur denna plan skall följas, och att den för behandlingen ansvarige skall anmäla, om den dömde allvarligt åsidosätter sina åligganden. I syfte att inskräpa behandlingsplanens betydelse vid påföljdsvalet, skall rätten, där i domslutet angiva, hur långt *fängelsestraff* som skulle ha utdömts, om fängelse i stället hade valts som påföljd (28:3).

Föreskrifter om kontraktsvård har snabbt kommit till användning i betydande omfattning (intill 90-04-01 för 832 till skyddstillsyn dömda). Såväl brottstyper som subsidiära strafftider har varit mycket skiftande. Av allt att döma motsvarar tillgängliga vårdresurser knappast behovet av vård och behandling för detta klientel. Hittills har omkring hälften av de dömda fullföljt åtagandet enligt behandlingsplanen, medan domen undanröjts för var tredje på grund av kontraktsbrott och var tionde på grund av ny brottslighet.

Under intryck av gynnsamma resultat av *samhällstjänst*, framför allt i Danmark och Norge, har denna föreskrift vid skyddstillsyn på försök införts från 1990 att tillämpas vid fem tingsrätter. Lagen (1989:928) om försöksverksamhet med samhällstjänst har begränsat användningsområdet för påföljden till att avse fall, där rätten eljest skulle ha valt fängelsestraff och den tilltalade förklarat sig *villig* att följa en sådan föreskrift. Därför skall rätten i

domslutet angiva, hur långt fängelsestraff som skulle ha ådömts, om fängelse i stället hade valts som påföljd. Samhällstjänsten avser oavlönat arbete, helst på fritid, i lägst 40 och högst 200 timmar, t ex i en ideell organisation. Under det första halvåret 1990 har 30 personer dömts till skyddstillsyn med sådan föreskrift, och deras subsidiärt angivna strafftid uppgår till fängelse i sammanlagt 89 månader. Även här har goda resultat redan inrapporterats, och det har hittills icke varit svårt att finna lämplig sysselsättning.

För såväl kontraktsvård som samhällstjänst gäller vid undanröjande av domen och ådömande av fängelse, att hänsyn skall tagas till den utsträckning i vilken föreskriften har följts.

7.4 Kontrollen av den dömde

Såsom redan nämnts, skall övervakning förekomma alltifrån domen och så länge (men icke längre än) som påkallas av behovet av kontroll av den, som dömts till skyddstillsyn. Under denna tid är det av särskild vikt, att efterlevnaden av meddelade föreskrifter övervakas och att missförhållanden kommer till skyddskonsulentens kännedom. Det ankommer sedan på denne att vidtaga de åtgärder, som han anser behövliga. Även sedan övervakningen har upphört, kan sådana åtgärder vidtagas, om saken kommer till hans kännedom.

Sådana missförhållanden, som icke kan rättas på annat sätt, skall föranleda prövning av övervakningsnämnden, som därvid med stöd av 28:7 kan besluta om föreskrift, varning eller förlängd övervakningstid. Har den dömde allvarligt åsidosatt sina åligganden, och bedömes sådana åtgärder vara gagnlösa, skall nämnden anmäla förhållandet till åklagaren, vilket sker i ett åttiototal fall om året. På grundval av en sådan anmälan får denne väcka talan om *undanröjande* av påföljden. Åklagaren kan också själv taga initiativ till sådan talan, om den dömde allvarligt åsidosätter sina åtaganden vid kontraktsvård.

Medan det för villkorligt frigivna ankommer på övervakningsnämnden att förverka villkorligt medgiven frihet (vilket sker ungefär lika ofta), får endast *rätten* undanröja dom till skyddstillsyn. Anledningen är, att det i det senare fallet är fråga om ändring till annan påföljd, medan det i det förra gäller en ändring inom det redan ådömda straffet. Om rätten undanröjer domen och bestämmer annan påföljd för brottet (i allmänhet fängelse) skall det beaktas, vad den dömde har undergått till följd av domen till skyddstill-

syn, och vad som kan ha angivits som straff vid åsidosättande av föreskrift rörande kontraktsvård (28:9) eller samhällstjänst.

Hittills har det, som nämnts, sällan förekommit, att talan väckts om undanröjande av dom till skyddstillsyn. Sannolikt kommer, med ökad användning av skyddstillsyn för missbrukare, antalet sådana ärenden att bli vanligare.

Med stöd av 28:11 får övervakningsnämnden besluta om *tillfälligt omhändertagande* av en till skyddstillsyn dömd, som på sådant sätt åsidosätter sina åligganden, att fråga uppkommit om undanröjande av skyddstillsynen eller disciplinärt ingripande med stöd av 28:7 eller åtgärd för underkastelse under vård eller behandling. Den omhändertagne får icke kvarhållas längre än en vecka, och genom nytt beslut, om synnerliga skäl finnes, ytterligare högst en vecka.

Sådana interimistiska omhändertaganden förekommer ofta och har visat sig vara en effektiv metod att åstadkomma – åtminstone tillfällig – förändring av den dömdes inställning till sina skyldigheter enligt domen.

7.5 Reformplaner

I den allmänna internationella debatten om alternativ till frihetsstraff har många förslag framförts, bl a om sk fritidsfängelse eller nattfängelse, om villkorligt frihetsstraff och om kontraktsvård och samhällstjänst samt om förlikning som alternativ till lagföring. Av dessa har, som nyss nämnts, kontraktsvård och (på försök) samhällstjänst införts, här som en utbyggnad inom ramen för skyddstillsyn, medan man hittills ställt sig avvaktande till andra förslag. Tanken på införande av villkorligt frihetsstraff har avvisats, utom i fråga om det latentra straffhot, som kan knytas till föreskrift avseende kontraktsvård eller samhällstjänst. Det finnes heller icke aktuella planer på införande av fritids- eller nattfängelse.

Vid internationella överläggningar om alternativ till frihetsstraff uppkommer alltid frågan, om alternativen icke samtidigt innebär en fara. Vare sig man inför en ny självständig brottspåföljd eller inrymmer alternativet i en redan bestående påföljd, riskerar man, att rätten – för att vara på den säkra sidan – ingriper strängare, än eljest skulle ha blivit fallet. Redan föreskrifterna avseende villkorlig dom och i synnerhet beträffande villkorlig frigivning och skyddstillsyn inbjuder till en sådan ökad belastning på den dömda. Man har anledning fråga sig, om påföljdsvalet alltid skulle ha blivit ett annat, om denna möjlighet att förstärka frivårdspåföljden icke hade funnits.

Motsvarande synpunkter kan anföras på utnyttjandet av möjligheten att ådöma dagsböter i förening med villkorlig dom, skyddstillsyn och överlämnande till vård inom socialtjänsten. Mindre torde risken för sådan effekt vara i fråga om föreskrift vid villkorlig dom, där man snarare kan se den villkorliga domen som ett tillägg till bötesstraffet. Risken för sådan verkan är också liten i fråga om föreskrift avseende biträde åt den skadelidande som tillägg till förordnande om vård inom socialtjänsten (31:1 enligt 1988:824).

8 Överlämnande till särskild vård

8.1 Rättsutvecklingen

Före tillkomsten av BrB hade man på olika sätt sökt föra undan vissa grupper av lagöverträdare – framför allt unga, psykiskt störda eller utvecklingsstörda samt alkoholskadade – från straff och andra påföljder till vård i olika former inom sjuk- och socialvården. Ofta skedde det i den ordningen, att åklagaren eftergav åtalet, om ändamålsenlig vård kom till stånd och andras säkerhet icke sattes i fara. Stundom kunde det icke undvikas, att åtal väcktes. Så var ibland fallet, när brottets svårhet ansågs kräva åtal. I andra fall ville den misstänkte icke erkänna brottet. Det fanns också fall, där åklagaren kände tvivel inför invändningar rörande den misstänktes sinnesbeskaffenhet eller om orsakssambandet mellan störningen och brottet. I den mån åtal väcktes mot en psykiskt störd eller utvecklingsstörd förbrytare, fanns det i SL möjlighet att förklara honom strafflös och därmed låta sinnessjukvården övertaga ansvaret för honom.

Med BrB kom en nyordning i flera olika hänseenden. Man ville icke längre godtaga den tidigare för personligt ansvar givna förutsättningen, att förövaren av brottet skulle bedömas vara tillräknelig. Psykiskt störda eller utvecklingsstörda, lika väl som förövare under straffbarhetsåldern, skulle väl kunna bedömas ha begått den straffbelagda gärningen men icke lämpligen underkastas brottspåföljd, i synnerhet icke kriminalvård på anstalt. Medan de, som vid brottet ännu icke hade nått straffbarhetsåldern, icke ansågs lämpade för någon slags brottspåföljd, gäller detta icke unga lagöverträdare, som fyllt 15 år. För psykiskt störda och utvecklingsstörda samt missbrukare ansågs brottspåföljd i regel icke vara en lämplig brottspåföljd. Därmed lades grunden till införande av en ny brottspåföljd: *överlämnande till särskild vård*.

Det karakteristiska för denna påföljd, som regleras i 31 kap BrB, är, att den – i motsats till andra brottspåföljder – icke verkställs av statlig myndighet utan av ett organ inom hälso- eller sjukvården på dess ansvar. Detta organ skall sålunda, inom ramen för de föreskrifter som där gäller, *själv-*

ständigt besluta om inriktningen och varigheten av vård och behandling. Det är därför en förutsättning för domen, att rätten får veta, vilken åtgärd som avses skola komma i fråga för den skyldige. Sedan rätten fått underlag för sin bedömning genom att inhämta yttrande i saken, beslutas påföljden. Gäller den vård inom socialtjänsten är åklagaren genom en särskild kungörelse (1964:740) ålagd att följa upp ärendet och, om så är påkallat, ansöka hos rätten om undanröjande av förordnandet om överlämnande till sådan vård och om ådömande av annan påföljd (38:2). Motsvarande föreskrift har ansetts vara obehövlig i andra fall av överlämnande till särskild vård.

8.2 Vård inom socialtjänsten

Huvudlinjen är numera, att lagföring vid domstol av unga lagöverträdare såvitt möjligt skall undvikas. Därför förutsättes i LUL (ändrad 1990:61), att den unge i regel skall meddelas åtalsunderlåtelse (med eller utan åtgärd inom socialtjänsten eller) eller bli bötfälld genom strafföreläggande. År 1989 meddelades åtalsunderlåtelse för 6 751 i åldern 15–17 år och 1 638 i åldern 18–20 år och strafföreläggande för 6 772 resp 9 954, medan 3 294 resp 7 972 ådömdes påföljd i rättegång (av dem 1 863 resp 3 189 till böter).

Om åtal väckes mot den unge, och rätten finner honom skyldig har rätten under vissa förutsättningar möjlighet att enligt 31:1 (1990:64) som påföljd förordna om *överlämnande till vård inom socialtjänsten*. Så skedde 1989 i fråga om 935 (därav 65 flickor) i åldern 15–17 år och 153 (därav 20 kvinnor) i åldern 18–20 år. Detta förutsätter, att den skyldige:

1. vid domen är *under tjugott år* och
2. kan bli föremål för *vård eller annan åtgärd* med stöd av SoL eller lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU).

Föreslås i personundersökningen vård inom socialtjänsten vara den lämpliga påföljden, eller gör åklagaren eller rätten denna bedömning, skall yttrande inhämtas från socialnämnden, och nämnden skall enligt 9 §, jfr 3 § LUL upplysa, om den har vidtagit eller avser att vidtaga någon åtgärd beträffande den unge, och om en sådan åtgärd enligt dess mening är den lämpligaste för honom.

Är dessa förutsättningar uppfyllda, har rätten att med utgångspunkt från brottets straffvärde bedöma, om sådant förordnande är lämpligare än annan påföljd, som skulle kunna ifrågakomma; jfr dock begränsningarna i

30:5 avseende fängelse. Vid denna bedömning har rätten också att beakta möjligheten att i förordnandet om vård inom socialtjänsten föreskriva skyldighet för den unge att *biträda den skadelidande* (1988:821) och att jämte förordnandet ådöma *dagsböter*.

Ofta har socialnämnden redan före rättegången uppnått samtycke av den unge (och hans vårdnadshavare) till en åtgärd inom ramen för SoL. I andra situationer kan nämnden överväga ett tvångsingripande med stöd av LVU. Där har nämnden sedan 1985 möjlighet att besluta antingen om s k *mellantvång* (nu 22 § LVU) eller om ansökan till länsrätten om beredande av vård, oberoende av samtycke. Mellantvånget innebär åliggande för den unge (under 20 år) att hålla kontakt och deltaga i behandling i öppna former enligt en uppgjord behandlingsplan. Det har emellertid icke visat sig icke svara mot de politiska förväntningarna och kommer mycket sällan till användning (1988 22, därav 4 flickor). Länsrättens beslut om vård innebär alltid, att vården skall inledas utanför den unges eget hem.

Stundom känner nämnden trycket från åklagaren, att något måste göras eller åtminstone planeras för att förhindra, att rätten väljer en annan påföljd än överlämnande till vård inom socialtjänsten. Det händer också, att nämnden för att förmå den unge till vård, behandling eller annan åtgärd ansöker hos länsrätten om tvångsingripande i förhoppningen att därigenom få honom mera villig att underkasta sig frivillig vård. Nås en sådan överenskommelse, saknas anledning att fullfölja ansökningen.

Fullföljes ansökningen och länsrätten finner förutsättningarna för tvångs- ingripande föreligga, måste vården inledas inom fyra veckor. Eljest gäller beslutet icke längre. Vanligen beslutar nämnden placering i *familjehem*, men även placering i ett *hem för vård eller boende* (tidigare kallat ungdomsvårdsskola) förekommer. Några av dessa hem är avsedda för unga som har omhändertagits på grund av kriminalitet och/eller missbruk och därför bedömes behöva stå *under särskild tillsyn* och därför placeras i ett *särskilt ungdomshem*. Där finnes det möjlighet att begränsa den unges rörelsefrihet, se 12 och 15 §§ LVU. Redan kostnaderna begränsar placering i institutionsvård och gör det angeläget att så snart som möjligt övergå i annan vårdform, om möjligt utan fortsatt tvång. Likväl är den genomsnittliga tiden för tvångsvård omkring ett år.

Vilken vård som faktiskt anordnades för de 1 088 till vård inom socialtjänsten 1989 överlämnade, redovisas icke. Däremot visar socialstatistiken för år 1988, att tvångsvård på grund av den unges beteende (i allmänhet in-

går kriminalitet) då påbörjades för 69 nytillkomna pojkar och 33 flickor i åldern 15 – 20 år.

På grund av konstruktionen av LVU torde det icke behöva förekomma, att lagstiftningen om tvångsvård av missbrukare begagnas i fråga om unga. Däremot kan slutna psykiatrisk vård (se nedan 8.4) i enstaka fall behöva anordnas, 1989 för 12 (därav 2 kvinnor).

8.3 Tvångsvård av vuxna missbrukare

Politiska och ideologiska motsättningar gjorde, att lagstiftningen om tvångsvård av vuxna missbrukare icke genomfördes samtidigt med den allmänna reformen av sociallagstiftningen. Emellertid nåddes därefter en politisk kompromisslösning med lagen (1981:1243) om vård av missbrukare i vissa fall, som endast reglerar *tvångsvård*.

I juni 1988 antogs en ny lag (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall, som trätt i kraft 1989. Lagen gäller sådana missbrukare av alkohol, narkotika eller flyktiga lösningsmedel, som icke kan förmås att underkasta sig vård i samförstånd med socialtjänsten enligt SoL. Syftet med tvångsvården är att motivera missbrukaren, så att han kan antagas vara i stånd att frivilligt medverka till fortsatt behandling och mottaga stöd för att komma ifrån sitt missbruk. Beslut om tvångsvård träffas liksom enligt 1981 års lag av länsrätten på ansökan av länsstyrelsen på grundval av en utredning av socialnämnden. Länsrätten skall pröva om de i lagen angivna förutsättningarna föreligger och om vårdbehovet är trängande, bl a med beaktande av risken att missbrukaren eljest riskerar att föröda sitt liv. Den längsta vårdtiden är sex månader. Det ankommer på socialnämnden att placera klienten på ett hem (*LVM-hem*), vars styrelse beslutar om utskrivning, så snart vård i frivilliga former kommer till stånd.

Även om förutsättningarna för tvångsvård av vuxna missbrukare genom 1988 års lag något har vidgats, innebar detta i sak icke någon ändring av 32:2. Sålunda gäller alltså, att sådant förordnande i regel endast får ske, om det för brottet är stadgat fängelse i högst ett år. Under 1989 förordnades om överlämnande till vård enligt LVM för 34 män och 6 kvinnor

8.4 Slutna psykiatrisk vård m m

Trots att BrB bygger på principen, att även psykiskt störda och utvecklingsstörda har personligt ansvar och lagföras för brott, var det redan från början

förutsatt, att rättegång mot dem i görligaste mån skulle undvikas. Sådana begränsningar har vidtagits dels genom särskild föreskrift rörande åtalsunderlåtelse, numera i 20:7 1 st 4. RB dels genom föreskriften i 30:6 BrB att ingen annan påföljd får tillämpas än överlämnande till särskild vård, böter eller skyddstillsyn. Finner rätten, att frihetsberövande kräves, kan endast överlämnande till tvångsmässig vård ådömas som påföljd.

Med sluten vård förstås i 5 § hälso- och sjukvårdslagen (1982:763) intagning i sjukhus. I BrB har termen en snävare betydelse av sådan *tvångsvård*, som anordnas med stöd av lagen (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall (LSPV). På motsvarande sätt avses *tvångsvård* i fråga om psykiskt utvecklingsstörda genom hänvisning i 31:3 till specialsjukhus. Lagen (1985:568) om särskilda omsorger om psykiskt utvecklingsstörda m fl innehåller visserligen inga föreskrifter om institutioner med tvångsvård, men sådan vård kan ännu med stöd av övergångsbestämmelserna (1985:569) beredas enligt äldre omsorgslagstiftning (1967:940).

Medan åklagarna under 1989 beslutade om åtalsunderlåtelse för 264 (därav 47 kvinnor) psykiskt störda eller utvecklingsstörda lagöverträdare, ådömdes samma år 293 (därav 30 kvinnor) tvångsvård enligt 31:3.

Ännu begagnas i 30:6 ålderdomliga uttryck för det psykiska tillstånd, som utgör förutsättning för överlämnande till sluten psykiatrisk vård, nämligen:

sinnessjukdom, varmed man inom psykiatrien betecknar *psykoser*, dvs sjukdomar som förändrar personligheten och orsaker en mer eller mindre förändrad verklighetsuppfattning, såsom fallet är med schizofreni, manodepressivitet och paranoia (även delirium tremens och patologiskt rus har hänförs under sinnessjukdom). Det skall tilläggas, att sinnessjukdom är ett snävare begrepp än psykisk sjukdom enligt LSPV.

sinnesslöhet, som är en beteckning för sådan högre grad av psykisk utvecklingsstörning, som ungefär motsvarar en intelligenskvot på 65 enligt Termans metod och påkallar vård på institution.

annan psykisk abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses *jämställd* med sinnessjukdom på grund av störningar i känslö- och viljelivet. Hit hänföres, vad som brukar betecknas som psykopati, samt vissa psykiska defekttillstånd, vissa neurotiska sjukdomstillstånd och vissa åldersförändringar.

För att få underlag för bedömning av förutsättningarna för överlämnande till sluten psykiatrisk vård skall rätten i princip utöver personundersökning låta företaga *rättspsykiatrisk undersökning* enligt lagen (1966:301) om rätt-

psykiatrisk undersökning i brottmål. Eftersom en sådan undersökning är starkt integritetskränkande, förutsättes att:

- 1) den misstänkte erkänt gärningen eller att övertygande bevisning har förebragts
- 2) undersökningen kan antagas få betydelse för bestämmande av brotts-påföljd eller i annat hänseende för målets avgörande. Finner rätten, att svårare påföljd än böter ej bör följa å brottet, får undersökning be-slutas endast om särskilda skäl föreligger.

Sådan undersökning företages av häktade i regel på rättspsykiatrisk klinik och av andra misstänkta på plats, som undersökningsläkaren bestämmer. I utlåtandet över undersökningen skall angivas:

1. förutsättningarna för beredande av vård enligt LSPV (eller i special-sjukhus)
2. den misstänktes sinnesbeskaffenhet vid brottets begående. Anser läkaren, att den misstänkte på grund av sin sinnesbeskaffenhet bör bli va föremål för annan åtgärd än slutna psykiatrisk vård, skall han anmärka detta.

Ger det rättspsykiatriska utlåtandet icke rätten tillräcklig ledning, får rätten inhämta utlåtande av socialstyrelsen (dess rättsliga råd) över under-sökningen.

Visar det sig, att förutsättningarna för beredande av vård med stöd av LSPV föreligger, ankommer det på domstolen att pröva, huruvida gärning-en förövats *under inflytande av* den psykiska störningen. Så kan någon gång *icke* vara fallet, t ex om den psykiska störningen uppkommit efter brottet (t ex vid en trafikolycka) eller sambandet mellan gärningen och brottet icke är klart (t ex vid vissa skattebrott).

Av 31:3 framgår, att det icke är uteslutet att som påföljd för brottet för-ordna om överlämnande till slutna psykiatrisk vård, även om förutsättning-arna enligt 30:6 (sjukdom etc och orsakssammanhang) icke visats föreligga vid brottstillfället. Detta får bara förekomma, om särskilda skäl föranleder till det, t ex om aktuellt vårdbehov föreligger och tillgodoses samt hänsyn till brottets straffvärde icke gör det angeläget att ådöma straff eller skydds-tillsyn.

När domen med förordnande om överlämnande till slutna psykiatrisk vård vunnit laga kraft, skall socialstyrelsen föranstalta, att den dömde utan dröjsmål intages på sjukhus för vård med stöd av LSPV. Är han redan in-

tagen på sjukhus för sådan vård, skall han i fortsättningen anses intagen på grund av domen. Är den dömd häktad, kan domen i vissa fall omedelbart verkställas. Ansvar för vården på sjukhuset vilar på landstinget. Utskrivning sker enligt föreskrifterna i 17 § LSPV och beslutas av utskrivningsnämnden vid sjukhuset. Motsvarande regler gäller i fråga om intagning och utskrivning från specialsjukhus för utvecklingsstörda.

Lagstiftningen om psykiatrisk tvångsvård har länge ansetts föråldrad, och tillämpningen av den har varit alltför generös. Därtill kommer, att många anser, att tvångsvård alls icke eller endast i liten omfattning och under kort tid bör användas inom den psykiatriska vården. En sådan inställning till den gällande lagstiftningen får vissa följder för den nu gällande ordningen för de psykiskt störda lagöverträdarna. Därför väckte Socialberedningens betänkande Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten (SOU 1984:64) debatt och förslaget till reformer oro såväl bland psykiatrer som jurister. Frågan om ny lagstiftning har efter remissbehandling av betänkandet länge varit aktuell inom social- och justitiedepartementen. I stället för de föråldrade termerna i 30:6 föreslås som allmänt kriterium *allvarlig psykisk störning*. Bedömes påföljden icke kunna stanna vid böter, får rätten enligt förslaget till ny lydelse av 31:3 överlämna förövaren till *rätt psykiatrisk vård*, om det är påkallat, att han underkastas tvångsvård och vid risk för återfall i allvarlig brottslighet besluta om *särskild utskrivningsprövning*. Förslaget till ny lagstiftning rörande psykiskt störda lagöverträdare har våren 1990 tillsammans med förslag till ny lag om rättspsykiatrisk undersökning remitterats till lagrådet. Om sådan kommer till stånd, kan icke väntas träda i kraft förrän 1992. För de psykiskt störda lagöverträdarna kommer ändringarna möjligen att minska antalet fall av överlämnande av abnorma till sluten psykiatrisk vård, och förkorta vårdtiden för dem, som icke skall underkastas särskild utskrivningsprövning. De rättspsykiatriska klinikerna skall då överföras till landstingen och utnyttjas för vård av lagöverträdare, som överlämnas till sluten psykiatrisk tvångsvård.

Enligt 31:4 får rätten som brottspåföljd i vissa fall förordna om *öppen psykiatrisk vård*. Till grund för domen ligger då personundersökning, ofta med därtill fogat s k § 7-intyg om den misstänktes sinnestillstånd. Eftersom vårdformen *icke* är sluten, utan som benämningen anger *öppen*, förutsättes det, att rätten bedömer, att tvångsvård icke behöver tillgripas. Det förväntas, att vård i enlighet med domen anordnas, men kontroll företages ej. Påföljden kommer sällan till användning (1989 för tio män och två kvinnor) och torde icke komma att bibehållas vid den väntade reformen.

Till sist skall ånyo erinras om möjligheterna att döma psykiskt sjuka eller utvecklingsstörda lagöverträdare till böter eller till skyddstillsyn (eller enligt förslaget även till villkorlig dom). Finnes varken överlämnande till särskild vård eller någon av de nyssnämnda påföljderna böra ådömas skall den psykiskt störde av rätten med stöd av 30:6 förklaras vara *fri från påföljd*. Sådana beslut av rätten förekommer endast i undantagsfall (1989 11 män och en kvinna), och skall *icke* förväxlas med *påföljdseftergift* enligt 29:6 (se nedan 13.4.3.4).

8.5 Gemensamma frågor om det personliga ansvaret

Det finnes anledning framhålla, att rätten även vid överlämnande till särskild vård måste pröva, huruvida det i brottsbeskrivningen förutsatta kravet på *uppsåt* eller *oaktsamhet* är uppfyllt. Denna prövning är särskilt svår när en lagöverträdare saknar verklighetsuppfattning eller denna är så vanställd, att det icke vore meningsfullt att ställa honom till ansvar för den straffbelagda gärningen. Detta gäller också i fall, där förövaren tror sig ha handlat i en nödvärnssituation eller saknat förmåga att inse gärningens följder.

En praktiskt viktig och teoretiskt svårlöst fråga är, hur man skall se på gärningar, som har förövats i *rustillstånd*, vare sig tillståndet har orsakats av alkohol, narkotika eller annat rusgivande medel. Är gärningen begången under sådant *självförvållat* rus, får detta enligt 1:2 2 st BrB icke leda till, att gärningen ej anses som brott. Man har ansett det vara av sociala och bevistekniska skäl nödvändigt att här uppgiva travet på uppsåt eller oaktsamhet, när gärningen har förövats i ett av självförvållat rus helt omtöcknat tillstånd. Om man, som tydligt framgår av NJA 1973 s 590, uppger täckningsprincipen, omfattar detta dock icke överskjutande uppsåtsrekvisit.

Besvärande är frågan, hur stark alkohol- eller narkotikapåverkan måste vara, för att täckningsprincipen skall uppgivas. Även vid lindrigare fall av berusning nedsättes gärningsmannens *uppfattningsförmåga* och *omdömesförmåga* utan att han därför kan anses vara i ett helt omtöcknat tillstånd. Man har anledning fråga sig, i vilka fall hans grad av påverkan har varit sådan, att förutsättningarna för personligt ansvar *verkligt* måste uppfyllas, och i vilka fall berusningen nått dithän, att förutsättningarna icke finnes men *fingeras* föreligga. Särskilda svårigheter uppkommer, när den berusade har handlat i villfarelse, som också kunde ha förelegat, om han hade företagit handlingen i nyktert tillstånd.

Har någon *oförvållat* (utan eget vållande) råkat i tillstånd av berusning, anses han icke ha uppfyllt förutsättningarna för personligt ansvar. I sådana fall bedömes gärningsmannen icke ha varit medveten om sina handlingar; jfr NJA 1976 s 183.

Har gärningsmannen styrkt en särskild disposition för rustillstånd vid måttlig alkoholförtäring, har i enstaka fall *patologiskt rus* ansetts ha förelegat och utgöra en form av sinnessjukdom eller abnormitet, av sådan art att tillståndet omfattats av 30:6 BrB. Är den psykiska störningen i andra fall att uppfatta som psykisk abnormitet, får enligt föreskriften i 29:5 2 st dömas till lindrigare straff, än eljest för brottet är stadgat, eller påföljdseftergift enligt 29:6 medgivas, när brottet har skett i sådant tillstånd.

Fängelsestraffkommittén har i sitt slutbetänkande Frihet från ansvar (SOU 1988:7) redovisat sina överväganden om allmänna grunder för ansvarsfrihet. Kommittén har därvid bl a påkallat införande av ett särskilt stadgande (24:10) om ansvarsfrihet för gärning, som någon företager, då han – utan eget vållande – tillfälligt är från sina sinnens bruk. Kommittén påpekar vidare de orimliga resultat, som tillämpningen av stadgandet om straffansvar vid rus (1:2) givit upphov till, och föreslår, att bestämmelsen snarast blir föremål för översyn.

Litteraturhänvisningar

SOU 1984:64, Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten. Betänkande av socialberedningen.

Lars Lidberg och Jan Freese, Rätt och psykiatri. Liber, Lund 1985.

Socialstyrelsens PM 133/86 Psykiatrisk tvångsvård och samhällsskydd.

Gunnar Bramstång, Det s k mellantvånget mot asocial ungdom – en lyckad lagstiftningsprodukt? (i Om våra rättigheter III, Rättsfonden, Sthlm 1987, s 51 – 72).

SOU 1987:22, Missbrukarna, socialtjänsten, tvånget. Betänkande av socialberedningen.

Psykiatrisk tvångsvård och rättssäkerhet. Rättsfonden, Sthlm 1988.

SOU 1988:7, Frihet från ansvar. Slutbetänkande av fängelsestraffkommittén.

Henrik Belfrage, Psykiskt störda brottslingar. Diss Linköping, Kristianstad 1989.

Albert Johan Boerman, Karsuddenpatienterna. Diss Sthlm, 1989.

(Norska) straffelovkommisjonens delutredning IV, Strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner (NOU 1990:5).

9 Rättsverkningar av brott

9.1 Översikt över rättsverkningarna

Enligt 1:8 BrB kan brott, enligt vad därom är stadgat, föranleda förverkande av egendom eller annan särskild rättsverkan, så ock medföra skyldighet att gälda skadestånd.

I fråga om *skadestånd* hänvisas till skadeståndslagen (1972:207), som icke beröres i detta sammanhang (se däremot nedan under 10.5) Om möjlighet för den, som lidit skada genom brottet, att få *brottsskadeersättning* av allmänna medel, stadgas i brottsskadelagen (1978:413, senast ändrad 1990:59).

De grundläggande föreskrifterna om *förverkande*, *företagsbot* och annan *särskild rättsverkan* av brott finnes i 36 kap. Vad där föreskrives, återverkar på sådana rättsverkningar även i annan lagstiftning, där särskilda föreskrifter om förverkande har meddelats.

Om *beslag* av konkret egendom finnes allmänna regler i 27 kap RB. Beslagtagen egendom skall i princip tagas i *förvar*, intill beslut om förverkande meddelas. Har egendom anträffats hos någon, som uppenbart saknar rätt till egendomen utan att vara i någons besittning och är varken ägaren eller annan som har rätt till egendomen känd, får egendomen tagas i förvar med stöd av lagen (1974:1065) om visst stöldgods. *Förfarandet* med sådan egendom, liksom med egendom som förverkats eller är hittegods regleras i lagen (1974:1066) om förfarande med förverkad egendom och hittegods m m. Särskilda regler gäller enligt lagen (1986:1009) om förfarandet i vissa fall av förverkande m m beträffande egendom som tagits i beslag och frågan om förverkande icke gäller någon som är tilltalad för brott, jfr nedan föreskrifterna om förverkande till förekommande av brott i 36:3.

Särskilda föreskrifter om beslag, tagande i förvar och förfarandet vid förverkande och med förverkad egendom finnes i bl a lagen (1958:205) om förverkande av alkoholhaltiga drycker m m och av störst praktisk betydelse i 15–24 §§ lagen (1960:418) om straff för varusmuggling (VSL). Omhändertagandet av sådan egendom och förfarandet med denna är besvärligt, och statens inkomster motsvarar sällan kostnaderna.

Reglerna om förverkande m m bygger på principen, att förverkande skall beslutas av rätten. Emellertid har mängden av små ärenden och av ärenden, där den, som har rätt till egendomen icke anträffats, givit anledning att tillåta, att åklagaren (eller motsvarande tulltjänsteman) i fråga om egendom till ett saluvärde av högst tvåtusen kr handlägger förverkande i samband med brott genom strafföreläggande och eljest i enlighet med föreskrifterna i 4 § ovannämnda lagen (1986:1009). Bagatellärenden handlägges genom föreläggande av ordningsbot.

Rättsverkningarna av brott gäller icke bara förverkande av egendom och liknande. Därför lämnas här även en översikt av några rättsområden, där rättsverkningarna kommer till uttryck på annat sätt. Framställningen gör icke anspråk på att vara heltäckande, utan syftar bara till att uppmärksamma, att dessa rättsverkningar ofta kan vara väl så betungande som den påföljd, som kan följa på den straffbelagda gärningen. Den som drabbas av en sådan rättsverkan *mister* ofta en rätt eller förmån han tidigare haft. Detta kommer ofta till uttryck i direkta administrativa beslut, men några rättsverkningar inträder utan något beslut. Svårare är det att upptäcka, hur brottet påverkar *framtida* möjligheter för den skyldige att *få* en förmån, som förutsätter skötsamhet eller omdöme. I vissa fall är rättsverkningarna uttryckligen tidsbegränsade, i andra fall kan förmånen icke uppnås utan särskild prövning.

9.2 Förverkande och företagsbot

9.2.1 Jämförelse mellan rättsverkningarna

I 36 kap BrB ges föreskrifter om förverkande (36:1–6) och om företagsbot (36:7–10) och avslutas med vissa för dessa rättsverkningar gemensamma bestämmelser (36:11–17). Förverkande kan gälla såväl föremål och annan sådan egendom (*sakkonfiskation*) som pengar (*värdekonfiskation*), medan företagsbot endast avser pengar. I stället för sakkonfiskation kan rätten enligt 36:6 föreskriva åtgärd till förekommande av missbruk (t ex märkning av eftergjorda mynt med stämpeln ”falsk”, se NJA 1974 s 553).

Medan rätten på eget initiativ kan besluta om förverkande (jfr dock 36:13), får företagsbot endast åläggas på talan av åklagaren (36:7).

I särskilda fall avseende föremål får förverkande enligt 36:3 (se nedan) beslutas till *förekommande av brott*. Båda rättsverkningarna förutsätter

eljest, att en *straffbelagd gärning* har förelegat (36:12–14), men intet krav uppställes, att den skyldige skall ha ådömts påföljd för brott. Även om påföljden eftergives, får rättsverkningen beslutas i den mån omständigheterna därtill föranleder (36:13). Har gärningen förövats av någon som icke uppnått straffbarhetsåldern eller av någon som då varit under inflytande av sådan psykisk störning, som avses i 33:2, skall rättsverkningen beslutas, endast under förutsättningar, som anges i 36:13.

Om påföljd för brottet på grund av förövarens död eller av annan orsak icke längre kan ådömas får likväl rättsverkan enligt 36 kap ådömas under de förutsättningar, som anges i 36:14.

Beslut om förverkande eller om åtgärd till förebyggande av missbruk eller om företagsbot förfaller, i den mån verkställighet ej skett inom 10 år från det beslutet vann laga kraft (36:15).

Föreskrifterna om förverkande och företagsbot gäller i regel även för tillämpningen av sådana föreskrifter i andra lagar. Ett viktigt undantag gäller beträffande föreskrifterna i 36:1 om utbyte av brott och i 26:2 om hjälpmedel vid brott och brottsprodukter och egendom, vars användning utgör brott. Dessa stadganden (36:1 och 2) äger tillämpning endast på *brottsbalksbrott*. Därför finnes särskilda föreskrifter om förverkande i andra lagar, t ex i 7 § lagen (1951:649) om straff för vissa trafikbrott (se NJA 1988 s 80) och 5 § lagen (1988:254) om förbud om att i vissa fall inneha knivar och andra farliga föremål.

Finnes det ännu specialstraffrättsliga föreskrifter om *obligatoriskt* förverkande (eller annan sådan rättsverkan), får detta likväl underlåtas, om denna rättsverkan är uppenbart obillig (36:16). Alla dessa rättsverkningar i och utanför BrB är sålunda *fakultativa* se NJA 1989:78

Förverkad egendom och företagsbot tillfaller *staten*, om icke annat är föreskrivet. Sådana föreskrifter finnes t ex i 38 § lagen (1950:596) om rätt till fiske, 32 § lagen (1980:394) om jaktvårdsområden och, med stöd av 48 § jaktlagen (1987:259), i 55 § jaktvårdsförordningen (1987:905).

9.2.2 Förverkande

Såsom redan nämnts förekommer förverkande både i form av sakkonfiskation och värdekonfiskation. Där sakkonfiskation kan ifrågakomma, får likväl värdekonfiskation beslutas. Därmed uppnås fördelar i flera avseenden. Sakkonfiskationen kan i vissa fall bli oskäligt betungande (t ex smycken, som har smugglats in, eller fordon, som har använts vid transport till eller från brottsplatsen). Värdekonfiskation har den fördelen, att beslutet får riktas

mot flera personer samtidigt med skyldighet för dem att *solidariskt* betala inom egendomens värde (men icke mer) bestämda beloppet.

Det kan vid värdekonfiskation vara svårt att fastställa, hur mycket som skall förverkas. Särskilt svårt är det att fastställa värdet av en näringsidkares fördelar till följd av brottet. Därför har det för detta fall föreskrivits, att värdet får uppskattas till ett belopp, som är skäligt med hänsyn till omständigheterna (36:4).

Vid bestämmandet av det belopp, som skall förverkas genom värdekonfiskation är utgångspunkten *nettoutbytet* av brottet. Därför får i princip utgifter för förvärvet avräknas, medan å andra sidan övervärde, som uppkommit för den skyldige, skall kunna förverkas hos honom. Vanligen uppkommer icke svårigheter att bestämma förverkandebeloppet, eftersom rätten kan nöja sig med ett lägre belopp (partiellt förverkande) än det som möjligen kunde ha fastställts.

Enligt 36:1 skall *utbyte av brott* i princip förklaras förverkat vid brottsbalksbrott. Har t ex vid stöld eller häleri egendomen återställts till ägaren, saknas i regel anledning att besluta om värdekonfiskation. Visar det sig, att skadeståndsskyldighet kommer att åläggas i anledning av brottet eller att den skyldige redan gottgjort den skadelidande, framstår det ofta som obilligt, att besluta om förverkande.

I 36:2 gäller det fall, där egendomen använts som *hjälpmedel* vid brottsbalksbrottet (se t ex i fråga om transportmedel NJA 1981 s 736, jfr 1982 s 59), eller frambragts genom sådant brott (*brottsprodukt*, t ex en tavla med falsk signatur) eller genom sin användning utgör brott t ex olaga våldsskildring och otillåten utlämning av film eller videogram enligt 16:10 b och c /1988:835).

Det skall uppmärksammas, att föreskrifterna i 36:1 och 2 även avser försök och förberedelse till sådana brottsbalksbrott, där straffansvar inträder redan på så tidigt stadium.

Som ovan antytts medges enligt 36:3 i två särskilda fall sakkonfiskation till *förekommande av brott*. Det gäller dels föremål, som på grund av sin särskilda beskaffenhet och omständigheterna i övrigt kan befarias komma till brottslig användning (t ex dyrkar och förfalskningsredskap) dels andra föremål, som är ägnade att användas som vapen (t ex kaststjärnor och knogjärn) vid brott mot liv eller hälsa och som har påträffats under omständigheter, som gav anledning att befara att de skulle komma till sådan användning (t ex mot polisen eller vid slagsmål mellan ungdomsgrupper). Motsvarande skall gälla numera genom tillägg till 36:3 (1989:136) i fråga om föremål,

som är ägnade att användas vid skadegörelse (t ex färg i sprayflaskor) och som påträffats under liknande omständigheter (t ex för vandalisering av hus eller fordon). Samtidigt föreslogs genom ändring i 19 § polislagen (1984:387) rätt för polisen att kroppsvisitera samt undersöka portfölj, handväska eller annat liknande handbagage för att söka efter sådana föremål, men denna del av propositionen föranledde icke lagstiftning (se JuU 1988/89:13).

Enligt 36:4 får förverkande i pengar beslutas utöver, vad som följer av 26:1 och 2), av *ekonomiska fördelar* som uppkommit för en *näringsidkare* till följd av brott, som är begånget i utövningen av verksamheten. Med *näringsidkare* förstås, liksom i bokföringslagen (1976:125) varje *fysisk eller juridisk person* som yrkesmässigt bedriver näring. *Ekonomiska fördelar* är mera vidsträckt än vinning. Uttrycket *till följd av* ansluter till formuleringen i 1 § skadeståndslagen (1972:207). Förverkandet får icke vara uppenbart *oskäligt* (se NJA 1989 s 78) och vid bedömningen härav skall bl a tagas hänsyn till sådan betalningsskyldighet (t ex skadestånd) som kan antagas komma att åläggas näringsidkaren eller eljest fullgöras av honom. Denna särskilda möjlighet till förverkande infördes som ett led i kampen mot den ekonomiska brottsligheten. Stadgandet har emellertid endast få gånger tillämpats.

I 36:5 anges *personkretsen* för förverkande. Förklaringen om förverkande får riktas mot en eller flera *fysiska* eller *juridiska* personer. Det skall här uppmärksammas, att förverkande även kan ske hos den som *efter brottet* förvärvat egendomen *antingen* genom bodelning eller på grund av arv eller testamente eller genom gåva *eller* på annat sätt och därvid haft vetskap om eller skäligen anledning till antagande om egendomens samband med brottet.

Särskild rätt till egendomen, t ex återtaganderätt, består oavsett förverkande, om icke även den särskilda rätten förklaras förverkad. Emellertid upphör sådan rätt till egendomen, som har vunnits genom utmätning eller betalningssäkring, såvida det icke av särskild anledning förordnas, att rätten skall bestå.

9.2.3 Företagsbot

Regeringens förväntningar på resultat i dess kamp mot den s k ekonomiska brottsligheten genom de 1983 införda föreskrifterna om förverkande i näringsverksamhet blev icke uppfyllda. Därför fann riksdagen det angeläget att 1986 införa en särskild slags *konfiskation*, liknande ett ekonomiskt straff, kallad *företagsbot*, som på yrkande av åklagaren skall kunna åläggas näringsidkare (fysisk eller juridisk person) med *lägst 10 000* och *högst 3 000 000 kr*.

Förutsättningarna för åläggande av företagsbot är, att:

1) brottsligheten har inneburit ett grovt åsidosättande av de särskilda skyldigheter som är förenade med verksamheten och 2) näringsidkaren icke gjort vad som skäligen kunnat krävas för att förebygga brottsligheten.

Särskilda föreskrifter har givits om beräkningen av botens storlek. Vidare finnes möjlighet att jämka eller eftergiva boten, bl a om påföljd för brottet ådömes näringsidkaren eller företrädare för denne eller om brottet medför annan betalningsskyldighet eller särskild rättsverkan för näringsidkaren.

Såvitt bekant har företagsbot endast kommit till användning i enstaka fall. I fråga om botens storlek skall det anmärkas, att den icke torde avskräcka andra än näringsidkare med liten verksamhet.

9.3 Andra särskilda rättsverkningar

Som redan inledningsvis anmärktes, förekommer många andra rättsverkningar av brott, av vilka några typer här skall påvisas. Ibland inträder en rättsverkan av sig självt (*eo ipso*), i andra fall kräves det att ärendet prövas av en myndighet. I några fall är sådan rättsverkan obligatorisk, i andra fall förutsättes prövning i det enskilda fallet.

9.3.1 Den familjerättsliga lagstiftningen

Föreligger äktenskapshinder enligt 2 kap ÄktB, får äktenskapet i vissa fall enligt 5 kap ÄktB på därom förd talan upplösas utan betänketid. Så är enligt fallet vid *tvegifte*, där var och en av makarna i det tidigare äktenskapet kan påfordra, att så sker. Har äktenskap ingåtts mellan dem, som är i rätt upp- eller nedstigande led *släkt* med varandra eller *helsyskon*, får talan om äktenskapsskillnad även föras av åklagaren.

Enligt 6:7 FB kan den som har vårdnaden om ett barn, som han utsätter för t ex misshandel, fråntagas *vårdnaden*.

Enligt 15 kap ÄB om *förverkande av rätt att taga arv eller testamente* sker detta *eo ipso* t ex för den som uppsåtligt bringar arvlåtaren eller testator eller arvinge eller testamentstagare med bättre rätt om livet. Detta gäller dock icke, om dråparen var under 15 år eller så psykiskt störd som sägs i 33:2 BrB. I sistnämnda avseende har en lagändring förutskickats. Även genom vissa andra brottsliga eller otillbörliga förfaranden kan rätten förverkas.

9.3.2 Den avtalsrättsliga lagstiftningen

Reglerna i avtalslagen (1915:218) om avtals ogiltighet har en viss anknytning till reglerna om olaga tvång (4:4) och bedrägeri (9:1). Motsvarande gäller i vissa fall om testamentes ogiltighet (13:3, jfr 15:3 ÄB).

9.3.3 Den arbetsrättsliga lagstiftningen

Arbetstagares brott kan vara anledning till *avskedande*, om arbetstagaren därigenom grovt har åsidosatt sina åligganden lagen mot arbetstagaren., se 18 § lagen (1982:80) om anställningsskydd. Enligt 11:1 lagen (1976:600) om offentlig anställning (LOA) får arbetstagare, som omfattas av lagen *avskedas*, om han begått brott, som visar, att han uppenbarligen är olämplig att inneha sin anställning (jfr nedan under 10.2.1). I andra fall kan *uppsägning* eller *omplacering* ifrågakomma. I 12:1 LOA föreskrives, att arbetstagaren skall *anmälas till åtal*, om han är skäligen misstänkt för brott, varigenom han har åsidosatt åliggande i tjänsteutövningen, om för brottet är föreskrivet fängelse (med visst undantag för 13:6 BrB).

Enligt 29:5 BrB skall rätten vid straffmätningen beakta, om den tilltalade till följd av brottet drabbats eller det finnes grundad anledning antaga, att han kommer att drabbas av avskedande eller uppsägning från anställning; jfr NJA 1982 s 143 och 198 (avskedande) och 1984 s 137 (omplacering) samt 1985 s 477.

Motsvarande gäller i fråga om *skiljande från uppdrag* enligt 20:4 BrB av den, som har *vals* till uppdrag hos staten eller en kommun, med vilket följer myndighetsutövning. Rätten får skilja honom från uppdraget, om han har begått brott, för vilket är stadgat fängelse i två år eller däröver och han genom brottet har visat sig uppenbarligen olämplig att innehava uppdraget. Med sådant uppdrag likställes enligt 20:4 uppdrag, som avses i 20:2 2 st 1. BrB (t ex ledamot i statlig eller kommunal styrelse, verk, kommitté, församling eller allmän försäkringskassa). Beslutar rätten så, skall rätten vid straffmätningen för brottet taga detta i beaktande; jfr 29:5, som dock icke uttryckligen nämner skiljande från sådant uppdrag.

9.3.4 Lagstiftningen om näringsförbud

Genom ändringar och tillägg till då gällande konkurslag infördes 1980 möjlighet att under vissa omständigheter meddela näringsidkare *näringsförbud*. Föreskrifterna om näringsförbud flyttades därefter efter revision över till lagen (1986:436) om näringsförbud. Om det är påkallat ur allmän synpunkt,

får rätten under givna förutsättningar på talan av åklagaren meddela näringsidkare sådant förbud för en tid av *lägst tre och högst fem år*. Bland förutsättningarna märkes fall, där näringsidkaren i sådan egenskap *genom brottslighet, som ej är ringa* grovt åsidosatt vad som ålegat honom i näringsverksamhet. Vid prövningen, om förbud skall meddelas, skall bl a beaktas om näringsidkaren tidigare har dömts för brott i näringsverksamhet.

Näringsförbud avser att förhindra, att näringsidkaren under den angivna tiden i en eller annan form direkt eller indirekt driver näringsverksamhet eller innehar anställning eller uppdrag, där han kan göra så för närstående eller där han har åsidosatt sina åligganden. Näringsförbud ålägges numera, trots en starkt ökning av konkurserna, ganska sällan. Vid utgången av 1988 gällde 152 slutliga beslut och 1989 endast 124. Tillsyn utövas av kronofogdemyndigheten med tillgång till riksskatteverkets (RSV) register över näringsförbud. Överträdelse av förbudet är straffbar och kan ge anledning till förlängning av förbudet eller meddelande av nytt förbud.

Eko-kommissionen övervägde införande av näringstillstånd för vissa branscher, där näringsfrihet råder (SOU 1984:15), men någon sådan lagstiftning har icke kommit till stånd. Däremot genomfördes andra av dess förslag genom lagen (1985:277) om vissa bulvanförhållanden och lagen (1985:354) om förbud mot yrkesmässig rådgivning i vissa fall. Det är tveksamt, om dessa lagar medfört någon ändring, och få fall har prövats.

9.3.5 Lagstiftning om särskilda behörighetsregler

På en mångfald områden inom samhällslivet råder begränsningar i den av ålder respekterade rätten att driva näring. Tillfällig handel får sålunda med vissa undantag icke bedrivas utan särskilt tillstånd enligt lagen (1975:985) om tillfällig handel. Vidare måste utlänning söka tillstånd enligt lagen (1968:555) om rätt för utlänning och utländskt företag att idka näring här i riket.

På andra verksamhetsområden, där särskild utbildning, yrkesskicklighet eller allmän lämplighet, anses behövas, finnes särskilda föreskrifter om tillstånd. Därvidlag är handeln med alkoholhaltiga drycker detaljerat reglerad i lagen (1977:293) om handel med drycker, där även hänsyn toges till behovet av utskänkning på orten.

Där särskilt tillstånd för viss verksamhet kräves, är det en straffbelagd gärning att driva verksamheten utan tillstånd. Har tillstånd beviljats, men verksamheten drives utan iakttagande av förutsättningarna eller villkoren

för tillståndet, kan detta föranleda ingripande från tillståndsmyndigheten. Denna kan i sista hand återkalla tillståndet.

Ingen verksamhet är idag så allmänt utbredd i riket som framförande av motorfordon, där behörighet enligt körkortslagen (1977:477) kräves av föraren. Fordonet får sålunda icke framföras utan att föraren har *körkort* för fordonet. Tillstånd till sådant får av länsstyrelsen endast meddelas den, som med hänsyn till sina personliga och medicinska förhållanden kan anses lämplig som förare av körkortspliktigt fordon, uppnått föreskriven ålder och avlagt förarprov. I lagen angives utförligt, under vilka omständigheter körkortet *skall* eller *får* återkallas av länsrätten. Har föraren befunnits skyldig till grov vårdslöshet i trafik eller till rattfylleri, skall *återkallelse* ske, vid övriga överträdelser får i stället *varning* meddelas. Har körkortet återkallats, skall den i beslutet angivna *spärrtiden* (vid de nämnda brotten minst ett år) iakttas, innan ansökan om körkortstillstånd beviljas. Den som framför körkortspliktigt fordon utan tillstånd gör sig skyldig till *olovlig körning* (3 § TBL). Detta liksom andra brott kan tagas i beaktande vid prövningen av ansökan om körkortstillstånd.

Medan de allmänna reglerna om körkortstillstånd gäller alla finnes det i yrkestrafiklagen (1988:263) föreskrifter om *trafiktillstånd* för yrkestrafik med motorfordon för transport av personer eller gods. Sådant tillstånd förutsätter noggrann prövning av sökandens yrkeskunskande, ekonomiska förhållanden, vilja och förmåga att fullgöra sina skyldigheter mot det allmänna, laglydnad i övrigt samt övriga omständigheter av betydelse för bedömningen av hans lämplighet. Dessutom skall konkurrensen med järnvägstrafik och annan linjetrafik beaktas. Tillståndsmyndigheten skall utöva tillsyn över tillståndshavaren, och tillståndet får återkallas, när förutsättningarna för tillstånd icke längre föreligger. Bedrives sådan trafik utan tillstånd, skall den skyldige dömas för *olaga yrkesmässig trafik*.

Enligt lagen (1984:547) om behörighet att utöva yrke inom hälso- och sjukvården m m kräves *legitimation* för barnmorska, glasögonoptiker, logoped, läkare, psykolog, psykoterapeut, sjukgymnast, sjuksköterska och tandläkare. Om *återkallelse* av legitimation och om disciplinpåföljd finnes föreskrifter i lagen (1980:11) om tillsyn över hälso- och sjukvårdspersonalen m fl (se nedan under 10.2.3). I 1984 års lag finnes föreskrifter om skydd för yrkestitel och yrkesbeteckning och om ansvar för obehörig sådan yrkesverksamhet och en hänvisning till lagen (1960:409) om förbud i vissa fall mot verksamhet på hälso- och sjukvårdens område (den s k kvacksalverilagen)

9.3.6 Utlänningslagstiftningen

Utlänningslagen (1980:376) reglerar utlännings rätt att resa in, till och ut ur riket samt att här uppehålla sig och innehava anställning. Föreskrifter finnes om bl a avvisning och utvisning av utlänning, som har gjort sig skyldig till brott. Gör sig utlänning skyldig till brott, för vilket han dömes här i riket, skall rätten enligt 40 och 41 §§ pröva, om han skall utvisas ur riket. Beslutas utvisning, skall domstolen enligt 29:5 BrB vid straffmätningen beakta, om det därigenom förorsakas honom *men*. Dömes utlänningen till fängelse, sker utvisningen efter straffverkställigheten (under 1986 fanns i svenska anstalter 348 intagna med utvisningsdom, därav 195 från övriga nordiska länder).

Litteraturhänvisningar

Brottsbalken jämte förklaringar, bd III, Norstedts, Lund 1985
(kommentaren till 36 kap av *Ulf Berg*).

Ds Ju 1987:12, Beslag, Kvarstad och vittnesförhör i internationella förhållanden.

10 Alternativ till brottspåföljder

10.1 Ämnets avgränsning

Redan i den inledande framställningen av kriminalpolitiken framhålles, att samhället kan tillgripa andra medel än straff och andra brottspåföljder för att styra enskilda människors beteenden och därigenom indirekt även deras inflytande på juridiska personer, t ex bolag och organisationer. Där gavs också några exempel på andra styrningsformer. Av dessa skall här bara fyra medel närmare granskas: disciplinpåföljderna, vitet, sanktionsavgifterna och skadeståndet.

10.2 Disciplinpåföljderna

10.2.1 Disciplinansvar inom offentlig anställning

De allmänna reglerna om disciplinansvar i offentlig anställning finnes i lagen (1976:600, senast ändrad 1989:665) om offentlig anställning (LOA) och anställningsförordningen (1965:601, ändrad och omtryckt 1990:98). Lagen är tillämplig på arbetstagare hos staten, och andra arbetsgivare (däribland landsting och primärkommun), om anställningen är statligt reglerad. Vissa undantag finnes, bl a statsråden, JO och flertalet präster och i fråga om disciplinansvaret JK samt justitieråd och regeringsråd.

Disciplinpåföljderna är *varning* och *löneavdrag* för minst en och högst 30 dagar med fastställt belopp, såvida kollektivavtal icke innehåller annan bestämmelse. Endera påföljden får av den offentlige arbetsgivaren åläggas arbetstagare, som begått tjänsteförseelse genom att uppsåtligen eller av oaktsamhet åsidosätta vad som åligger honom i hans anställning.

En särskild utredare har tillkallats för att se över lagstiftningen om offentlig anställning (Dir 1989:50). Uppdraget avser bl a utformningen av skyddet mot dubbelbestraffning och disciplinansvar utanför den aktuella anställningen.

För bl a krigsmän samt hälso- och sjukvårdspersonal gäller särskilda föreskrifter: för krigsmän lagen (1986:644, senast ändrad 1990:221)) om disciplinförseelser av krigsmän och för övrig personal lagen (1980:11, senast ändrad 1989:592)) om tillsyn över hälso- och sjukvårdspersonalen m fl.

Har den offentligt anställda begått brott, som visar att han uppenbarligen är olämplig att innehava sin anställning får han avskedas. Detsamma gäller i fråga om sådan grov tjänsteförseelse, som ej är brott, och i vissa fall vid upprepade tjänsteförseelser. Har brottet eller förseelsen förövats av en pensionsberättigad och skett under inflytande av sådan psykisk abnormitet som sägs i 30:6 BrB, kan förflyttning eller omplacering till annan anställning träda i stället för avskedande. Särskilda föreskrifter gäller eljest om anställningens upphörande på grund av den anställdes oförmåga att fullgöra sina arbetsuppgifter.

Inom de centrala förvaltningsmyndigheterna finnes personalansvarsnämnder, se t ex i fråga om polisen 26 och 27 §§ förordningen (1989:773) med instruktion för RPS.

10.2.2 Disciplinansvar inom försvarsmakten

Medan LOA är tillämplig på fast anställd personal inom försvarsmakten (framför allt officerskåren), gäller ovannämnda 1986 års lag framför allt värnpliktiga, hemvärnsmän, kvinnor, som genomgår militär grundutbildning (lag 1980:1021) och anställda vid svensk beredskapsstyrka för FN-tjänst under tjänstgöring utomlands. Disciplinförseelse föreligger, när krigsmannen uppsåtligen eller av oaktsamhet åsidosätter, vad han på grund av reglementen, instruktioner, förmäns order eller i övrigt skall iakttaga i tjänsten. För en sådan förseelse får tjänstgöringsmyndigheten ålägga honom disciplinpåföljd i form av *varning*, *extratjänst*, *löneavdrag* eller *utgångsförbud*. Avdraget får bestämmas för högst 30 dagar och innebär avdrag på dagersättning. Det får åläggas jämte utgångsförbud. Därutöver finnes i 38 och 39 §§ värnpliktslagen (1941:967) föreskrivet straffansvar för bl a underlåtenhet att följa inkallelseorder och att lyda förmäns order.

10.2.3 Disciplinansvar för hälso- och sjukvårdspersonal

För hälso- och sjukvårdspersonalen gäller ovannämnda 1980 års lag, enligt vilken hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd för angivna förseelser får ålägga den anställda (framför allt sjuksköterskor och läkare) disciplin-

påföljd i form av *erinran* eller *varning*. Enligt lagen gäller särskilda regler om återkallelse av legitimation och annan behörighet.

10.2.4 Straffansvar för offentligt anställda

Till sist skall erinras om, att den offentligt anställda – liksom envar annan – är underkastad straffansvar enligt allmän lag, och att straffansvar enligt 20 kap BrB kan inträda för *tjänstefel* (1989:608) för den som uppsåtligen eller av oaktsamhet vid *myndighetsutövning* genom handling eller underlåtenhet åsidosätter, vad som gäller för uppgiften. Det kan ifrågasättas, huruvida icke skadeståndsansvaret kunde utformas att bli ett mera effektivt medel än straffansvaret att gottgöra den, som drabbats av myndighetsfel eller försummelse (jfr nedan 10.5).

10.3 Vitet

10.3.1 Olika slags viten

Vitet är ett tvångsmedel, varmed domstolar och myndigheter med stöd i lag under hot om betalningsskyldighet förelägger en angiven fysisk eller juridisk person (*adressat*) eller alla och envar eller åtminstone en icke närmare angiven personkrets att göra eller tåla något. Den senare formen, som brukar kallas *generellt* vite har efter utvecklingen av de summariska straffförfarandena i 48 kap RB och tillkomsten av BrB alltmera kommit ur bruk. Därför behandlas här endast (*individuellt*) vite som tvångsmedel mot angiven fysisk eller juridisk person.

Sådant vite har idag i huvudsak två användningsområden: *Förfarandevite* begagnas för att förmå någon t ex att infinna sig hos en myndighet eller att tillhandahålla något. Föreskrifter finnes bl a i 9:7 och 8, 15:3 och 36:7 RB, 14:10 FB, 19:4 och 20:3 JB och 49 § lagen (1976:580) om medbestämmande i arbetslivet.

Materiellt vite avser att ge eftertryck åt domstolars och förvaltningsmyndigheters beslut. Föreskrifter härom finnes i en mängd författningar. Av stor praktisk betydelse är bemyndigandet för kommunala nämnder att förelägga vite, se t ex 10 kap plan- och bygglagen (1987:10, PBL). Ibland förekommer jämte bemyndigandet att förelägga vite bemyndigande att vid försummelse från adressatens sida låta *verkställa arbetet* eller åtgärden på dennes bekostnad, se t ex 40 och 41 a §§ miljöskyddslagen (1969:387).

10.3.2 1985 års lag om viten

De allmänna föreskrifterna om vite finnes i lagen (1985:206) om viten. Vitet har numera blivit ett kraftfullt tvångsmedel framför allt genom möjligheten att förelägga *löpande vite*, som då bestämmes till ett visst belopp för varje tidsperiod, under vilken föreläggandet icke har följts, eller, om föreläggandet avser en återkommande förpliktelse, för varje gång adressaten underlåter att fullgöra denna. I vissa fall övergår sådant vite på ny ägare eller tomträttshavare, se t ex 10:21 PBL och 39 a § naturvårdslagen (1964:822).

Till beloppet bestämmes vitet av den domstol eller myndighet, som meddelar föreläggandet. I vissa fall är maximum bestämt i lag, se t ex 26 § konsumentkreditlagen (1977:981) och 2:10 och 11 UB, jfr däremot 2:15 UB.

Frågor om *utdömande* av viten prövas i regel av länsrätt på begäran av den myndighet som har utfärdat vitesföreläggandet. Avser föreläggandet fullgörande av skyldighet i rättegång eller annat motsvarande förfarande, utdömes dock vitet av samma myndighet som meddelat föreläggandet. Tingsrätt prövar frågor om utdömande av generella viten, viten som avser säkerställande av enskilt anspråk och viten, som förelagts av allmän domstol. Vitet får jämkas, om särskilda skäl föreligger. Har ändamålet med vitet förlorat sin betydelse, skall vitet icke utdömas.

10.3.3 Jämförelse mellan viten och böter

Medan det generella vitet har stora likheter med penningböter, föreligger betydelsefulla skillnader mellan böter och individuella viten.

Sådant vite skiljer sig från böter främst därigenom, att det med stöd av regleringen i lag i ett aktuellt ärende förelägges en viss (fysisk eller juridisk) person. Ändamålet med föreläggandet är att framtvinga uppfyllandet av en föreskriven skyldighet. Därigenom blir underlåtenheten att följa påbudet eller förbudet ett uttryck för *trots* såväl mot själva föreskriften som mot den myndighet, som förelagt vitet.

Möjligheten att förelägga löpande vite saknar motsvarighet i fråga om böter.

I motsats till böter kan vite föreläggas såväl juridiska som fysiska personer och kan naturligtvis också utdömas i enlighet härmed.

I likhet med böter kan utdömt vite vid försummad betalning under förutsättningar, som anges i 15 – 23 §§ bötesverkställighetslagen (1979:189), förvandlas till fängelse med mindre annat är föreskrivet, jfr t ex 10:30 PBL.

De allmänna föreskrifterna i lagen om viten reglerar icke förhållandet mellan viten och *brottspåföljder*. Uttryckliga föreskrifter finnes i 9:8 RB, att

föreläggande av vite med stöd av RB icke får meddelas, då straff är utsatt för gärningen. Av NJA 1982 s 633 framgår, att samma princip skall tillämpas även i andra fall, såvida icke annat har föreskrivits. Sådana undantag finnes bl a i 45 § miljöskyddslagen och 18 § firmalagen (1974:156) samt numera i 57 och 57 a §§ patentlagen (1967:837, ändrad 1986:233) och 37 § djurskyddslagen (1988:534).

Sammanfattningsvis torde man kunna bedöma rättsläget så, att vitesföreläggande icke – utan uttryckligt lagstöd – får tillgripas för straffbelagd gärning, och att straffansvar heller icke utan uttryckligt lagstöd får åläggas den som överträtt vitesbelagt påbud eller förbud. Någon uttrycklig regel finnes emellertid ännu icke i viteslagen. Med anledning av en motion i syfte att göra det möjligt att använda vitesföreläggande även för straffbelagd gärning, uttalade justitieutskottet (JuU 1986/87:4), att lagstiftningen – även om straffet *måste* (kursiverat här) vara rättsordningens primära sanktionsform – borde vara så utformad, att den också främjar effektiv användning av vitet som tvångsmedel. Något initiativ från regeringen till lösning av konflikten mellan sanktionsformerna föreligger ännu icke.

10.4 Sanktionsavgifterna

10.4.1 Utvecklingen inom sanktionssystemet

Redan tidigt utvecklades olika sanktionsformer inom näringslivet, däribland på olika sätt normerade regler om ersättning till motparten för försummelser. Utöver de allmänna reglerna om *skadestånd*, kunde parterna komma överens om att åtaga sig att utgiva ett mellan parterna överenskommet (konventionellt) vite eller att betala *avgifter* till tackning av motpartens olägenhet och kostnader eller i proportion till utebliven eller försenad leverans eller annan uppkommen skada. Samtidigt som dessa belopp utgjorde ersättning för motpartens förfång och förluster kunde de utformas så, att man därigenom gjorde uppfyllande av åtagandet angeläget, eftersom beloppet tillika genom sin storlek innebar ett slags *privat, ekonomiskt straff*.

Sådana ekonomiska pålagor har sedan länge också kommit till användning inom fackliga och ideella organisationer bl a för att främja sammanhållningen kring gemensamma program och ställningstaganden. Stundom har sanktionssystemet vuxit fram under trycket av krav på självsanering av verksamheten inom organisationen som ett alternativ till samhällsinsgräpning.

den i verksamheten. Så har fallet varit bl a inom dagspressen, där man tillskapat Pressens Opinionsnämnd med uppgift att hålla vakt om de av tidningarna och andra massmedia antagna pressetiska reglerna. Handläggningen av anmälningar mot tidningarna av Pressens Opinionsnämnd är kostsam för pressen, och en del av kostnaderna uttages av de klandrade tidningarna i form av en expeditionsavgift (under 1989 sammanlagt 828 000 kr).

Ibland kan den privata verksamheten vara av sådan beskaffenhet, att en rättslig reglering anses behövlig. Så har fallet blivit med advokatyrket. Verksamheten regleras i viss mån i 8 kap RB och ett Kungl brev (1963:580 med många senare ändringar, senast 1989:77), varigenom stadgarna för Sveriges advokatsamfund fastställts. Ledamöterna är underkastade disciplinansvar, som utkräves av samfundet genom dess styrelse. Sanktionerna mot en felande ledamot är enligt 8:7 RB (i lydelse 1988:167) *erinran*, *varning* och i de allvarligaste fallen *uteslutning*. Jämte varning får det åläggas den felande att utgiva en *straffavgift* med lägst ettusen och högst femtontusen kr. Någon sådan avgift har dock aldrig uttagits.

Enligt trafikskadelagen (1975:1410) föreligger i princip skyldighet att hålla trafikförsäkring för motordrivet fordon, som brukas i trafik här i landet. Trafikförsäkring meddelas av försäkringsanstalt med tillstånd och skyldighet att meddela sådan försäkring. Saknar ett fordon, för vilket försäkringsplikt föreligger, trafikförsäkring, svarar samtliga sådana försäkringsanstalter solidariskt för den trafikskadeersättning, som skulle ha utgått, om försäkring hade funnits. De företrädes därvid av Trafikförsäkringsföreningen, i vilken de är medlemmar. Föreningen äger därefter rätt till gottgörelse, kallad *trafikförsäkringsavgift*, av den försumlige försäkringspliktige. Avgiften bestämmas med utgångspunkt från årspremien enligt grunder som anges i 31 § men kan nedsättas av domstol, om särskilda skäl föreligger. Är fordonet registrerat kan den försäkringspliktige föreläggas vid vite att fullgöra sin försäkringsplikt. I annat fall kan penningböter åläggas eller ådömas.

Den som driver kollektiv persontrafik, för vilken regeringen eller förvaltningsmyndighet har fastställt taxan, får uttaga *tilläggsavgift* av resande, som icke kan förete giltig biljett. Föreskrifter härom finnes i lagen (1977:47) om tilläggsavgift i kollektiv persontrafik. Beloppet bestämmas av den myndighet som fastställt taxan och skall avse att täcka den vanliga biljettavgiften och kostnad för kontrollen. Tvist om skyldigheten att erlägga tilläggsavgiften avgöres i civil ordning.

Medan nyssnämnda avgifter uttages av sammanslutningar och företag under viss offentlig kontroll, är så icke fallet med de personer eller företag, som upplåter område för parkering eller förbjuder parkering inom området. Likväl får sådana markägare med stöd av lagen (1984:318) om kontrollavgift vid olovlig parkering uttaga sådan avgift. *Kontrollavgift* får uttagas av fordonets ägare eller förare för varje påbörjat kalenderdygn (högst fem) med belopp, som icke överstiger sådan felparkeringsavgift, som fastställts inom kommunen (jfr nedan 10.4.2). Särskilda föreskrifter gäller om sättet att taga ut avgiften och om tvist rörande skyldighet att erlägga begärd avgift. Genom regleringen i lag har man sökt finna en enkel metod att lösa vanligt förekommande konflikter mellan bilister och markägare. Företag, som anlitas av markägarna, har kritiserats för småaktighet och felaktigheter vid inkrävning av avgiften.

Utöver de nu nämnda olika slagen av avgifter finnes en rik flora av avgifter, av vilka några tillfaller kommunen och övriga tillfaller staten. Några av dessa avgifter är till beloppet bestämda i fråga om maximum, andra såväl minimum som maximum. Andra är relaterade till en eller annan storhet som yta, antal, tid, vikt, volym, undandraget värde etc. Den förra typen av sanktionsavgifter kan betecknas som *beloppsbestämda*, den senare som *värderelaterade*. De förra har vissa likheter med penningböter, de senare med normerade böter. Till skillnad från böter kan sådana avgifter emellertid uttagas av *såväl fysiska som juridiska personer*. Några avgifter uttages av domstol, men det stora flertalet av administrativa myndigheter. Vid prövning av avgiften kan myndigheten eller domstolen i många fall jämka beloppet och i andra fall besluta, att avgift icke skall uttagas. Av avgifterna tillfaller några kommunen men det stora flertalet staten. I det följande skall olika slags avgifter redovisas utan anspråk på fullständighet. Avslutningsvis skall en sammanfattande bedömning av systemet med sanktionsavgifter företagas.

10.4.2 Beloppsbestämda avgifter

Den vanligaste förekommande avgiften är *felparkeringsavgift*, som regleras i lagen (1976:206, ändrad senast 1990:815) om felparkeringsavgift och särskilda föreskrifter för Stockholm och Göteborg. Lagen gäller sådana överträdelse av sådana icke straffbelagda föreskrifter, som rör parkering eller stannande av fordon, vilka är upptagna i bilregister eller brukas med stöd av licens. Det är i princip fordonets ägare, som svarar för avgiften. Har överträdelse förekommit, får polisman eller parkeringsvakt meddela parkerings-

anmärkning. Vill ägaren söka rättelse, får han ansöka hos polismyndigheten, som kan undanröja betalningsansvaret. Sker det icke, får ägaren föra talan mot beslutet genom besvär vid tingsrätt och därifrån vidare till hovrätt, mot vars beslut talan ej får föras, med mindre hovrätten meddelar parten prövningstillstånd.. Regeringen bestämmer högsta och lägsta belopp för avgiften och för det belopp med vilket avgiften vid utebliven betalning får höjas. När anmärkningen har meddelats i en kommun, som själv svarar för parkeringsövervakningen, tillfaller avgiften kommunen med avdrag för statens kostnader (f n 50 kr). Långt över en miljon parkeringsanmärkningar utfärdas årligen, och avgiften betalas i det stora flertalet fall rätt tidigt.

Enligt 10:6 PBL får *särskild avgift* uttagas vid vissa formella överträdelser av föreskrifter enligt PBL eller av beslut, som meddelats med stöd av PBL. Frågan prövas av byggnadsnämnden, och avgiften får bestämmas till minst 200 och högst 1 000 kr. Besvär över beslutet får anföras hos länsstyrelsen, som kan nedsätta eller eftergiva avgiften. Beslutade avgifter tillfaller kommunen.

Enkla försummelser i fråga om skyldighet att lämna uppgifter kan leda till påförande av *förseningsavgift* bl a enligt taxeringslagen (1990:324). Dessa avgifter är bestämda till låga belopp. Frågan om påförande av avgift prövas av skattemyndigheten, som också får eftergiva beloppet. Besvär får anföras hos länsrätten. Förseningsavgifterna tillfaller staten.

Felparkeringsavgiften fyller icke bara uppgiften att på ett enkelt sätt ekonomiskt belasta den försumlige. Genom att man upprätthåller parkeringsövervakningen förhindrar man olaga parkering och genom kontrollen av inbetalningar i parkeringsautomater ökar man rörligheten. De inflytande felparkeringsavgifterna bidrager till täckning av kostnaderna för denna för tätorterna nödvändiga övervakning.

De nämnda förseningsavgifterna synes knappast kunna täcka kostnaderna för den löpande kontrollen och påminnelser till de försumliga.

10.4.3 Värderelaterade sanktionsavgifter

Värderelaterade sanktionsavgifter förekommer inom många områden i samhället. I allmänhet riktar de sig till en mer eller mindre *avgränsad grupp av näringsidkare*, men några av avgifterna särskilt inom området för skatter, allmänna avgifter och tull, har mera allmän räckvidd. Endast en av avgifterna (byggnadsavgiften) påföres av *kommunal myndighet* och tillfaller kommunen. Några avgifter beslutas av *domstol*, t ex tilläggsavgift enligt PBL, varselavgift och särskild avgift enligt utlänningslagen (1980:376). Öv-

riga påföres av central, regional eller lokal *förvaltningsmyndighet* och tillfaller i sin helhet staten. Den beslutande myndigheten kan eftergiva avgiften och i många fall även nedsätta den. Beslut om påförande av avgift får överklagas i högre instans, dock icke sådan särskild avgift som ålägges av riksbanken med stöd av lagen (1974:922) om vissa kreditpolitiska medel.

Redan av den här givna översikten framgår, att konstruktionen av systemet med sanktionsavgifter är oensartad och till synes tillkommen utan närmare eftertanke i fråga om de konstitutionella och förvaltningsmässiga grundvalarna. I viss mån kan detta förklaras med den successiva utbyggnaden av systemet under det senaste kvartssekle. Det kan också i viss utsträckning förklaras med önskemålen att låta besluten träffas av den myndighet, som har bäst förtroget med tillämpningen av lagstiftningen på området. Icke desto mindre blir bilden av systemet med sanktionsavgifter svåröverskådlig. Utan anspråk på fullständighet skall här redovisas några områden, där samhället har sökt styra enskildas och företags handlande med sådana avgifter:

- a. *skatter, allmänna avgifter och tull*. Enligt taxeringslagen (1990:324) får *skattetillägg* påföras av skattemyndigheten. Tillägget utgår med viss procent av den skatt, som skulle ha påförts om den oriktiga uppgiften hade godtagits och avgiften med viss procent av det beskattningsbara beloppet, dock ett lågt maximum. Motsvarande gäller i fråga om skattetillägg, som påföres enligt lagen (1968:430, ändrad senast 1990:330)) om mervärdesskatt och av vederbörande beskattningsmyndighet enligt lagen (1984:151, ändrad senast 1990:331) om punkt-skatter och prisregleringsavgifter. På liknande sätt uttages tulltillägg av vederbörande tullmyndighet med stöd av tullagen (1987:1065).
- b. *folkförsörjningen*. Enligt ransoneringslagen (1978:268) får en av regeringen bestämd myndighet påföra misshushållande förbrukare av ledningsbunden energi *överförbrukningsavgift*, som uttages med en mångfald av vederlaget för energin. Den, som icke uppfyller föreskrifterna i lagen (1984:1049) om beredskapslagring av olja och kol kan av överstyrelsen för civil beredskap åläggas att utgiva *lagringsavgift*, beräknad efter den felande kvantiteten.
- c. *arbetslivet*. *Varselavgift* får med stöd av lagen (1974:13) om vissa anställningsfrämjande åtgärder av domstol på talan av arbetsmarknadsstyrelsen åläggas arbetsgivare, som uppsåtligen eller av grov vårdslöshet underlåter att varsla om driftsinskränkning. Avgiften fastställs

till 100–150 kr för varje arbetstagare och påbörjad vecka. Enligt arbetstidslagen (1982:673) får *overtidsavgift* av allmän domstol åläggas arbetsgivare som utan stöd av avtal eller dispens överträder bestämmelser om begränsning av overtidsarbete. Avgiften bestämmes efter antalet timmar overtid och arbetare. Slutligen får allmän domstol med stöd av utlänningslagen (1989:529) uttaga *särskild avgift* av den, som i sin tjänst har utlännings, som saknar arbets- eller uppehållstillstånd. Avgiften utgår för varje anställd med hälften av eller i vissa fall hela basbeloppet.

- d. *miljön*. Med stöd av miljöskyddslagen (1969:387, ändrad senast och omtryckt 1989:363)) får koncessionsnämnden på talan av statens naturvårdsverk påföra den, som överträder förbud, föreskrift eller villkor *miljöskyddsavgift*, med belopp, som svarar mot de ekonomiska fördelarna av överträdelsen. Tullmyndigheten får med stöd av lagen (1980:424) om åtgärder emot vattenförorening från fartyg, uttaga *vattenföroreningsavgift* vid överträdelse av förbud mot utsläpp av olja inom svenskt sjöterritorium och Östersjöområdet utanför detta. Avgiften, som i första hand uttages av fartygets ägare, bestämmes efter fartygets tonnage.
- e. *trafiken*. Med stöd av lagen (1972:435, ändrad senast 1990:14)) om *överlastavgift* får länsstyrelsen ålägga ägare eller innehavare av motorlastfordon överlastavgift, om fordonet framföres med last av otillåten vikt. Avgiftens storlek bestämmes av övervikten.
- f. *byggande*. I PBL finnes föreskrifter rörande två slags värderelaterade avgifter att åläggas vid olovligt byggande. Sålunda skall byggnadsnämnden uttaga *byggnadsavgift* av den, som utan lov utför en åtgärd, som kräver bygglov, rivningslov eller marklov. Avgiften bestämmes till ett belopp som motsvarar fyra gånger den för sådant lov bestämda taxan, dock minst 500 kr. I vissa fall, t ex nybyggnad eller tillbyggnad eller rivning skall utöver byggnadsavgiften en *tilläggsavgift* utgå. Denna avgift, som beslutas av domstol (på talan av åklagaren efter anmälan av byggnadsnämnden), skall bestämmas till 500 kr/kvm med avdrag för tio kvm.

10.4.4 Förslag om andra sanktionsavgifter

Utvecklingen av området för sanktionsavgifter har varit mycket snabb och förslag om nya avgifter har tid efter annan lagts fram både av myndigheterna och av enskilda. Sålunda har det bl a föreslagits, att sanktionsavgifter skulle ersätta bötesstraff för butiksnatteri och fortkörning och skvartåkning samt överträdelser av tariffbestämmelser och förseelser mot valutaföreskrifterna. Av olika skäl har sådan lagstiftning icke kommit till stånd.

10.4.5 Sanktionsavgifternas uppgift i rättssystemet

De sanktionsavgifter, som grundas på lagstiftning, avses skola tillvarata olika uppgifter i rättssystemet, däribland som

- ersättning för brottspåföljd, särskilt böter
- komplement till brottspåföljd
- ersättning för rättsverkan av brott
- komplement till rättsverkan av brott

Till dessa uppgifter kommer syftet med många av de nämnda avgifterna att avlasta åklagare och domstolar dels från vissa mycket vanliga otillåtna förfaranden dels från vissa mera sällsynt förekommande förfaranden inom näringsverksamheter, som i ett eller annat avseende är underkastade myndigheternas särskilda kontroll.

I fråga om mindre förseelser inom området för skatter, allmänna avgifter och tull har sanktionsavgifterna *övertagit* den största delen av ärendena och åtal väckes numera sällan, med mindre det undandragna beloppet är betydande (f n ungefär ett basbelopp), jfr ansvarsgrunden i 5 § SBL avseende vårdslös skatteuppgift och åtalsregeln i 13 § SBL i fråga om skatteförseelse (3 § SBL) och bristande uppbördsredovisning (8 § SBL) samt beträffande undandragen tull åtalsregeln i 23 a § lagen (1960:418) om straff för varusmuggling (VSL).

Den omständigheten, att *åtal* väckes för gärningen och förövaren dömes till påföljd utesluter i och för sig icke, att avgift redan har uttagits. Däremot kommer kombinationen av brottspåföljd och sanktionsavgift att påverka *straffmätningen* och kanske även påföljdsvalet. Avgiften blir ofta en ekonomiskt mycket kännbar belastning för den skyldige, särskilt när beloppet icke är avdragsgillt, jfr uppräkningslagen i 20 § kommunalskattelagen (1928:370).

Sanktionsavgifterna kan i viss utsträckning uppfattas som en ersättning för en annan *rättsverkan*, i första hand förverkande och företagsbot och har

den fördelen, att utredning om uppkommen vinst icke behöver redovisas. Därtill kommer, att avgifterna även sträcker sig över beteenden som icke är straffbelagda. Det finnes icke någon uttrycklig regel för lösningen av fall, där såväl förverkande eller företagsbot som sanktionsavgift kan förekomma. Jämningsreglerna på ömse håll är dock ägnade att förhindra uppenbart obillig, ekonomisk belastning av den skyldige. Motsvarande synpunkter kan anläggas på fall, där såväl *skadestånd* som sanktionsavgift kan beslutas.

Såsom framgått av redovisningen av olika slags värderelaterade avgifter föreskrives blott undantagsvis, att den felande skall ha förövat gärningen med *uppsåt* eller av *oaktsamhet*, se t ex varselavgift. I regel förutsättes icke, att så skulle vara fallet, och i fråga om fall, där subjektivt rekvisit har uppställts, torde det vara till fyllest, att någon inom verksamheten uppfyllt det. I stället har man infört rätt för den felande att till sitt fredande anföra *ursäkter*, vilka om de godtages av den beslutande myndigheten eller domstolen leder till beslut, att avgiften skall jämkas eller bortfalla. Detta innebär i förhållande till handläggningen av ärenden och mål om brott, att den som felande utpekade måste värja sig, medan *bevisbördan* där vilar på åklagaren.

Just det förhållandet, att intet krav på personligt ansvar uppställs för uttagande av sanktionsavgifter innebär, att anspråk på sådan avgift kan riktas icke bara mot fysiska personer utan även *juridiska*. Detta anföres ibland uttryckligen, se t ex miljöskyddsavgift och övertidsavgift, men torde gälla alla föreskrifter om sanktionsavgifter. I fall, där samma gärning är straffbelagd, om den begås av en fysisk person, innebär föreskriften om avgift en utvidgning till att omfatta även juridiska personer, låt vara att de icke straffas men drabbas av skyldighet att erlægga avgift.

Medan endast ett fåtal avgifter beslutas av *domstol*, t ex varselavgift, övertidsavgift, tilläggsavgift enligt PBL och särskild avgift enligt utlänningslagen, beslutas övriga av *myndigheter* på olika nivåer: på lokal nivå t ex byggnadsavgift och vissa skattetillägg, andra på regional nivå, t ex vattenföreningensavgift och överlastavgift, och några på central nivå, t ex miljöskyddsavgift och lagringsavgift. På så sätt har man sökt finna beslutsmyndigheter, som har förtrogenhet med verksamhetsområdet och lämplighet för uppgiften att utmäta avgiften på ett rimligt sätt. Samtidigt kan man konstatera, att kännedom om dessa myndigheters avgöranden sällan når allmänheten och ofta icke ens den näringsverksamhet, som direkt beröras av beslut i sådana ärenden. Insynen i myndigheternas handläggning och beslutsfattande är sålunda knappast tillfredsställande, särskilt som endast få och udda fall överklagas till högre myndighet eller till förvaltningsdomstol.

Om man söker skaffa sig en överblick över användningen av sanktionsavgifterna, finner man snart, att några avgifter begagnas i mycket stor utsträckning, t ex felparkeringsavgift och skattetillägg, medan andra ytterst *sällan* kommer till användning, t ex varselavgift, övertidsavgift och särskild avgift enligt utlänningslagen. Att dessa senare icke tages i anspråk är desto mera överraskande, som det ansågs vara angeläget att införa dem. Det finns anledning antaga, att de arbetsrättsliga avgifterna sällan behöves, där det mellan parterna träffas avtal om skadestånd för kränkningen. Det blir alltså bara enstaka, om ens något, fall som uppmärksammas av tillsynsmyndigheterna och av dem föres vidare till åklagarna.

Frågan om vidgad användning av sanktionsavgifter har ånyo aktualiserats i direktiven till kommittén för översyn av åklagarverksamheten och förundersökningsreglerna (se ovan 2.4.3). Slutligen skall det nämnas, att kommunansvarsutredningen i sitt betänkande (SOU 1989:64) Kommunalbot föreslagit införande av en sådan generell ekonomisk påföljd, riktad mot primärkommun eller landstingskommun, för grova lagöverträdelser och för överträdelser av domstolsbeslut om verkställighetsförbud.

10.5 Skadeståndet

I 1:8 BrB erinras om skyldigheten att gälda skadestånd för skada, som vållats genom brott. Allmänna föreskrifter om skadestånd finnes i skadeståndslagen (1972:207, senast ändrad 1989:926). Där finnes föreskrifter om den förövarens skyldighet att ersätta person- och sakskada, ren förmögenhetsskada och lidande som han tillfogat offret genom vissa brottsliga integritetskränkningar. Vidare ålägges arbetsgivaren *principalansvar* för person- och sakskada, som arbetstagaren vållat genom fel och försummelse i tjänsten och för ren förmögenhetsskada, som denne i tjänsten vållat genom brott.

Principalansvaret var emellertid begränsat *för stat och kommun* m fl, och ersättningsskyldighet förelåg endast, om de krav blivit åsidosatta, som med hänsyn till verksamhetens art och ändamål kunde ställas på dess utövning. Även i övrigt var myndigheternas ersättningsskyldighet på olika sätt begränsad genom undantag från den allmänna principen om principalansvar. Bakgrunden till dessa begränsningar ligger i tidigare rättsläge, där skada, som vållats vid myndighetsutövning, sällan gottgjordes. Nu är situationen en annan, och man har hunnit få erfarenhet av de kostnader m m, som föranledes av den allmänna regeln om arbetsgivarens principalansvar. Vidgad ersättningsmöjlighet skulle ge myndigheterna anledning att öva tillsyn över

underordnade myndigheter och de anställda. I förening med tillämpning av reglerna om disciplinansvar för de anställda skulle man kunna uppnå bättre skydd för dem, som lidit skada, än genom ett något utvidgat straffrättsligt ansvar (jfr Ds 1988:32). Kritiken mot begränsningarna i det allmännas skadeståndsansvar, har delvis undanröjts genom upphävande (1989:926) av föreskrifterna i 3:3 – 5 skadeståndslagen.

En kommitté har nu tillsatts att se över reglerna om det allmännas ansvar för skador, som uppkommer för enskilda i samband med myndighetsutövning (Dir 1989:52).

Litteraturhänvisningar

Sysette Vinding Kruse, Erhvervslivets kriminalitet. Gad, Kbhvn 1983.

Pekka Koskinen, Skuldprincipen och påföljderna för ringa lagöverträdelser.

Raimo Lahti, Om allokering av företagarens straffansvar.

(Koskinen och Lahti i Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson, Iustus förlag, Uppsala 1985, s 142 – 154 resp 155 – 167).

Wiweka Warnling-Nerep, Sanktionsavgifter – särskilt vid olovligt byggande, Juristförlaget, Sthlm 1987.

BRÅ Information 1988:1, Miljöbrott och straff.

Marie Svendenius, Ersättning till offer för sexualbrott – en översikt av brottsskadenämnden (Svensk Juristtidning 1988, s 64 – 70; jfr 1988:255 och 609).

Ds 1988:32, Myndighetsmissbruk.

Ds 1989:12, Det allmännas ansvar enligt skadeståndslagen.

11 Polisen

11.1 Organisationen

Polisväsendet är sedan 1965 i sin helhet förstatligat och skilt från åklagarsväsendet. Då blev polisen inordnad under justitiedepartementet. Efter många års förarbeten har den nuvarande polisorganisationen och polisverksamheten funnit sin reglering i allmän lag, polislagen (1984:387) med närmare föreskrifter i polisförordningen (1984:730) och förordningen (1989:773) med instruktion för rikspolisstyrelsen (RPS). Därefter har ytterligare organisatoriska förändringar genomförts. Polisen har efter förstatligandet och den efterföljande reformen fått allt större resurser i fråga om personal, byggnader och fordon samt teknisk utrustning. Medan antalet kvinnliga poliser ännu är litet, har den administrativa personalen blivit allt större. Därigenom har polismän i större utsträckning kunnat användas för rena polisuppgifter. Samtidigt har verksamheten alltmera inriktats på egentlig polisverksamhet, medan kontakten med allmänheten minskat, även om polisen fortfarande hanterar hittegods och är passmyndighet enligt passlagen (1978:302). Numera hör polisväsendet sedan 1989 under civildepartementet, även om lagstiftningsärendena bibehållits inom justitiedepartementet.

Huvuddelen av sådana räddningsinsatser, som förr utfördes av polisen, har nu övertagits av samhällets *räddningstjänst*; se räddningstjänstlagen (1986:1102), men RPS svarar för vissa samordningsfrågor. Samarbetet med andra myndigheter, särskilt tullverket och kustbevakningen, har lett till annan arbetsfördelning myndigheterna emellan. RPS svarar fortfarande för vissa samordningsfrågor avseende ambulans- och räddningsflyget samt fjällräddningstjänsten. Övervakningen av efterlevnaden av föreskrifter om parkering m m ombesörjes på många håll av *parkeringsvakter* enligt lagen (1987:24) om kommunal parkeringsövervakning. Ordningen vid offentliga tillställningar, allmänna sammankomster och lokaler eller platser för sport och spel samt servering av alkoholhaltiga drycker m m upprätthålles av *ordningsvakter* enligt lagen (1980:578) om ordningsvakter. *Bevakning* av myndigheters och enskilda företags lokaler och *butikskontroll* m m ombesörjes

numera av anställda vid *bevakningsföretag*, vilkas verksamhet regleras av lagen (1974:191) om bevakningsföretag. Därtill kommer en omfattande *intern kontroll* inom offentliga inrättningar, t ex sjukhus, av där anställd särskild personal. Hur stor avlastning av polisen, som på olika sätt kommit till stånd, är svårt att beräkna. Enbart bevakningsföretagen torde tillsammans ha större personal än polisen. I proposition 1989/90:155 om förnyelse av polisen, som ännu icke har behandlats i riksdagen, föreslås en inriktning av polisverksamheten på att förebygga och förhindra brott med fortsatt prioritering av kampen mot våldsbrottslighet och narkotikabrottslighet och även mot ekonomisk brottslighet, särskilt sådan, som hotar stora samhälleliga värden, såsom miljöbrottslighet.

Samtidigt föreslås i propositionen, att yrkesrollerna inom polisen renodlas för att säkerställa, att verksamheten bedrivs "professionellt och effektivt".

En översikt över polisens organisation har visats ovan i avsnitt 2.

11.1.1 Rikspolisstyrelsen

RPS är central förvaltningsmyndighet för polisväsendet och har tillsyn över detta. RPS är också chefsmyndighet för statens kriminaltekniska laboratorium (SKL) i Linköping, där bl a trafikonykterhetsprov analyseras. Rikspolischefen är verkschef och ordförande i styrelsen. Verksstyrelsen svarar för planmässighet, samordning och rationalisering, men får *icke* avgöra frågor, som avser polisledningen i ett särskilt fall. Inom RPS finnes bl a en *registerbyrå*, som svarar för de centrala registren / se lagen (1963:197) om allmänt kriminalregister och lagen (1965:94) om polisregister m m och passförordningen (1979:664)/, och en *databyrå*, med en sektion för rättsväsendets informationssystem (RI). I förhållande till utlandet förekommer samarbete såväl på grund av internationella överenskommelser som genom den internationella polisorganisationen (*Interpol*), för vilken det finnes en sektion inom RPS. Vidare finnes vid RPS en särskild *personalansvarsnämnd*. Inom RPS är *säkerhetspolisen* ett särskilt organ med egen ledning under rikspolischefen, som bl a utför uppgifter enligt personalkontrollkungörelsen (1969:446). RPS utger bl a tidskriften *Svensk polis* och har utfärdat värtaliga *manifest* till ledning i kampen mot narkotikabrottsligheten och senast ungdomsbrottsligheten.

Regeringen kan uppdraga åt RPS att leda polisverksamhet eller bestämma om sådan verksamhet, men får icke tilldela den uppgifter, vilka enligt

lag omhänderhaves av annan förvaltningsmyndighet. När lagförslag remitteras till RPS, anses dess yttrande vara tungt vägande.

11.1.2 Den lokala polisorganisationen

Länen är indelade i polisdistrikt och *länsstyrelsen* är högsta polisorgan inom länet med ansvar för polisverksamheten och tillsyn över denna. I propositionen 1989/90:155 föreslås länsstyrelsen få vidgande befogenheter att besluta om polisverksamheten i länet. Länsstyrelsen kan redan nu övertaga ledningen av polispersonal i länet och bestämma över verksamhet, som berör flera polisdistrikt. För verksamheten i länsstyrelsen finnes en länspolisexpedition, där *länspolischefen* svarar för de ärenden, som ankommer på länsstyrelsen. I sex län har dessa arbetsuppgifter tilldelats en *länspolismästare*, som är polischef för polisdistriktet i residensstaden.

I de 118 *polisdistrikten* finnes en *polismyndighet* under ledning av *polistyrelsen* med polischefen (*polismästaren*) och valda ledamöter samt företrädare för personalen. Styrelsen utser bland de valda ledamöterna ordförande och vice ordförande. Den svarar – inom ramen för den i regleringsbrevet angivna basorganisationen – för planeringen och inriktningen av polisverksamheten och för fördelningen av personella och ekonomiska resurser. Däremot avgör polischefen *ensam* frågor som rör polisledningen i varje särskilt fall. Förslag föreligger i propositionen 1989/90:155 om utbyggnad inom polisdistrikten med lokala nämnder och om ökad samverkan mellan polisen och den kommunala verksamheten.

11.2 Översikt över polisverksamheten

Polisverksamheten kan översiktligt indelas i fyra särskilda områden:

1. *brottsförebyggande verksamhet* (extern information och skolundervisning)
2. *övervakningsverksamhet* (allmän övervakning, trafikövervakning samt allmän och socialpolisiär spaning)
3. *kriminalpolisverksamhet* (spaning och teknisk undersökning, förhör och annan utredning av brott, förundersökning m m)
4. *serviceverksamhet* (polismyndighetsärenden, fjäll- och sjöräddning m m samt dagreceptionstjänst, utlämning av hittegods och omsorg om brottsoffer).

Polisverksamhetens innehåll anges i polislagen vara att som ett led i samhällets verksamhet för att främja rättvis och trygghet *upprätthålla allmän ordning och säkerhet* samt i övrigt *tillförsäkra allmänheten skydd och annan hjälp*. Därför hör det till polisens uppgifter att:

1. förebygga brott och andra störningar av den allmänna ordningen eller säkerheten,
2. övervaka den allmänna ordningen i fråga om brott som hör under allmänt åtal,
3. bedriva spaning och utredning i fråga om brott, som hör under allmänt åtal,
4. lämna allmänheten skydd, upplysningar och annan hjälp, när sådant bistånd lämpligen kan ges av polisen, samt snabbt ge stöd och hjälp åt dem, som drabbats av brott.
5. fullgöra den verksamhet, som ankommer på polisen enligt särskilda föreskrifter.

Bland de åligganden, som åsyftas i 5. märkes i första hand användningen av *processuella tvångsmedel* se nedan 12.2. och 13.2.2. Vidare finnes särskilda föreskrifter i många olika avseenden:

- a) *handräckning åt andra myndigheter enligt BrB* se 38:12 åt domstol, kriminalvårdens nämnder och skyddskonsulent för den dömdes inställande i mål eller ärenden och med stöd av 26:22 och 28:11 för verkställighet av interimistiskt omhändertagande;
- b) *tillfälligt omhändertagande* enligt 11 – 18 §§ polislagen;
- c) *omhändertagande av berusade* med stöd av lagen (1976:511) om omhändertagande av berusade personer m m (LOB);
- d) *omedelbart omhändertagande* med stöd av 13 § LVM och *biträde* åt angivna myndigheter enligt 43 § LVU och 45 § LVM ;
- e) *åtgärder* med stöd av Util;
- f) *hämtning av barn* enligt 21:3 och 4 FB;
- g) *förpassning* av vissa dömda och avvika med stöd av 10 § lagen (1974:202) om beräkning av strafftid m m;

- h) omhändertagande av djur, som är utsatt för lidande, enligt djurskyddslagen (1988:534, ändrad 1990:628).

11.3 Polisens samarbete med andra myndigheter

11.3.1 Samarbetet med åklagarmyndigheten

En av polisens viktigaste uppgifter är att *utreda brott*, som hör under allmänt åtal. Uppgifter om sådana brott når polisen genom dess egen verksamhet (övervakning och spaning) eller genom anmälan från annan myndighet, målsäganden eller allmänheten. Många sådana uppgifter gäller brott med så litet straffvärde, att saken avslutas med *rapporteftergift* (se nedan 11.5) eller *föreläggande av ordningsbot* (se nedan 11.6).

I fråga om mera allvarliga brott vidtager polisen en rad betydelsefulla åtgärder (*primärutredning*), t ex undersökning på brottsplatsen, förhör med misstänkta och vittnen, beslag, provisoriska frihetsberövanden och kontakt med andra myndigheter. När det gäller nästa steg i utredningen, *förundersökningen* bygger bestämmelserna i 23 kap RB på principen, att ansvaret för den vilar på *åklagarmyndigheten*. Att detta är befogat har visats under de senaste årens händelser.

Syftet med förundersökningen är att få klarlagt, huruvida någon och i så fall vem som skäligen kan misstänkas för brottet, och om tillräckliga skäl föreligger för beslut om åtal eller strafföreläggande eller om åtalsunderlåtelse. Vid bagatellförseelser behöves ingen förundersökning. Vid det stora flertalet mera allvarliga brott genomföres förundersökningen av polisen, som redovisar sin utredning i en fullständig *förundersökningspromemoria*. Denna promemoria lägges då till grund för åklagarens beslut, såvida han icke begär ytterligare utredning. Det är viktigt att slå fast, att endast åklagaren har befogenhet att avstå från förundersökning, att lägga ned den och att fullfölja och avsluta den. Därför måste åklagaren ha fortlöpande insyn i brottsutredningen och möjlighet att gripa in med anvisningar, jfr 23:3 RB. Om åklagarens befattning med förundersökningen, se vidare under 12.2. Reformen kan väntas efter förslag av den kommitté, som parlamentariska kommitté som har tillsatts (Dir 1990:27) för översyn av åklagarverksamheten och förundersökningsreglerna.

11.3.2 Samarbete med socialtjänsten m m

Även om åklagarmyndigheten är den myndighet, som närmast har samarbete med polisen, har polisen samarbete och kontakt med andra myndigheter och organisationer, vilkas verksamhet berör polisverksamheten. Det åligger polisen att upprätthålla ett sådant samarbete, och andra myndigheter att ge polisen sitt stöd i dess arbete.

Särskilt betydelsefullt är samarbetet med myndigheterna inom socialtjänsten, och polisen skall snarast underrätta dessa om förhållanden som bör föranleda någon åtgärd av dem. Även om socialnämnden har ett särskilt ansvar, får polisens samarbete med kommunens skol- och fritidsmyndigheter icke försummas. Samarbetet kan icke begränsas till enskilda, aktuella ärenden utan måste inriktas på samverkan i samhällsplaneringen. Den erfarenhet, som polisen förvärvar i sin verksamhet, icke minst genom *kvarterstopoliser* och polismän i kontakt med utsatta grupper, kan och skall utnyttjas både i aktuella situationer och i planeringsarbetet.

I kontakten med socialnämnden gäller enligt 71 § SoL (1990:53) skyldighet för berörda myndigheter m fl att genast till nämnden anmäla, om de i sin verksamhet får kännedom om något som kan innebära, att nämnden behöver ingripa till en underårigs skydd. Å andra sidan kan nämnden med stöd av 66 § SoL polisanmäla brott, som hindrar nämndens verksamhet, och vissa brott, som riktar sig mot underåriga. Enligt 7 § LVM är myndigheter, som i sin verksamhet regelbundet kommer i kontakt med missbrukare skyldiga att till länsstyrelsen anmäla, om de får kännedom om någon, som kan antagas vara i behov av vård enligt LVM. Biträde av polisen är föreskrivet för genomförande av åtgärder i LVU och LVM samt 62 § smittskyddslagen (1988:1472). Enligt 7 § LSPV får polismyndigheten i vissa fall omhänderta en psykiskt störd, som är farlig för annans personliga säkerhet eller för eget liv.

Enligt BrB kan även barn föröva brott, men ingen påföljd kan tillämpas på den, som förövat brott före 15 års ålder (straffbarhetsåldern). Samtidigt visar polisstatistiken, att barn svarar för en ganska stor del av den upplärade brottsligheten, och ändå undgår säkert många barn misstanke. Det har därför ansetts angeläget att genom polisingripande kunna förhindra, att barn löper risk att hamna i kriminalitet. Därför finnes det i 13–19 §§ LUL bemyndigande för polisen att inleda *utredning* av brott, för vilket barn är misstänkt. Har barnet ännu icke fyllt 12 år, får det emellertid bara ske, om synnerliga skäl finnes: Socialnämnden och i regel barnets vårdnadshavare skall omedelbart underrättas om, att utredning har inletts, och socialnäm-

den skall, om hinder icke möter, företrädas vid förhör med barnet. Barnet är i princip icke skyldigt att stanna kvar för förhör längre än 3 timmar (23:9 RB). Om brottsmisstanken kvarstår efter förhöret, skall protokollet omgående översändas till nämnden.

11.4 Polismans befogenheter och skydd

11.4.1 Begreppet polisman

I polisförordningen anges, vem som är *polisman*. Till denna kategori hänföres befattningshavare inom polisväsendet alltifrån tjänsteman vid RPS till polisaspirant, som har genomgått grundkurs vid polishögskolan, samt i viss utsträckning de, som tjänstgör med stöd av förordningen (1980:123) med reglemente för *militärpolisen* eller förordningen (1986:616) om *beredskapspolisen*.

Enligt polisförordningen är polisman skyldig att efter order tjänstgöra utanför polisdistriktet. Han får vid behov under spaning eller för gripande fullfölja uppdrag utanför sitt distrikt. Vidare får han, om det är påkallat från allmän synpunkt – utan att vara beordrad därtill och vare sig han är tjänstefri eller icke – ingripa utanför sitt distrikt för att trygga allmän ordning och säkerhet eller för att tillförsäkra allmänheten skydd och hjälp (ändring 1988:763).

11.4.2 Användningen av tvång eller våld

Samtidigt som polismannen i 8 § polislagen bemyndigas ingripa på ett sätt, som är försvarligt med hänsyn till tjänsteuppgiftens syfte och övriga omständigheter, betonas de begränsningar, som finnes till skydd för dem, mot vilka ingripandet riktas. Han skall sålunda respektera de grundläggande fri- och rättigheterna i RF och i övrigt iakttaga, vad som är föreskrivet. Särskilda bestämmelser har utfärdats om användningen av *spikmatta* (1967:419) och *skjutvapen* (1969:84). Måste tvång tillgripas (*behovsprincipen*), skall det ske endast i den form och utsträckning, som kräves för att det avsedda resultatet skall uppnås (*proportionalitetsprincipen*).

Särskilt tydligt kommer dessa principer till uttryck i 10 § polislagen, som utförligt reglerar polismans befogenhet att med *våld* genomföra en tjänsteuppgift. *Våld mot person* (jfr 3:5 BrB) skall sålunda endast tillgripas, om polismannen eller den han biträder mötes av *motstånd*. I övrigt hänvisas till

de grundläggande bestämmelserna om nödvärn och annan våldshandling i 24 kap BrB. Rätt att bruka våld tillkommer – förutom polismän – bl a personal inom tullen och kustbevakningen (1982:395, ändrad 1988:445) och ordningsvakter.

11.4.3 Tillfälligt omhändertagande och andra befogenheter

I 11–18 §§ polislagen finnes föreskrifter om polismäns befogenhet att genomföra tillfälligt omhändertagande i tre särskilda fall:

1. Om någon, som kan antagas vara *under 15 år* anträffas under förhållanden, som uppenbarligen innebär överhängande och allvarlig risk för hans hälsa och utveckling, får polismannen *omhändertaga* honom. Den unge skall skyndsamt överlämnas till föräldrarna eller annan vårdnadshavare eller till socialnämnden.
2. Om någon stör den *allmänna ordningen* eller utgör en *omedelbar fara* för denna, *och* det är nödvändigt för ordningens upprätthållande, får polisman *avvisa* eller *avlägsna* honom från visst område eller utrymme. Om detta ej är tillräckligt, får polismannen *omhändertaga* honom. Detsamma gäller åtgärder för att avvärja en *straffbelagd* handling, och då får ingripandet även ske på *enskilt område*, t ex vid hemfridsbrott eller lägenhetsbråk (jfr däremot nedan om berusning). Motsvarande befogenheter att ingripa mot personer, som på sådant sätt stör den allmänna ordningen, har tillagts även ordningsvakter och väktare m fl.
3. Om en *okänd* person anträffas av polisen, *och* det finnes *särskild* anledning antaga, att han är efterspanad eller efterlyst *och* med stöd av lag skall berövas friheten, får polismannen omhändertaga honom för *identifiering* (s k *polisiering*). Här förutsättes dock, att vederbörande skall ha vägrat att lämna uppgift om sin identitet, eller att det finnes anledning antaga, att hans uppgift är oriktig.

Särskilda föreskrifter har meddelats om åtgärder med anledning av omhändertagandet och om den tid, under vilken det får bestå. Det inskärpes, att åtgärden icke får orsaka den omhändertagne onödig olägenhet eller uppmärksamhet och skall göras så litet belastande för honom som möjligt. Detta innebär emellertid icke, att polismannen skall avstå från åtgärden, därför att massmedia uppmärksammar händelsen.

Här skall också erinras om de allmänna föreskrifterna om *gripande* med stöd av 24:7 RB och om gripande *av barn* med stöd av 16 § LUL. Vidare finnes i 23:7 RB föreskrifter om *hämtning till förhör* och i 23:8 RB om *medtagande till förhör*.

Föreskrifter rörande *omhändertagande av berusade* finnes i lagen (1976:511) om omhändertagande av berusade personer m m, som emellertid *icke* tillåter sådant omhändertagande, om den berusade anträffas, där han eller någon annan har sin *bostad* (jfr ovan om åtgärder för avvärjande av straffbelagd handling).

Allmänna föreskrifter finnes i 27 och 28 kap RB om *beslag* och om *husrannsakan samt kroppsvisitation och kroppsbesiktning*. Här skall bara erinras om där givna föreskrifter om beslag på skriftliga handlingar, försändelser i post- eller televerkets vård och föremål, som påträffas vid användning av tvångsmedlen, samt om *telefonavlyssning*. Användningen av tvångsmedel vid vissa grova brott regleras särskilt i lagen (1952:98) med vissa bestämmelser om tvångsmedel i vissa brottmål. Därutöver finnes i 19 § polislagen bemyndigande för polisman, som med laga stöd griper eller eljest omhändertager eller avlägsnar någon, i anslutning till ingripandet företaga *kroppsvisitation* för att taga vapen eller andra farliga föremål eller för att fastställa hans identitet.

Med stöd av 6 b § LUL (1988:822) får polisman *anmoda* den, som har eller kan antagas hava fyllt 15 men icke 18 år, att så snart som möjligt vidtaga åtgärder för att avhjälpa eller begränsa skada på grund av brott, om den underårige erkänt brottet eller det är uppenbart att han begått det. Anmodan får dock endast ske, om det är lämpligt med hänsyn till omständigheterna. Om det icke är uppenbart obehövligt, skall målsägandens samtycke inhämtas, innan anmodan sker.

Slutligen skall det nämnas, att 22 § polislagen ger polisman *särskilda befogenheter* till husrannsakan och liknande åtgärder i vissa situationer i syfte att avvärja eller bereda skydd mot brott, som innebär allvarlig fara för liv eller hälsa eller för omfattande förstörelse av egendom.

När det gäller användningen av just nu aktuella s k *okonventionella spaningsmetoder* har 1981 års polisberedning i SOU 1982:63 utförligt redovisat sina överväganden. Huruvida dessa numera betraktas som bindande, förefaller dock oklart.

11.4.4 Skydd mot övergrepp

I sin tjänsteutövning – vare sig han är i tjänst eller tjänstefri – har polisman *skydd mot övergrepp* enligt de allmänna stadgandena om våld eller hot mot tjänsteman, förgripelse mot tjänsteman och våldsamt motstånd (17:1, 2 och 4 BrB; jfr om arrestvakt NJA 1987 B 5). Sådant skydd beredes envar i myndighetsutövning. Det är också anledning att erinra om bestämmelser om ohörsamhet mot ordningsmakten (16:3) och överträdelse av myndighets bud (17:13). Att polismännen i sin tjänsteutövning löper särskild risk att utsättas för övergrepp icke bara av dem, mot vilka deras tjänsteåtgärder riktas, utan även av andra, är allmänt erkänt. Något behov av särskild straffskärpning för våld eller hot mot polisman torde dock icke föreligga, då de tillämpliga straffskalorna sällan till fullo utnyttjas, och principerna för straffmätning och påföljdsval medgiver tillräckligt beaktande av en polis-mans utsatta situation. Motsvarande synpunkter kan anläggas på övergrepp mot andra befattningshavare i myndighetsutövning.

Skydd mot övergrepp åtnjuter med stöd av 17:5 BrB även den, som är eller har varit kallad att biträda förrättningsman vid åtgärd, som omfattas av sådant skydd. Särskilda föreskrifter gäller skydd för den, som i privat anställning fullgör säkerhets- eller ordningstjänst, se t ex lagen om bevakningsföretag och lagen (1975:688) om skydd för viss tjänsteutövning.

11.4.5 Kritiken mot polismäns utnyttjande av befogenheterna

Polisverksamheten blir ofta – hur försiktigt den än bedrivs – föremål för mer eller mindre välgrundad kritik. Klagomål förekommer såväl i fråga om försummelse från polisens sida som beträffande övergrepp från polisens sida, i synnerhet s k *polisvåld*, och kritiken kommer både från de närmast berörda som från allmänheten; jfr senast NJA 1987 s 655. I båda fallen möter klagomålen sällan öppen förståelse från myndigheten eller de fackliga organisationer, som polismännen tillhör.

Allmänna klagomål avseende försummelse från polisens sida kan ofta tillbakavisas dels med hänsyn till de *resurser*, som ställts till förfogande eller funnits tillgängliga, dels med hänvisning till den *prioritering* av arbetsuppgifterna, som ålagts polisen av statsmakterna. I andra fall kan kritiken bemötas med åberopande av andra myndigheters skyldigheter att ingripa. Något *yttersta ansvar*, motsvarande kommuns ansvar enligt 3 § SoL, har *icke* ålagts polisen. Även om polisen har till uppgift att tillförsäkra allmänheten skydd och annan hjälp, innebär detta heller icke, att den enskilde eller företaget får underlåta att anordna *självskydd*, vare sig detta består i tekniska

anordningar (t ex lås eller larmanordningar) eller anlåtande av särskild personal (t ex privat vakthållning, anlåtande av ordningsvakter, väktare eller butikskontrollanter) eller privat försäkringsskydd. I propositionen 1989/90:155 redovisas överväganden avseende möjligheten att avgiftsfinansiera sådan polisverksamhet, som har karaktär av särskild service åt företag, organisationer och enskilda, särskilt när dessa anordnar tillställningar och sammankomster i vinstsyfte.

Annorlunda blir situationen, när kritiken riktas mot en eller flera polismän för deras tjänsteutövning; jfr NJA 1987 s 285. I polisförordningen ägnas 6 kap åt handläggningen av anmälningar mot tjänstemän inom polisväsendet. Där föreskrives, att varje anmälan om *brott* av tjänsteman inom polisväsendet *i samband med tjänsten* eller om *felaktigt förfarande i tjänsteutövning* skall överlämnas till åklagaren för prövning om förundersökning skall inledas eller ej. Detsamma gäller, om någon har fått en skada av allvarigare beskaffenhet till följd av verksamhet, utövad av sådan tjänsteman eller under vistelse i polisarrest. Gäller anmälan annat trafikbrott än grov vårdslöshet i trafik, olovlig körning, trafikonykterhet eller smitning får förundersökningen dock inledas av polismyndigheten, men beslut om nedläggning av undersökningen skall fattas av åklagaren.

Finnes icke inom myndigheten en särskild enhet för handläggningen av anmälningar mot polismän, skall förhör i regel hållas av kommissarie eller högre tjänsteman. Polisstyrelsens valda ledamöter skall i regel hållas under rättade om ärenden, som överlämnats till eller underställts åklagare och de valda ledamöterna får inom sig utse en eller flera att särskilt följa utredningen av sådana ärenden. När anmälan slutbehandlats av åklagaren, skall de valda ledamöterna underrättas om beslutet.

Har fråga uppkommit om brott av tjänsteman *utom* tjänsten, skall saken överlämnas till åklagaren för prövning om förundersökning skall inledas eller ej. Har förundersökning inletts inom polismyndigheten, skall beslut om nedläggning fattas av åklagaren.

För handläggningen av disciplinärenden inom polisväsendet finnes, som nämnts, en *personalansvarsnämnd* vid RPS. Till nämndens uppgifter hör att pröva frågor om disciplinansvar (varning eller löneavdrag) samt om åtalsanmälan enligt LOA m m. Så snart myndigheten, där den anmälde är anställd, har utrett ärendet, skall det anmälas till nämnden. Kan avskedande ifrågakomma, skall anmälan (på grund av fristen i LOA) ske omedelbart. Ärendet kan även anmälas av åklagaren eller av JK eller JO. I perioden 870701–891231 har nämnden avgjort inalles 196 ärenden, av vilka de två

publicerade verksamhetsrapporterna refererar disciplinärenden (men ej ärenden om entledigande p g a sjukdom).

Med den här redovisade handläggningsordningen har man velat tillfredsställa kritiken utan att helt släppa greppet om utredningsförfarande inom myndigheten. Att döma av antalet och beskaftenheten av de ärenden, som prövas av nämnden, fyller den ett länge känt behov.

Även om inrättandet av polisstyrelserna i distrikten har inneburit viss insyn från medborgarna i polisverksamheten, har denna insyn dock aldrig gällt andra enskilda ärenden än sådana, som gällt anmälningar mot tjänstemän. Hur polisens arbete inom distriktet eljest utföres, kan eljest bara följas av *medborgarvittnen*, som utses av kommunen enligt lagen (1981:324) om medborgarvittnen. Få kommuner har utnyttjat denna möjlighet att tillgodose allmänhetens insyn i polisverksamheten, t ex genom närvaro vid polisförhör. Av polisens fackliga organisationer har redan möjligheten att skapa sådan insyn bedömts vara ett uttryck för misstro mot verksamheten.

11.5 Rapporteftergift

11.5.1 Syftena med rapporteftergift

Även om en viss avlastning av triviala arbetsuppgifter numera övertagits av andra myndigheter, t ex kommunal trafikövervakning, möter polisen till vardags en mångfald förseelser av olika slag, som är sådana, att rapport kan underlåtas eller att rapporten icke vidarebefordras till åklagaren. I det förra fallet, där *omedelbar rapporteftergift* får meddelas, skulle ett mera formellt förfarande lätt kunna uppfattas som utslag av ovänlighet eller småaktighet. I det senare gäller det förseelser av mera allvarligt slag. Dessa får icke avfärdas lika enkelt. Här skall rapport upptagas, men polisbefäl får pröva, huruvida *rapporteftergift i efterhand* bör kunna medgivas och rapporten icke överlämnas till åklagaren. Befogenheten att meddela rapporteftergift innebär enligt 9 § polislagen undantag från principen, att polisman är skyldig att så snart ske kan till sin förman lämna rapport om brott, som kommit till hans kännedom och hör under allmänt åtal. En kortfattad föreskrift om rapporteftergift finnes i 5:5 polisförordningen och närmare föreskrifter har med stöd härav meddelats av rikspolisstyrelsen (RPS FS 1990:3).

Gemensamt för båda slagen av rapporteftergift är, att det skall vara *uppenbart* att, i händelse av lagföring, böter skulle åläggas eller ådömas.

Däremot anses det icke vara en nödvändig förutsättning, att den felande erkänner brottet, utan nog, att polismannen utan tvekan bedömer, att han är skyldig. Icke ens om den felande kräver utredning eller eljest gör invändningar mot bedömningen, utgör detta formellt icke hinder för beslut om rapportteftergift. Å andra sidan får rapportteftergift i allmänhet icke meddelas, om den felande redan tidigare har fått eftergift för liknande brott eller eljest är känd för att ha begått ett allvarligare brott. Därtill kommer den rättspolitiska bedömningen, att det icke är polisens uppgift att genom generös tillämpning av reglerna om rapportteftergift i smyg "avkriminalisera" vissa obetydliga brott. Det ankommer därför på polischefen i distriktet att följa utvecklingen och att angiva riktlinjer.

11.5.2 Omedelbar rapportteftergift

Sådan eftergift beslutas av polismannen i direkt anslutning till brottet och tillämpas endast vid utpräglade ordningsförseelser och andra bagatellförseelser och därför sällan vid överträdelser, där fängelse ingår i straffskalan, såsom fallet är vid vårdslöshet i trafik (1 § TBL). I många fall har förseelsen berott på glömska, missuppfattning eller förbiseende och kan genast rättas till genom ett *påpekande*. I vissa situationer bör polismannen *erinra* om gällande bestämmelser och vikten av att dessa iakttages. Sådana ingripanden får också göras av polis i fall, som eljest faller under den kommunala trafikövervakningen. Polismannen behöver icke göra minnesanteckningar, med mindre sådana kräves, t ex om den felande skall uppvisa en handling, som han icke har på sig.

11.5.3 Rapportteftergift i efterhand

Har rapport lämnats till förman eller är saken av mera allvarlig beskaffenhet, får denne pröva, om förutsättningarna för rapportteftergift i efterhand kan beslutas. Därmed har han också avgjort, huruvida ärendet skall överlämnas till åklagaren. Meddelas sådan eftergift skall den felande under rättas muntligen eller skriftligen. Det kan gälla enkla fall av snyltning (9:2), ofredande (4:7) eller egenmäktigt förfarande (8:8). Vid snatteri skall (8:2) skall värdet vara obetydligt. Däremot skall eftergift i allmänhet icke beslutas i fråga om vårdslöshet i trafik eller ringa narkotikabrott (2 § NSL enligt 1988:286).

11.6 Föreläggande av ordningsbot

I syfte att undgå lagföring vid domstol för mindre allvarliga brott infördes med 48 kap RB möjlighet till *administrativa straffförfaranden*. För polisens del innebär detta befogenhet att utfärda *föreläggande av ordningsbot* beträffande brott, för vilka icke stadgas annat straff än *penningböter*. Regeringen beslutar det *högsta* belopp till vilket ordningsbot får bestämmas, och RÅ gör i samråd med RPS *urvalet* av de brott, där ordningsbot får användas, och RÅ (eller på hans uppdrag statsåklagare) bestämmer *beloppet* för varje brott. RÅ har i årens lopp utfärdat många sådana beslut och inom ramen sökt följa inflationstakten, se nu 1990:250. Är brottet förenat med *förverkande* av smuggelgods eller av luft- eller fjädervapen, som begagnas av unga i strid med 6 § 2 st allmänna ordningsstadgan (1956:617), får detta inom angivna värden föreläggas jämte ordningsboten.

Rörande tillämpningen av ordningsbot inom polisväsendet har RPS utfärdat föreskrifter och allmänna råd (RPS FS 1989:18).

Föreläggandet utfärdas på blankett av polismannen, helst i den misstänktes närvaro. Denne får därmed tillfälle att omedelbart godkänna det. Vill han ha rådrum, eller är han icke tillstades, får föreläggande tillställas honom för senare ställningstagande. Föreläggande får icke utfärdas, om han förnekar gärningen, eller i vissa andra i 48:15 RB ytterligare angivna fall. Godkännes föreläggandet, vilket vanligen sker genom betalning eller eljest skriftligen, gäller det som lagakraftvunnen dom. I annat fall överlämnas ärendet till åklagaren.

Även åklagaren får förelägga ordningsbot, och vissa tulltjänstemän har motsvarande befogenhet som polismän i fråga om ringa varusmuggling (2 § VSL).

Under år 1989 godkändes 208 570 förelägganden av ordningsbot.

11.7 Antalet brott som kommit till polisens kännedom

I rättsstatistiken redovisas numera brott, som kommit till polisen kännedom (anmälda brott), uppklarade brott och personer, som misstänkts för brott. Statistiken omfattar i huvudsak brottstyper med fängelse i straffskalan. I fråga om *anmälda* brott visas en stigning från 1950 161 788 till 1989 1 144 800 anmälda brott eller från omkring 2 300 till ungefär 12 400 per 100 000 invånare. Det kan antecknas, att antalet bilstölder har fördubblats på sex år, medan bostadsinbrotten ligger på ungefär samma nivå som 1980.

Brottsökningen är störst i Malmö och Stockholm, och dessa storstadsområden och Göteborg svarar tillsammans för omkring 45 % av alla anmälda brott i riket. Det är emellertid svårt att av materialet draga säkra slutsatser om stigningen, eftersom redovisningen hänger nära samman med polisens resurser och prioriteringen av dess spaningsinsatser.

I fråga om redovisningen av *uppklarade* brott måste man först beakta, andelen fall, där gärningen icke varit eller kunnat styrkas vara ett brott, och andelen fall, där förövaren icke uppnått straffbarhetsåldern. Av de under 1989 uppklarade 361 346 brotten (32 % av de anmälda) redovisades 305 051 till åklagare, medan 56 295 icke fördes vidare, i 70 % av nyss angivna skäl och ytterligare 15 % med anledning av meddelad rapporteftergift. Därefter måste man lägga märke till de stora skillnaderna i andelen uppklarade brott mellan olika brottstyper. I fråga om brotten mot person uppklarades under 1989 omkring hälften, medan uppklaringen av förmögenhetsbrott stannade vid mindre än en fjärdedel, lägst i fråga om inbrottsstöld i allmänhet (9 %) och framför allt i källare eller vind (ca 5 %). Icke oväntat klaras tre av fyra anmälda fall av rattfylleri och rattonykterhet upp, och ännu högre andel når polisen (och tullen) i fråga om brott mot NSL. I fråga om de senare utgöres ju anmälda brott av brott, förövade av sådana, som åker fast och på goda grunder misstänkes för brott. När det gäller inbrottsstölder beror den låga andelen uppklarade brott på utredningssvårigheter, bristande resurser och prioritering av andra arbetsuppgifter.

Anmällda brott mot	1986	1987	1988	1988
BROTTSBALKEN (utom förargelseväckande beteende) därav:	960 080	1 049 367	955 043	1 003 910
Fullbordade mord, dråp och misshandel med dödlig utgång	147	134	146	150
Annan misshandel	32 805	34 757	36 511	39 641
Olaga hot	13 704	14 482	15 813	17 379
Våldtäkt, även grov	1 046	1 114	1 332	1 462
Inbrottsstöld	151 881	142 331	130 923	137 195
Fullbordade biltillgrepp	39 543	41 580	42 387	47 781
Rån, även grovt	3 806	3 939	4 177	5 211
Bedrägeri m m	86 886	89 415	91 344	81 594
Skadegörelsebrott	80 104	82 221	85 731	92 961
Mordbrand, även grov	1 401	1 432	1 475	2 004
Förfalskningsbrott	3 809	4 573	4 833	5 707
Mened, osant intygande m m	2 714	2 721	2 773	2 757
Våld mot tjänsteman	3 219	3 179	3 346	3 413
Myndighetsmissbruk m m	691	808	863	1 132
ANDRA LAGAR (mest med fängelse i straffskalan) därav:	135 277	143 050	131 168	140 890
Olovlig körning, även grov	36 527	37 934	34 267	36 818
Rattfylleri och rattonykterhet	23 152	22 923	24 351	26 167
Smuggling av narkotika	1 508	1 856	1 644	1 556
Brott mot narkotikastrafflagen	38 028	41 869	29 003	33 607
Skatte- och uppbördsbrott	13 371	14 319	14 057	14 586

Litteraturhänvisningar

SOU 1982:63, Polislag. Betänkande av 1981 års polisberedning.

SOU 1982:64, Frihetsberövande vid bråk och berusning. Betänkande av LTO/LOB-utredningen.

Sten Falkner, Stöd och hjälp åt brottsoffer. En problemorientering (BRÅ Kansli-PM 1986:1).

Johannes Knutsson och Pirjo Partanen, Vad gör polisen? En jämförelse mellan kvarterspolistjänst och ordningspolistjänst. BRÅ Forskning 1986:2.

- Leif GW Persson*, Kampen mot eko-brotten, del 1 Polisen. BRÅ Forskning 1986:3.
- Jan Ahlberg och Johannes Knutsson*, Varför varierar uppkklaringsprocenten? BRÅ Forskning 1987:1.
- Tage Järpsten*, Unga lagöverträdare. Utvärdering av lagstiftningen rörande utredning av brott av barn under 15 år. BRÅ Kansli-PM 1987:1).
- SOU 1988:16, SÄPO – Säkerhetspolisens inriktning och organisation. Betänkande av SÄPO-kommittén.
- SOU 1989:18, SÄPO – Säkerhetspolisens arbetsmetoder. Betänkande av SÖPO-utredningen.
- Hans-Gunnar Axberger*, Brottsprovokation, Juristförlaget, Sthlm 1989.

12 Åklagarna

12.1 Organisationen

Sedan 1965 är åklagarväsendet i sin helhet statligt och hör under justitiedepartementet, där ärenden rörande verksamheten handlägges inom sakområdena rörande polis- och åklagarväsendet och lagstiftningsärenden angående utöknings- och processrätt. Under de senaste åren har organisationen och arbetsuppgifterna blivit föremål för omfattande översyn och nyordning. Oaktat man vid 1965 års reform skar av banden mellan polis och åklagare, finnes åklagarmyndigheterna ofta inrymd i byggnader, gemensamma för hela rättsväsendet eller i huvudsak inrättade för polisen och för kriminalvårdens häkten.

De grundläggande föreskrifterna rörande åklagarväsendet finnes i 7 kap RB med närmare bestämmelser i förordningen (1989:827) med instruktion för riksåklagaren och åklagarförordningen (1989:828) samt förordningen (1985:492) om rikets indelning i verksamhetsområden för åklagarväsendet. En översikt över åklagarväsendets organisation finnes ovan, sist i avsnitt 2.

Riksåklagarämbetet inrättades redan med 1948 års rättegångsreform, då justitiekanslerns (JK) uppgifter som högste åklagare överfördes till en riksåklagare. Vid polis-, åklagar- och exekutionsväsendets omorganisation 1965 tillfördes riksåklagaren (RÅ, se förordningen /1989:848/ med instruktion för RÅ) väsentliga administrativa uppgifter för åklagarväsendet i dess helhet, och myndighetens beteckning ändrades till *Riksåklagaren och hans kansli*. Medan andra centrala ämbetsverk har fått verksamhetsstyrelser, var RÅ länge fristående, vilket förklaras av hans särskilda arbetsuppgifter, framför allt som högste åklagare under regeringen, se 7:2 RB. Från 1985 finnes dock vid hans sida en *rådgivande nämnd*, vars sex ledamöter utses av regeringen. RÅ skall inhämta nämndens mening, innan ärende av större vikt eller av principiell betydelse avgöres av honom. Ärenden, som i ett enskilt fall innebär utövning av en åklagaruppgift eller prövning av en tillsynsfråga, får emellertid icke behandlas av nämnden.

Verksamheten hos RÅ och hans kansli kan indelas i tre huvudområden:

1. Högste åklagare i riket med ansvar för och ledning av åklagarväsendet. Här ingår också särskilda uppgifter i samband med brott med utländsk anknytning.
2. Allmän åklagare i Högsta domstolen och i vissa fall hovrätt. Denna uppgift fullgöres i allmänhet av en byråchef hos RÅ enligt instruktion.
3. Tillsyn över åklagarväsendet och chefsmyndighet för det. Inspektionsverksamheten ledes i allmänhet av biträdande riksåklagaren, som också är RÅs ställföreträdare.

RÅs verksamhet har alltmera inriktats på övergripande juridiska uppgifter. Här svarar RÅ för planering av mera långsiktiga projekt med judiciell inriktning. Han verkar för:

1. lagenlighet, följdriktighet och enhetlighet vid rättstillämpningen och
2. planmässighet, samordning och rationalisering inom åklagarväsendet.

Denna verksamhet omfattar utgivning av *cirkulär* med föreskrifter och allmänna råd för verksamheten, internutbildning och återkommande sammankomster med åklagarna. Genom sitt kansli utger RÅ personaltidningen *Åtalet*, där även artiklar av allmänt intresse förekommer och utrymme beredes intern debatt, mest i fackliga frågor. I känsliga och juridiskt besvärliga ärenden ger RÅ åklagare vägledande råd. Som högste åklagare får han överpröva underlydande åklagares beslut i åtalsärenden, och han kan också övertaga mål och ärenden från dem. Som underlag för sina bedömningar utnyttjar RÅ därvid verksamheten inom sitt kansli samt erfarenheter från sina inspektioner och insamlade uppgifter om mål och ärenden. Överblicken över straffrättskipningen ger RÅ särskilda förutsättningar att följa upp och utvärdera kriminalpolitiska reformer. Därmed blir RÅ en ofta anlitad remissinstans, vars yttranden tillmätes stor betydelse.

Förr ingick i RÅs arbetsuppgifter en ganska omfattande verksamhet med *överprövning* av underordnade åklagares beslut, men huvudparten av denna verksamhet har nu övertagits av *överåklagarna* (se RÅs cirkulär RÅC I:108). Dessa har också, var inom sin region, ansvaret för fördelningen av arbetsuppgifter och tillsyn över underordnade åklagare och verkar därigenom för enhetlig handläggning av mål och ärenden. De skall påtaga sig särskilt besvärliga mål och ärenden. Från RÅ har de också övertagit beslut om *åtalsunderlåtelse* enligt 20:7 2 st RB, där RÅs tidigare praxis har lagt grunden för enhetlig bedömning. Vid *statsåklagarmyndigheten för speciella mål* leder överåklagaren handläggningen av mål rörande brott, som har begåtts inom

flera regioner, och mål, som med hänsyn till sin omfattning eller av andra skäl icke kan handläggas regionalt eller i storstädernas åklagardistrikt.

Med den hierarkiska uppbyggnaden av åklagarväsendet har man nått en sådan styrning av verksamheten inom de 86 åklagardistrikten, att icke blott uppgifterna att leda *förundersökningar* och väcka *åtal* och föra *tan* vid de allmänna domstolarna utan även de alltmåra omfattande uppgifterna att besluta i ärenden om utfärdande av *strafföreläggande* och *åtalsprövning* kunnat anförtros de där verksamma åklagarna. I själva verket har åklagarväsendet i allt större omfattning övertagit uppgifter, som tidigare ansågs höra under domstolarna. Att så har kunnat ske, beror på åklagarnas utbildning och fortbildning och på den interna tillsynen över deras verksamhet. Denna är desto mera maktpåliggande, som stora delar av arbetsuppgifterna fullgöres utan insyn från allmänheten och massmedia.

Vissa enkla åklagaruppgifter får enligt 24 § VSL handläggas av personal vid tullverket.

Regeringen har 90-04-26 tillkallat en parlamentariskt sammansatt kommitté för att se över åklagarverksamheten och förundersökningsreglerna (Dir 1990:27).

Särskilda åklagaruppgifter är anförtrodda åt JK, se RF 12:8. Denne skall bl a besluta om åtal för tryckfrihetsbrott, se TF 9 kap och lagen (1975:1339) om JKs tillsyn samt instruktionen (1975:1345) för JK. Enligt RF 9:6 och 12:6 och 8 har JO med stöd av lagen (1986:765) med instruktion för JO befogenhet att bl a föra *tan* mot vissa offentligt anställda för fel och försummelser. JKs och JOs *tan* vid domstol föres i allmänhet av åklagare enligt instruktion.

12.2 Förundersökning

Enligt 23 kap RB skall förundersökning i princip inledas, så snart det finnes skäl antaga, att brott, som hör under allmänt åtal, har förövats. Därvid skall det utredas, vem som skäligen kan misstänkas för brottet, och om tillräckliga skäl föreligger för ingripande. Förr var förundersökningen inriktad på beredning av saken för åtal. Numera leder den ofta till summariska strafförfaranden eller, efter åtalsprövning, till beslut att icke tala å brottet. I vissa fall beslutar åklagaren att nedlägga förundersökningen. Enligt 23:22 RB är förundersökning onödig i fråga om bötesbrott och rättegångsförseelser samt vid rekonventionstalan (47:1 RB). Närmare föreskrifter om förundersök-

ningen finnes i förundersökningskungörelsen (1947:948, ändrad senast 1990:189)

Förundersökningen utföres, såsom nämnts ovan under 11.3.1, vanligen icke av åklagare utan av *polisbefäl* som ledare och med personal från kriminal- och i vissa fall trafikpolisen som utredare. Den *misstänkte* har ovillkorlig rätt att få underrättelse om misstanken och, i princip, att fortlöpande taga del av bevismaterialet (23:18). Han skall underrättas om beslut att lägga ned undersökningen eller att väcka åtal (23:10). Han kan också utverka, att utredningen kompletteras. Numera är det också föreskrivet (1988:7), att *målsäganden* skall få uppgifter som gör det möjligt att få kännedom om förundersökningens förlopp och sina möjligheter att genom åklagaren framställa enskilt anspråk i anledning av brottet.

Under förundersökningen har *åklagaren* behörighet att meddela beslut och göra framställningar i många frågor, däribland:

1. Beslut om anhållande av den misstänkte (24:6 RB) och hävande av sådant beslut (24:10, jfr 12 RB). Om gripande utan anhållningsbeslut se 24:7 RB.
2. Framställning hos rätten om häktning av den anhållne (24:11 RB). Här är det anledning erinra om de 1988 införda, korta fristerna i 24:12 RB.
3. Meddelande av reseförbud och/eller anmälningsskyldighet (25:1 RB) och hävande av sådant förbud (25:7 RB) samt anordnande av övervakning enligt 24:4 RB.
4. Tagande i förvar av egendom (26:3 RB); jfr lagen (1974:1065) om visst stöldgods m m. Förundersökningsledaren, och i brådskande fall polisman, får taga egendom i förvar.
5. Beslut om beslag (27:1–4 RB). Beslag får i vissa fall vidtagas av polisman men beslutas av den, som leder förundersökningen.
6. Förordnande om husrannsakan (28:4) beslutas av den, som leder förundersökningen, och får i brådskande fall företagas av polisman (28:5 RB).
7. Framställning hos rätten om personundersökning och s k § 7-intyg enligt lagen (1964:542) om personundersökning i brottmål, om undersökning enligt lagen (1966:301) om rättspsykiatrisk undersökning i brottmål och om utseende av offentlig försvarare och, om målsägan-

den så begär eller det eljest finnes anledning, målsägandebiträde (21:3 a och 5 RB enligt 1988:610; sådan framställning skall göras av förundersökningsledaren).

8. Bevistalan enligt 19 § LUL rörande brott, som förövats av barn under 15 år.
9. Utredning av förutsättningarna för talan rörande bötesförvandling enligt 15 § bötesverkställighetslagen (1979:189, BövL) samt om undanröjande av skyddstillsyn (28:8 BrB) och av förordnande om överlämnande till vård inom socialtjänsten (38:2 BrB).

Särskilda regler om *förundersökningsbegränsning*, som leder till att undersökningen nedlägges eller, om den icke inletts, ej kommer till stånd, finnes i 23:4 a RB. Det kan gälla undvikande av oproportionerligt stora kostnader eller av kostnader, som icke behöves för beslut att icke tala å brottet. Endast överåklagaren eller statsåklagare får på processekonomiska skäl besluta härom, såvida icke annan åklagare har behörighet att besluta åtalsunderlåtelse med anledning av brottet.

12.3 Åtalsförutsättningar

12.3.1 Allmänt och enskilt åtal

Alla brott, som icke är uttryckligen undantagna från åtal, hör under *allmänt åtal*, och åtal väckes av *allmän* åklagare, såvida icke annat är särskilt föreskrivet, t ex i RF 12:3 och 8 samt i fråga om tryckfrihetsbrott. Några få brott hör under *enskilt åtal*, se om ärekränkning 5:1–3 BrB med undantag däri-från i 5:4 BrB, jfr TF 9:4. Åtalsplikens omfattning har länge varit föremål för debatt och principen om åklagarnas *absoluta* åtalsplikt har alltmera urholkats. I direktiven (1990:27) till den förenämnda kommittén kräves ett principiellt ställningstagande till frågan, om vi i Sverige skall behålla principen om absolut åtalsplikt eller icke.

12.3.2 Åtalspreskription

En förutsättning för åtal är, att ansvaret icke har bortfallit på grund av *åtalspreskription*. Enligt föreskrifterna i 35:1, 3 och 4 BrB får påföljd ej ådömas, med mindre den misstänkte har häktats eller erhållit del av åtalet inom där angivna frister, som beräknas med utgångspunkt från *straffmaximum* för

brottet. I fråga om skatte- och uppbördsbrott gäller enligt 14 och 14 a – c §§ SBL särskilda frister för sådana brott; se om handläggningen av skatte- och uppbördsbrott 15 – 17 §§ SBL.

För att den misstänkte icke skall behöva sväva allt för länge i ovisshet, finnes därutöver i 35:6 BrB ytterligare begränsning såtillvida, att påföljd ej får ådömas efter där angivna frister, oansett om nyss angivet avbrott av preskriptionen har skett. Man brukar beteckna denna tidsgräns som regeln om *absolut preskription*.

Från dessa preskriptionsregler skall man skilja föreskrifterna i 35:7 – 9 om hinder mot verkställighet av redan ådömd påföljd, s k *påföljdspreskription*.

Enligt 35:4 skall de i 35:1 angivna fristerna räknas från den dag brottet begicks, dvs den dag, då straffrättsligt ansvar för brott (även enligt 23:1-3) har uppkommit; se om sakhäleri NJA 1984 s 564 och 1985 s 796 samt om skattebedrägeri NJA 1987:201. Förutsättes för ådömande av påföljd, att viss verkan av gärningen skall ha inträtt (t ex döden vid mord), skall fristen räknas från den dag sådan verkan inträtt. Utan hinder av 35:1 får enligt 14 § SBL dömas för skatteförseelse eller oredlig, bristande eller vårdslös uppbördsredovisning, om den misstänkte har häktats eller delgivits åtal för brottet inom fem år från detta.

Bedömningen vållar svårighet bl a i fråga om tre typer av brott:

1. *Bedrivande av verksamhet*, t ex dobbleri (16:14 och 14 a), där brottet fullbordas redan vid det första tillfället men ej anses upphöra, förrän det sista är fullbordat.
2. *Vidmakthållande av tillstånd*, t ex olaga frihetsberövande (4:2) eller olaga innehav av vapen enligt 37 § vapenlagen (1973:1176), där brottet anses pågå, så länge tillståndet ej är avslutat eller innehavet består.
3. *Underlåtenhet att fullgöra viss skyldighet*, t ex skyldighet att inställa sig till värnplikstjänstgöring enligt 37 § värnpliktslagen (1941:967) och eljest till värnpliktsbrott enligt 38 § samma lag.

12.3.3 Myndighets tillstånd till åtal

Av hänsyn till internationella åtaganden och förhållandet till främmande makt kräves för vissa brott *tillstånd av regeringen* att väcka åtal:

1. för brott, som inom riket förövats av vissa i 2:5 angivna utländska medborgare.

2. mot personer, för vilka ansvarsfrågan prövats av *utländsk domstol* under förutsättningar, som angives i 2:5 a.
3. mot utländska medborgare, som begått brott i *utövningen av tjänst eller uppdrag*, som innefattat allmän ställning hos annan stat eller mellanfolklig organisation, under förutsättningar och med begränsning, som angives i 2:7 a.

Att RÅ i vissa av de under 1. och 2. angivna fallen i regeringens ställe får meddela förordnande om åtal, föreskrives i särskilt bemyndigande (1972:818).

Enligt 5:5 kräves regeringens förordnande till åtal för ärekränkning mot främmande makt statsöverhuvud, *som vistas i Sverige*, och främmande makts representant i Sverige.

I 18:8 kräves *regeringens* förordnande till åtal för vissa brott mot Konungen eller annan medlem av konungahuset eller mot den, som i egenkap av riksföreståndare fullgör statschefens uppgifter. För åtal för vissa brott mot rikets säkerhet kräves enligt 19:16 *regeringens* förordnande.

För ett fåtal brott, som faller under allmänt åtal, kräves *framställning från myndighet*; se t ex:

1. av socialnämnden, länsstyrelsen eller socialstyrelsen enligt 75 § SoL och 44 § LVU.
2. av riksbanken enligt 20 § valutaförordningen (1959:264).
3. av myndighet, som regeringen bestämmer, enligt prisregleringslagen (1989:978).

Förr krävdes *angivelse från målsäganden* för åtal i fråga om vissa brott, men så är icke längre fallet. Däremot kan målsägandens inställning få betydelse för åklagaren vid *åtalsprövning*, huruvida åtal skall väckas; se nedan 12.4.3.

12.4 Åtalsprövning och åtalsunderlåtelse

12.4.1 Obligatoriskt eller fakultativt åtal

Principen om *obligatoriskt* åtal (absolut åtalsplikt) för brott, som hör under allmänt åtal, är lagfäst i 20:6 RB, men undantag finnes, såsom där angives. Man kan uppfatta dessa i lag bestämda undantag som *inskränkningar* i åtalsrätten eller som regler om *fakultativt* åtal. Åklagarens beslut att tala eller

icke tala å brottet grundas på en mer eller mindre hårt styrd *åtalsprövning* enligt föreskrifter härom i BrB och RB samt i LUL och LVM. Åtalsprövningen avser enligt BrB och LVM att företaga en bedömning, huruvida åtal lämpligen väckas, medan den enligt RB och LUL gäller bedömningen, huruvida förutsättningarna för åtalsunderlåtelse är för handen. I denna framställning begagnas termen *åtalsprövning* för hela denna verksamhet, medan åtalsunderlåtelse användes som beteckning för beslut, som fattas enligt föreskrifterna härom.

12.4.2 Gemensamma frågor rörande åtalsprövning

Gemensamt för alla åklagarens beslut, att icke tala å brottet, är, att det har blivit klarlagt, att ett brott verkligen har förövats av den misstänkte. Detta innebär, att det skall föreligga en *straffbelagd* gärning och att den misstänkte uppfyller betingelserna för *personligt* ansvar. Vanligen är det till fyllest, att han har *erkänt* gärningen, och att detta bekräftas av omständigheterna i övrigt. Försiktighet måste iakttagas, huruvida kravet på uppsåt eller oakt-samhet är uppfyllt, och om gärningen är straffbar, t ex vid försök; jfr stöld med egenmäktigt förfarande, försök till stöld med straffritt försök till snatteri eller misshandel med vållande till kroppsskada. Vid särskild åtalsprövning enligt BrB eller LVM kan övervägandena begränsas till frågan, huruvida det i händelse av brott skulle vara värt att väcka åtal.

Åklagarens beslut att icke tala å brottet kan i många fall få betydelse för den, som utpekas som skyldig, bl a vid bedömningen av ny brottslighet. Det är därför angeläget, att beslutet meddelas honom å sådant sätt, att han förstår dess innebörd. Han måste få veta, att beslutet under vissa förhållanden kan *återkallas*; jfr 20:7 b RB och 5 § LUL (1988:822), även om *detta* endast sällan förekommer. Han behöver också få veta, om beslutet *registreras* och i så fall registreringens betydelse för framtiden, och om föräldrarna eller socialnämnden *underrättas* om beslutet. Vissa föreskrifter finnes i fråga om unga lagöverträdare i 2 § kungörelsen (1964:740, ändrad 1988:824) med föreskrifter för åklagare i vissa brottmål. Det saknar heller icke betydelse, till vilket lagrum beslutet hänvisar, t ex stöld eller snatteri; jfr RÅs cirkulär I:105 och 106 om värdegränserna.

Målsäganden (20:5 och 13 RB) har små möjligheter att påverka åklagarens beslut vid åtalsprövning. Han skall dock enligt 14 § förundersökningskungörelsen (ändrad 1988:7) i vissa fall underrättas. Möjligen kan statsmakternas förändrade allmänna inställning till den skadelidande likväl påverka åklagarens inställning vid åtalsprövningen, jfr RÅs allmänna råd om

åtgärder med avseende på målsägande i brottmål (RÅC I:114). Har målsäganden angivit brottet till åtal, får han icke själv väcka åtal, med mindre åklagaren har beslutat, att åtal icke skall äga rum (20:8 RB) eller saken angår brott mot 15:5–7 BrB. Enligt den s k *undantagslagen* (20:10 RB, jfr 22:8 RB) skyddas vissa höga ämbetsmän mot enskilt åtal och enskilt anspråk avseende deras tjänsteutövning; jfr även RF 12:8 och NJA 1983:685.

Utbyggnaden av systemet med åtalsprövning har ur flera synpunkter principiellt intresse icke bara därför att det i betydande omfattning flyttat över bedömningen av brott och brottspåföljder från de allmänna domstolarna till åklagarmyndigheterna. I enlighet med åklagarinstruktionen utövar RÅ styrning av underlydande åklagare i sin rådgivande verksamhet och sin fortbildning av befattningshavarna. På så sätt skapas det slag av *rättvisa*, som kan åstadkommas genom *enhetlig* rättstillämpning. Därigenom inverkar RÅs hållning även på domstolarna, som redan före 1988 års reform rörande straffmätning och påföljdsbestämning visat tendens till följsamhet.

12.4.3 Särskild åtalsprövning enligt BrB

I BrB har man med utgångspunkt från skiftande förhållanden vid olika brottstyper byggt upp ett sinnrikt system för särskild åtalsprövning med fem variationer:

1. *Lämplighetsprövning.* Åtalet skall vara påkallat ur *allmän synpunkt*. Sådan prövning föreskrives bl a i fråga om sexuellt umgänge med barn (6:6) och sexuellt ofredande (6:7 1 st) i fall, där det är ringa skillnad i ålder *och* utveckling mellan förövaren och barnet; se 6:13.
2. *Kvalificerad lämplighetsprövning.* Åtal får endast väckas, om det *av särskilda skäl* är påkallat ur allmän synpunkt. Sådan prövning, som sällan leder till åtal, är föreskriven bl a i fråga om olovligt förfogande över egendom, som kommit i gärningsmannens besittning genom avtal, enligt vilket äganderätten skall övergå, först sedan betalning har erlagts, eller som gärningsmannen eljest innehar på grund av kreditköp eller med förbehåll om återtaganderätt; se 10:10.
3. *Angivelse eller lämplighetsprövning.* Åtal får väckas, endast om brottet anges till åtal *eller* åtal finnes påkallat ur allmän synpunkt. Utgångspunkten är, att angivelse skall föreligga vid förmögenhetsbrott, om den, mot vilken brottet har förövats, är en gärningsmannen närstående; se 8:13, jfr 9:12 och 10:10 med där angivna undantag för

grova brott. Någon begränsning till närstående är eljest icke föreskriven; se t ex hemfridsbrott och olaga intrång (4:6) och vissa fall av mutbrott och brott mot tystnadsplikt (20:2 och 3, jfr 20:5).

4. *Angivelse och lämplighetsprövning.* Här fordras för åtal, angivelse av målsäganden och prövning, huruvida åtal för brottet är påkallat ur allmän synpunkt. Denna kombination förekommer i viss omfattning enligt 3:11.
5. *Angivelse och kvalificerad lämplighetsprövning.* Här kräves såväl angivelse som åklagarens bedömning, att åtal av särskilda skäl är påkallat ur allmän synpunkt; se 5:5.

Det torde vara rimligt att granska, om dessa regler är ändamålsenliga, och huruvida de endast borde tillämpas på brott mot BrB. Därmed är man emellertid inne på tanken att övergå till fakultativt åtal; se ovan 12.4.1.

12.4.4 Åtalsprövning vid brott utom BrB

Även utanför BrB finnes föreskrifter om åtalsprövning. Sålunda föreskrives i 13 § SBL, att åtal för skatteförseelse och bristande uppbördsredovisning endast får väckas, om det är påkallat *av särskilda skäl*. Anledningen är att man i sådana fall i första hand skall tillgripa skattetillägg; jfr ovan 10.4.3. Motsvarande gäller enligt 23 a § VSL rörande tulltillägg.

12.4.5 Åtalsprövning enligt LUL och LVM

I syfte att förhindra avbrott i tvångsvård av *unga lagöverträdare* föreskrives i 6 § LUL befogenhet för åklagaren, att pröva, om åtal för brott (oavsett svårhetsgrad) lämpligen bör väckas mot den, som med stöd av 3 § LVU på grund av eget beteende är intagen för tvångsvård i ett särskilt ungdomshem (med möjlighet att begränsa rörelsefriheten, se 12 § LVU). Hemmets föreståndare skall höras, om det icke är obehövligt; jfr om påföljdsval i sådant fall NJA 1987 s 520.

Enligt 46 § LVM skall åklagaren i vissa fall pröva, om åtal *lämpligen* bör väckas mot (vuxna) *missbrukare*. Det gäller mindre allvarliga brott (straffmaximum fängelse i ett år), som någon förövat före eller under vård med stöd av LVM. Anstaltsstyrelsen eller, om vården har upphört, socialnämnden skall höras, om det icke är obehövligt.

12.4.6 Åtalsunderlåtelse för unga

Enligt 1 § LUL (ändring 1988:822) får åklagaren utan särskild begränsning i fråga om svårhetsgraden besluta *åtalsunderlåtelse* för brott, som någon har begått, innan han fyllt *aderton år*. Den allmänna förutsättningen är, att något *väsentligt* allmänt eller enskilt intresse icke därigenom åsidosättes.

Åtalsunderlåtelse får beslutas under förutsättning, att den underårige blir föremål för *åtgärd*, som med skäl kan antaga vara vad som är lämpligast för den unge, nämligen:

1. Vård eller annan åtgärd enligt SoL (med den unges samtycke).
2. Vård eller annan åtgärd enligt LVU (tvångsvård enligt 1 och 3 §§ eller s k mellantvång enligt 22 §).
3. Annan åtgärd, som innebär att den underårige får hjälp eller stöd (t ex sjukvård).

Utan krav på åtgärd får åtalsunderlåtelse också meddelas, om det är *uppenbart*, att brottet skett av *okynne eller förhastande*.

I regel skall yttrande inhämtas från socialnämnden avseende frågan om nämnden har vidtagit eller avser att vidtaga någon åtgärd beträffande den unge, och om en sådan åtgärd enligt nämndens mening är den lämpligaste för honom. Nämnden skall i princip avgiva yttrandet inom 14 dagar från mottagandet av denna anmodan (3 § LUL). Yttrande behöver emellertid icke inhämtas, om brottet är ringa eller det är uppenbart, att förutsättningar för åtalsunderlåtelse föreligger.

Vid åklagarens överväganden, huruvida åtalsunderlåtelse skall meddelas, skall han särskilt beakta den underåriges *vilja* att ersätta målsäganden för skada, som uppkommit genom brottet, eller att avhjälpa eller begränsa skadan.

Först om åklagaren finner, att förutsättningarna för åtalsunderlåtelse med stöd av 1 § LUL brister, har han anledning överväga, huruvida beslut om åtalsunderlåtelse kan grundas på 20:7 RB (t ex psykisk sjukdom eller extraordinär situation, se nedan 12.4.6).

Beslutet om åtalsunderlåtelse bygger på ståndpunkten, att den unge skall iakttaga *skötsamhet*; se 5 § LUL enligt 1988:822. Därför får beslutet *återkallas*, om särskilda omständigheter föranleder det. Vid denna bedömning skall särskilt beaktas, om den underårige *återfallit i brott* inom sex månader från beslutet.

I fråga om åtalsprövning enligt 6 § LUL hänvisas till framställningen ovan 12.4.5.

12.4.7 Åtalsunderlåtelse med stöd av RB

Från principen om obligatoriskt åtal i 20:6 RB ges föreskrifter med undantag i 20:7 RB. Utrymmet för den där medgivna skönsmässiga prövningen har under årens lopp vidgats dels av *processekonomiska skäl* dels av *hänsyn till förövaren*. När de gällande föreskrifterna i 20:7 infördes 1985 utfärdade RÅ i cirkulär I:105 allmänna råd om deras tillämpning. Såsom ovan nämnts, skall föreskrifterna om åtalsunderlåtelse i 1 § LUL numera i *första hand* tillämpas på unga lagöverträdare. Därigenom kommer 20:7 RB väsentligen att få tillämpning på *vuxna* lagöverträdare.

I 20:7 1 st RB angives fyra olika fall, där åtalsunderlåtelse får förekomma under förutsättning, att något *väsentligt* allmänt eller enskilt intresse icke åsidosättes. Denna förutsättning är samma som gäller enligt 1 § LUL. Vidare öppnas i 20:7 2 st RB befogenhet för överåklagare (se 16 § åklagarförordningen) att i *extraordinära* fall underlåta åtal. De i 20:7 RB upptagna fem möjligheterna till åtalsunderlåtelse kan i korthet beskrivas sålunda:

1. *Bötesbrottslighet*. Utgångspunkten är, att det för gärningen icke i rättegång skulle utmätas annan påföljd än böter. Användningsområdet är sålunda icke begränsat till brott med endast böter i straffskalan. Syftet är likväl icke att bakvägen, av processekonomiska skäl, företaga avkriminalisering av vissa brottstyper utan närmast att bereda möjlighet att avstå från åtal, när den till bedömning föreliggande gärningen anses ha *ringa straffvärde*. Detta förhindrar dock icke, att det vid lagföreläggning ådömda straff kunde ha blivit många dagsböter. Särskilda skäl för åtalsunderlåtelse kan vara, att gärningsmannen (t ex en utlänning på tillfälligt besök i Sverige) saknat kännedom om den föreskrift, som han överträtt, att gärningsmannen är gammal, sjuk eller har psykiska särdrag (utan att åtalsunderlåtelse enligt 4. aktualiseras), att lång tid har förflutit från brottet eller att avkriminalisering av brottstypen förberedes. Däremot förutsättes en restriktiv tillämpning av åtalsunderlåtelse för snatteri och ringa narkotikabrott, medan ursäktliga förseelser i den rörliga trafiken anses kunna föranleda åtalsunderlåtelse.
2. *Ersättning för villkorlig dom*. Utgångspunkten är här, att påföljden vid lagföreläggning kan antas skola stanna vid villkorlig dom (jfr numera 30:8 BrB). Befogenheten att underlåta åtal är begränsad till fall, där det

finnes *särskilda skäl* för beslutet. Sålunda skall brottet närmast framstå som en engångsföreteelse och ha begåtts av obetänksamhet, tillfälligt förbiseende eller förhastande eller bottna i särpräglade personliga omständigheter eller i psykiska särdrag hos gärningsmannen.

Det framhålls som exempel, att åtalsunderlåtelse kan komma till användning vid övertrassering av *konsumtionskrediter*, speciellt vid utnyttjande av kontokort. I dessa fall kan – vid engångsföreteelse – kredittagaren ha varit utsatt för en övermäktig frestelse eller kontrollen av hans kreditvärdighet ha varit bristfällig. I dessa fall anses kontokortsföretaget kunna nöja sig med att få betalningsskyldigheten fastställd genom betalningsföreläggande.

3. *Brottskonkurrens och återfall.* Befogenheten att underlåta åtal beror väsentligen på behovet av *resursbesparingar* i fall, där den misstänkte för annan brottslighet dömes till en för den samlade brottsligheten rimlig påföljd. Liksom vid fall, som kan ge anledning till förundersökningsbegränsning (se ovan 12.2), finner man här *samtidighetsfall* (framför allt seriebrottslighet) och *successivfall* (gammalt brott, upptäckt efter domen, eller nytt brott, begånget efter domen).
4. *Själslig abnormitet.* Här uppställs inga begränsningar i fråga om brottets art eller svårhet. Vad man velat undgå är onödigt lagföring i fall, där gärningsmannen uppenbarligen har begått brottet under inflytande av psykisk abnormitet, som avses i 30:6 BrB. Det förutsättes, att vård har kommit till stånd, men numera uppställs icke något krav på tvångsvård utan även annan sluten vård eller öppen vård kan godtagas. Det är också möjligt att underlåta åtal i fall, där vården redan har avslutats. I vissa fall är avvägningen mot allmänna och enskilda intressen av åtal besvärlig, icke minst när publicitet och hänsyn till målsäganden talar för åtal.
Nära hälften av dem, som befunnits ha förövat brott under inflytande av sådan psykisk störning, uppnår åtalsunderlåtelse.
5. *Extraordinära fall.* Här förutsättes, att det av *särskilda skäl* skall vara *uppenbart*, att det icke kräves någon påföljd för brottet för att avhålla den skyldige från vidare brottslighet och att det heller icke av andra skäl kräves åtal. Beslutet fattas av överåklagare och sådana ärenden förekommer sällan. De kan gälla ömmande fall, där gärningsmannen lider av en invalidiserande sjukdom eller har blivit svårt skadad genom brottet, eller där brottet orsakat en nära anhörigs död.

Det har länge funnits planer på ytterligare utvidgning av åklagares befogenhet att underlåta åtal för brott. Det gäller bl a s k *resocialiseringsfall* utöver dem som omfattas av 4. (psykisk abnormitet) och av åtalsprövning eller åtalsunderlåtelse med stöd av LUL och LVM. Sådana önskemål synes emellertid vara svåra att förena med de principer för straffmätning och påföljdsval, som nu har införts för domstolarna.

Beslut om åtalsunderlåtelse enligt 20:7 får med stöd av 20:7 a meddelas, även sedan åtal väckts, och får med stöd av 20:7 b *återkallas*, om särskilda omständigheter föranleder det (jfr härmed 5 § LUL enligt 1988:822).

12.4.8 Frekvensen av beslut att icke tala å brottet

I tabellen redovisas antalet personer (och netto individer), för vilka åklagare under 1989 meddelat beslut att icke tala å brottet. Beslut har kunnat meddelas samma individ vid flera tillfällen under året. Av de 19 200 (netto 15 039) redovisade personer var inalles 3 341 (netto 2 999) kvinnor. På grund av ändringen i 1 § LUL (1988:822) har andelen sådana numera ökat på bekostnad av åtalsunderlåtelser enligt RB.

Lagrum	15-17	18-20	21-29	30-39	40-49	50-59	60-	Totalt	Netto
LUL 1 §	5 786	284	1	-	-	-	-	6 071	5 640
LUL 6 §	241	59	-	-	-	-	-	300	181
RB 20:7 1	302	295	725	609	521	297	575	3 324	3 026
2	-	7	26	10	12	1	2	58	58
3	421	984	3 307	2 654	1 222	256	96	9 139	6 436
4	1	9	92	108	48	27	4	289	264
5	-	-	2	3	1	-	1	7	7
LVM 46 §	-	-	1	7	-	2	2	12	12
Summa	6 751	1 638	4 154	3 591	1 604	582	680	19 200	15 039

12.5 Summariska strafförfaranden

Såsom redan flera gånger har framhållits, föreskriver 20:6 RB, att åklagare skall tala å brott, som hör under allmänt åtal, om ej annat är stadgat. Utöver föreskrifterna om åtalsprövning och åtalsunderlåtelse, föreskrives i 48 kap RB, att *summariska strafförfaranden* får träda i stället för åtal. Där medges polis och åklagare att förelägga *ordningsbot*, när endast penningböter är angivna som straff för brottet (se ovan 11.6). En långt mera vittgående befogenhet är given *åklagare* att, i stället för att väcka åtal mot den skyldige, utfärda *strafföreläggande*.

Sådant föreläggande får utfärdas beträffande brott, för vilket ej är stadgat strängare straff än böter (ej normerade böter), och beträffande brott, för vilket stadgas *dagsböter* eller *fängelse i högst sex månader*, t ex snatteri och rattfylleri enligt 4 § TBL (1990:149). Denna begränsning gäller icke i fråga om brott, som begåtts av någon som ej fyllt 18 år, se 48:4 RB och 6 a § LUL. Det förutsättes bara, att det kan antagas, att den unge i rättegång endast skulle ha dömts till böter. Här är påföljdsvalet för rätten mera inskränkt än eljest på grund av föreskrifter om begränsningar i användningen av fängelsestraff i 30:5, jfr 29:7 BrB.

Strafföreläggande får icke utfärdas i de fall, som nämnes i 48:5 RB. Här skall särskilt uppmärksammas, att målsäganden kan *förklara*, att han ämnar föra talan om enskilt anspråk i anledning av brottet, eller *begära*, att åtal skall väckas. Det bör i förekommande fall ankomma på åklagaren att vägleda målsäganden om hans möjligheter att motsätta sig, att den skyldige undgår rättegång; jfr 2 § strafföreläggandekungörelsen (1970:60). Det kan vara av intresse att uppmärksamma, att samma näringsidkare, som kräver hårdare tag mot snattare, undviker att begära åtal mot dem. I kungörelsen föreskrives numera (1989:880), att åklagaren - om det finnes förutsättningar att meddela strafföreläggande - skall utnyttja denna möjlighet i stället för att väcka åtal. Detta har fått särskild betydelse efter ändringen i 4 § TBL (1990:149).

Strafföreläggande utfärdas enligt formulär fastställt av RÅ och under-tecknas av åklagaren. Är brottet förenat med egendoms *förverkande* eller annan sådan rättsverkan (t ex avgift eller belopp), skall detta upptagas i föreläggandet att godkännas av den misstänkte. *Godkännes* föreläggandet, vanligen endast genom betalning, gäller det som *lagakraftvunnen dom*.

Strafföreläggandet får icke avse mera än *ett hundra dagsböter*. Tillämpningsområdet är angivet i RÅs cirkulär I:102. *Beloppet* bestämmes enligt riktlinjerna i RÅs cirkulär I:97 och *antalet* är angivet i RÅs mallkatalog, som successivt förnyas och kan kompletteras med regionala anvisningar.

Under 1989 ålades 78 889 personer (därav 11 985 kvinnor) böter genom strafföreläggande.

Godkännes icke föreläggandet i dess helhet, ankommer det på åklagaren att pröva, huruvida förutsättningarna för väckande av åtal föreligger. Har den förelagde - efter att ha godkänt föreläggandet - anfört besvär över detta, skall rätten pröva, om det skall *undanröjas*.

Om åtalsunderlåtelse icke anses kunna meddelas, skall strafföreläggande alltid utfärdas, när förutsättningar härför är för handen. Därmed blir

väckande av åtal den *yttersta* utvägen att ingripa mot den skyldige. Otvivelsaktigt innebär användningen av summariska straffförfaranden en betydande avlastning av domstolarna i fråga om mindre allvarliga brott och samtidigt en stark förenkling och tidsbesparing för polisen och åklagarna. Samtidigt måste man emellertid uppmärksamma, att man genom att medgiva användningen av summariska straffförfaranden (framför allt strafföreläggande) i stor utsträckning har överlåtit traditionella domstolsfunktioner till administrativa, brottsutredande myndigheter. Sådana invändningar har dock tillbakavisats med hänvisning till åklagarnas och den administrativa personalens kvalifikationer och vana att med omdöme handlägga dessa ärenden under intern kontroll och överordnade myndigheters tillsyn. Det har också framhållits, att godkännande av föreläggande mycket sällan vägras, och att förelägganden undanröjts endast i mycket sällsynta fall (och då vanligen på initiativ av myndigheten).

Strafföreläggandena avsåg 1989 för 12 984 personer brott mot BrB, därav 7 861 snatteri, 1 117 egenmäktigt förfarande och 1 040 skadegörelsebrott. Övriga 65 905 personer hade överträtt andra föreskrifter, därav 9 781 avseende vårdslöshet i trafik, 7 274 olovlig körning, 4 946 rattonykterhet, 4 881 ringa varusmuggling och 31 004 olika vägtrafikförfattningar.

12.6 Åtalet

Åklagaren har nu funnit, att tillräckliga skäl för åtal av den misstänkte föreligger och att förutsättningarna för att avstå från åtal icke finnes. I denna situation skall han enligt 45:1 RB hos rätten göra skriftlig *ansökan om stämning* å den, som skall tilltalas. Rätten kan också, såsom vanligen sker i mindre omfattande och enkla brottmål, uppdraga åt åklagaren att själv *utfärda stämning*. Stämningen skall enligt 45:4 RB innehålla:

1. Uppgift om den tilltalade;
2. uppgift om målsäganden, om sådan finnes;
3. kortfattad beskrivning av gärningen med angivande av tid och plats (en gärningsbeskrivning, som rätten är bunden av);
4. uppgift om tillämpligt lagrum (rätten är emellertid icke bunden av åklagarens yrkande i fråga om brottsrubricering och tillämpligt lagrum);

5. bevisuppgift, där alla bevis, som åklagaren vill åberopa, skall angivas jämte uppgift, om vad åklagaren vill styrka med varje bevis;
6. uppgift om enskilt anspråk med anledning av brottet;
7. uppgift om tid för den tilltalades frihetsberövande på grund av misstanke om brott, som omfattas av åtalet.

Åtal skall anses vara *väckt*, när stämningsansökningen inkom till rätten, eller, om åklagaren har utfärdat stämningen, när denna delgavs den tilltalade; jfr reglerna om åtalspreskription ovan 12.3.2.

Föreskrifter rörande utvidgning av åtalet, om väckande av talan om enskilt anspråk och om justering av åtalet finnes i 45:5 och 6 RB; jfr NJA 1987 s 194 och 1989 s 469.

Om målsägandens rätt att biträda åtalet, att övertaga nedlagt åtal, och att ensam fullfölja talan samt om hans inflytande i övrigt på åtalet stadgas i 20:8–14 RB (se även ovan 12.4.2).

12.7 Åklagarens roll vid huvudförhandlingen

Rätten bestämmer tid för huvudförhandling enligt föreskrifterna i 45:14 RB (jfr även 12 § LUL) och kallar åklagaren, målsäganden (där så skall ske) och den tilltalade samt förordnar om den tilltalades inställande, om han är häktad. Åklagarmyndigheten skall alltid vara närvarande vid huvudförhandlingen. Kräves det, att den tilltalade skall infinna sig personligen eller på annat sätt vara närvarande, skall rätten förelägga honom vite (eller i vissa fall förordna om hämtning).

Av föreskrifterna i 45:15 RB framgår, att målet i vissa fall får avgöras, *utan* att den tilltalade är personligen tillstädes, om saken ändå kan utredas tillfredsställande. I sådana fall måste rätten företaga en viss förprövning av både skuldfrågan och påföljdsfrågan. Kommer domstolen till slutsatsen, att ansvarsfrågan är helt klarlagd, vanligen genom erkännande, som stödes av övriga omständigheter, och att utredningen om den tilltalades personliga och ekonomiska förhållanden är tillräcklig, återstår det för rätten att bestämma påföljdens art och intensitet. Finner rätten, att påföljden bör bestämmas till böter, villkorlig dom eller skyddstillsyn, kan målet avgöras, trots att den tilltalade har uteblivit. Påföljden får bestämmas till fängelse, högst tre månader, endast om den tilltalade har uteblivit från ett tidigare rättegångstillfälle för huvudförhandling eller då inställt sig genom ombud.

Kan målet avgöras inom dessa ramar, skall den tilltalade enligt 45:15 RB i kallelsen till huvudförhandlingen erinras om detta.

Huvudförhandlingen inleds med att åklagaren framställer sitt *ansvarsyrkande* och den tilltalade uppmanas angiva, huruvida han erkänner eller förnekar gärningen. Därefter vidtager åklagarens *sakframställning*, vars ändamål är att visa, vad saken gäller, och vilket ändamålet är med den följande bevisupptagningen. Sedan höres målsäganden, om han är tillstades. När så skett, vidtager den tilltalades redogörelse för saken och hans ställningstagande, till vad som har anförts. Till sist får frågor ställas från ömse sidor.

Sedan saken sålunda har framställts av båda parter, sker *bevisupptagningen* genom framläggande av bevismaterial, förhör med vittnen och sakkunniga m m. Därefter framlägger åklagaren *utredning* om den tilltalades personliga och ekonomiska förhållanden, härunder, i förekommande fall, berättelse över personundersökning, yttrande över förutsättningarna för överlämnande till vård enligt 31:1 eller 2 BrB och utlåtande över rättspsykiatrisk undersökning samt utdrag ur det allmänna kriminalregistret (1963:197), se 46:9 RB. Där så behöves, lämnar åklagaren dagsbottsuppgift och upplysningar i övrigt om den tilltalades ekonomiska situation.

Från åklagarens sida sammanfattas målet i *pläderingen*. Denna omfattar åklagarens bedömning av bevisningen och av förekommande rättsfrågor och avslutas av åklagaren med hänvisning till tillämpligt lagrum och ändamålsenlig brottspåföljd. I vissa fall framställs *särskilda yrkanden*, t ex avseende enskilt anspråk och sådana rättegångskostnader, som ej skall bäras av det allmänna, se 31:1 RB.

12.8 Fullföljd av talan

Såväl den dömde som åklagaren får genom *vad* (51 kap RB) fullfölja sin talan till hovrätten. I praktiken är det oftast den dömde, som söker ändring i domen avseende brottet eller påföljden eller bådadera. Hovrätten får icke i anledning av den tilltalades talan döma till påföljd, som är att anse som svårare än den, vartill tingsrätten har dömt men får dock besluta om överlämnande till särskild vård eller, om tingsrätten beslutat om sådan vård, döma till annan påföljd, se 51:25 RB (1988:1370), jfr om *reformatio in pejus* NJA 1983 s 425 och 1984:452 och 918. Har den dömde vädjat mot domen, begagnar åklagaren ofta sin rätt till anslutningsvad enligt 51:2 RB. Åklagaren får också själv vädja mot domen, och gör det då i allmänhet till skärp-

ning, någon gång till den tilltalades förmån. Om frekvensen av ändringar i högre instans se nedan 13.5.

Anser åklagaren, att talan bör fullföljas mot hovrättens dom, skall han anmäla det till överåklagaren, som med eget yttrande överlämnar saken till RÅ. RÅ är ensam behörig att föra talan i Högsta domstolen, och han prövar saken på ett sätt som motsvarar HDs prövning av ansökan om prövningstillstånd; jfr 54:10 RB. Det är sålunda främst ärenden, som kan få betydelse som prejudikat, som genom ansökan om revision fullföljes av RÅ ensam.

I HD företrädes RÅ av en av sina byråchefer i åtalsärenden.

Litteraturhänvisningar

Karl Olivecrona, Rättegången i brottmål enligt RB, 3 uppl, Sthlm 1968.

Per Olof Ekelöf, Rättegång. Femte häftet, 6 uppl, Norstedts 1987.

Carl M. Elwing, Tillräckliga skäl. Studier över förutsättningarna för allmänt åtal, Lund 1960.

P.O. Träskman, Åtalsrätt. De offentliga åklagarna, deras behörighet och uppgifter enligt gällande finsk rätt. Borgå 1980.

Jo Hov, Påtalemyndighetens organisasjon og kompetence, Universitetsforlaget, Bergen 1983.

Johs. Andenæs, Norsk straffeprosess, I bd 1984, II bd 1987, Universitetsforlaget, Oslo.

Lars Lidberg och Nils Wiklund, Åtalsunderlåtelse och psykisk störning (Svensk Juristtidning 1985, s 413–15).

Madeleine Löfmarck m fl, Åtalsunderlåtelse – processekonomi och absolut åtalsplikt. Juristförlaget, Sthlm 1986.

Erland Aspelin, Straffrättskipning utan domstol (i Rätt och Rättskipning. En vänbok till Tore Landahl. Studentlitteratur, Lund 1987).

13 Domstolarna

13.1 Domstolsorganisationen

Brottmål handlägges vid de allmänna domstolarna. Deras oavhängighet av statsmakterna markeras i RF 11 kap. Där föreskrives bl a, att ingen myndighet, ej heller riksdagen får bestämma, hur domstol skall döma i det enskilda fallet, och hur domstol i övrigt skall tillämpa rättsregel i särskilt fall.

I justitiedepartementet handlägges ärenden rörande domstolarna och deras verksamhetsområde inom sakområdena för förvaltningsärenden ang domstolsväsendet och allmän rättshjälp och lagstiftningsärenden ang utsökning och processrätt och ang ordning och säkerhet samt straffrätt.

Central förvaltningsmyndighet är Domstolsverket (DV) och, verket fullgör även kansligöromål för bl a notarienämnden och besvärsnämnden för rättshjälpen.

I brottmål är den vanliga *instansordningen* tingsrätt, hovrätt och Högsta domstolen (HD). Sedan riksrätten avskaffades, är HD enligt RF 12:3 och 3:3 RB första domstol i brottmål rörande tjänsteutövningen som statsråd och för höga domare och vissa höga ämbetsmän i deras tjänsteutövning. Hovrätt är första instans i mål om brott av underrättsdomare m fl, se 2:2 RB och t ex NJA 1984 s 80. I alla övriga mål är tingsrätt första instans. Rätten att genom nåd eftergiva eller mildra brottspåföljd eller annan sådan rättsverkan tillkommer enligt RF 11:13 regeringen; se nedan avsnitt 16.

Att vissa rättsverkningar av brott bestämmes i annan ordning, har redan redovisats ovan under 9.3.

Föreskrifter om *laga domstol* finnes i 19 kap RB. I princip skall brottmålet handläggas av rätten i den ort, där brottet förövades. I 19:12 föreskrives dock, att fråga om häktning, om särskilda skäl föreligger, får tagas upp av rätten i annan ort, än som eljest är laga domstol.

I samband med den stora kampanjen under början av 1980-talet rörande den ekonomiska och organiserade brottsligheten infördes 1985 genom ändringar i 1:7 och 8 samt 2:4 a RB (1985:415) särskilda regler om domstolarna och deras sammansättning vid handläggningen av sådana mål. Förhoppningarna att därigenom få anledning att för särskild handläggning avskilja

dylika mål kom emellertid på skam. Endast några få mål har berörts av reformen, och föreskriften i 1:7 är i stillhet upphävd (1990:443). Däremot har föreskriften i 15 § SBL om handläggningen av brottmål, som har samband med mål, anhängiga vid förvaltningsdomstol eller förvaltningsmyndighet, varit av godo och föreskriften i 1:8 avseende rättens sammansättning vid prövning av vidlyftiga eller annars särskilt krävande mål, där bedömningen av ekonomiska eller skatterättsliga förhållanden har väsentlig betydelse står kvar med viss jämkning (1990:443).

I brottmål består *tingsrätten* enligt 1:3 b RB (1989:656) av *en* lagfaren domare och *tre* nämndemän med individuell rösträtt. Fem nämndemän skall dock deltaga i grova brottmål. Utan nämnd är rätten domför med *en* domare i mål om lindriga brott, t ex snatteri och rattfylleri enligt 4 § TBL (1990:149). När tingsnotarie handlägger brottmål, skall nämndemän alltid deltaga. *Hovrätten* är domför med *tre* lagfarna ledamöter och *två* nämndemän med individuell rösträtt. Förväntas påföljden bli böter, behöves inga nämndemän. Om det i mål mot den, som icke har fyllt 21 år, finnes anledning att döma till annan påföljd än böter, bör enligt 10 § LUL företrädesvis anlitas nämndemän med insikt och erfarenhet beträffande vård och fostran av ungdom.

Nämndemännen utses enligt föreskrifterna i 4:6–10 RB (1988:616) och ersättning (därav arvode, för närvarande 300 kr per dag) utgår till dem enligt förordningen (1982:814) om ersättning till nämndemän och vissa andra uppdragstagare inom domstolsväsendet m m

HD är delad i tre avdelningar, och avdelning är domför med *fem*, i vissa fall *tre*, ledamöter. Fler än sju får icke sitta i rätten utom i fall, som nämnes i 1:5. I brottmål är HD framför allt *prejudikatinstans* (se reformen 1989:352). Ansökan om prövningstillstånd prövas i regel av en ledamot. Yttrande över ansökan om *nåd i brottmål* avgives på begäran av regeringen, se nedan under 16. Om justitieråds tjänstgöring i *lagrådet*, se RF 8:18 och lagen (1979:368) om lagrådet.

Föreskrifterna om behörig domstol att pröva ansökningar om resning och återställande av försutten tid i 58 kap RB och om besvär över domvilla i 59 kap RB har ändrats från 1989 (1988:1451). Här skall uppmärksammas, att ansökning om *resning* numera enligt 58:4 i fråga om dom som meddelats av tingsrätt och med stöd av 58:10 a beträffande bl a beslut av polismyndighet enligt lagen (1976:206) om parkeringsavgift och ärende, som har avgjorts genom godkännande av strafföreläggande eller av föreläggande av ordningsbot.

Tingsrätternas domar i brottmål överklagas vid hovrätterna i en ökande omfattning, i perioden 1975 – 1985 från sju till elva procent. Detta kan möjligen förklaras med att tingsrätterna numera sluppit många mindre grova brottmål, vilka handlagts genom strafföreläggande eller föranlett beslut att icke tala å brottet. Andra skäl kan vara önskan att uppskjuta straffverkställighet eller att uppnå andra fördelar av en försening.

Ändringsfrekvensen visar en motsatt utveckling. Sålunda sjönk under samma period andelen ändrade brottmål i hovrätt. Sänkningen gällde emellertid andra brott än brott mot BrB. Detta kan möjligen förklaras med ökningen av hovrätternas arbetsbelastning, som lett till mindre villighet att företaga smärre justeringar. För närvarande ändras överklagade brottmålsdomar i två fall av fem, se vidare den statistiska redovisningen nedan i 13.5..

Även om överklagande- och ändringsfrekvensen icke har givit skäl för oro, ger den dock anledning till eftertanke. Betydelsen av riktiga och rimliga avgöranden i första instans kan icke överskattas. I den mån överklagandena föranletts av straffmätningen eller påföljdsvalet, får man hoppas, att 1988 års på sikt skall bidra till en stabil praxis. Till en början kommer dock domstolarnas hänvisningar till föreskrifterna att stimulera till överklaganden med anförande av nya uppgifter och argument.

13.2 Förberedande beslut i brottmål

13.2.1 Den misstänkte och hans försvar

När förundersökningen har fortskridit så långt, att någon skäligen misstänkes för brottet, skall han, då han höres, underrättas om misstanken. Så snart det kan ske utan men för utredningen får den misstänkte och hans *försvare* taga kännedom om vad som förekommit och påkalla ytterligare utredning. Förhørsledaren skall därför påpeka för den misstänkte, att han får biträdas av försvarare; se 21:3. Är den misstänkte *anhållen* eller *häktad* skall rätten förordna *offentlig försvarare*, om han begär det, och offentlig försvarare får också på begäran förordnas för den, som är misstänkt för brott med straffminimum på sex månader. Att offentlig försvarare även i vissa andra fall skall förordnas, föreskrives i 21:3 och 21:3 a RB, se även 11 § LUL och 12 § förundersökningskungörelsen (1947:948). Om den misstänkte själv utsett *privat* försvarare, skall offentlig försvarare icke utses. Privat försvarare anlitas icke sällan i skattemål och trafikmål.

Anmälan om behov av offentlig försvarare göres hos rätten, och rätten (en lagfaren domare) förordnar då i regel en lämplig *advokat* (ofta den som den misstänkte själv önskar). Är den misstänkte anhållen eller häktad, har han ovillkorlig rätt att få tala med sin offentliga försvarare i *enrum* (21:9 RB), och han har också rätt till *brevväxling* med denne, utan att posten granskas. I fråga om ansvaret för *kostnaden* för offentlig försvarare hänvisas till 31 kap RB och rättshjälpslagen (1972:429).

13.2.2 Tvångsmedel i brottmål

De viktigaste *personella* tvångsmedlen i brottmål är gripande, anhållande och häktning, och de regleras i 24 kap RB:

1. *Gripande* får förekomma, om det finnes skäl att anhålla någon. Gripandet får även *utan* anhållningsbeslut i brådskande fall utföras antingen av *polisman* eller i vissa fall av *envar* (24:7) och innebär, att den misstänkte tages eller behålles i förvar. För att annan än polisman skall få gripa en misstänkt kräves antingen att denne är *efterlyst* eller att han gripes *å bar gärning* eller *flyende fot för brott, varå fängelse kan följa* (alltså redan för t ex butikssnatteri). Sådant gripande, som envar får företaga, sker numera oftast av *bevakningspersonal*. Under motsvarande förutsättningar får med stöd av 16 § LUL barn under 15 år gripas för brott.
2. *Anhållande* får beslutas av *åklagaren* med stöd av 24:6 RB, och beslutet skall innehålla uppgift om det brott misstanken avser samt grunden för anhållandet. Det är ett provisoriskt frihetsberövande, som ofta föregriper häktning. Är den misstänkte icke redan i förvar, skall han efterlysas. Finnes det icke fulla skäl till häktning, men är han *skäligen misstänkt* för brottet, får han anhållas, om det är av synnerlig vikt att han tages i förvar i avbidan på ytterligare utredning. Beslutet skall hävas av åklagaren, så snart det icke längre finnes skäl för det och senast, när fristen för framställning om häktning är utlupen.
3. *Häktning* beslutas av *rätten* (en lagfaren domare) på framställning av åklagaren. Sådant (skriftlig eller muntlig) framställning skall göras samma dag, som anhållningsbeslutet meddelades eller senast dagen därefter. Om det finnes synnerliga skäl, får den göras senast tredje dagen efter anhållningsbeslutet. Det brådskar, sålunda och fristen ställer stora krav på åklagarens förmåga att genast finna skäl för sin

framställning. Rätten beger sig i regel till polisen för att höra den anhängne och besluta om häktning. Förhandlingen skall äga rum *samma dag* eller *senast* dagen efter framställningen. Om det finnes synnerliga skäl, får förhandlingen hållas senare, dock *aldrig senare än fjärde dagen* efter det att den misstänkte greps eller anhållningsbeslutet verkställdes.

Bakgrunden till de nu gällande reglerna (1987:1211) om anhållande och häktning, vilka trätt i kraft 1988-04-12 (1988:27), är en anpassning till Europakonventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna. Tidigare var anhållningsfristen längre, och häktningsframställning följde endast på vart tredje anhållande (1986 26 172 anhållna men 8 286 häktade). Antalet häktade personer har nu ökat, och den genomsnittliga beläggningen på häktena har stigit till över 1 000 häktade. Huruvida man med de nya reglerna uppnår genomsnittligt kortare tid för frihetsberövandet, kan icke förutses. För den, som berövats friheten med användning av personellt tvångsmedel, gäller lagen (1976:371) om behandlingen av häktade och anhållna m fl. Om avräkning av anhållnings- och häktetid stadgas i 33 kap BrB. Att den som oförskyllt berövats friheten i vissa fall kan få ersättning, stadgas i lagen (1974:515) om ersättning vid frihetsinskränkning.

Häktning (och i princip även anhållande) förutsätter enligt 24:1, att vederbörande är *på sannolika skäl misstänkt* för brott, för vilket är föreskrivet *fängelse ett år eller däröver*. Därtill kommer att det skall finnas *risk* för att han:

1. avviker eller på något annat sätt undandrager sig lagföring eller straff (*flyktfara*),
2. genom att undanröja bevis eller på något annat sätt försvårar sakens utredning (*kollusionsfara*) eller
3. fortsätter sin brottsliga verksamhet (*recidivfara*).

Den som på sannolika skäl är misstänkt för brott, får med stöd av 24:2 häktas oberoende av brottets beskaffenhet:

1. om han är *okänd* och vägrar att uppgiva namn och hemvist eller om hans uppgift om detta kan antagas vara osann, eller
2. om han saknar hemvist inom riket och det finnes risk för att han genom att begiva sig från riket undandrager sig lagföring eller straff

Utöver de nu angivna häktningsgrunderna finnes i 24:3 RB möjlighet att besluta om s k *utredningshäktning*, när frihetsberövande påkallas av särskilt komplicerade omständigheter i förundersökningen, vilket mycket sällan är fallet. Har så beslutats i fråga om någon, som är närvarande vid rätten, skall enligt 24:19 åklagaren, så snart han anser, att de finnes sannolika skäl för att den misstänkte har begått brottet, anmäla detta till rätten för *ny* förhandling i häktningsfrågan. Sådan förhandling måste alltid, oberoende av anmälan hållas *inom en vecka* från häktningsbeslutet.

Är minimistraffet för brottet fängelse i två år, skall enligt 24:1 häktning beslutas, om det icke är uppenbart, att skäl till häktning saknas. Omvänt gäller, att häktning icke får beslutas, om det kan antagas, att den misstänkte kommer att dömas endast till böter.

Efter 1988 års reform, infördes genom tillägg (1989:650) i 24:1 och 3 den s k *proportionalitetsprincipen*, enligt vilken skälen för frihetsberövandet skall ställas i relation till de olägenheter frihetsberövandet innebär för den misstänkte eller för något annat motstående intresse. Huruvida ändringen, som betingats av våra internationella åtaganden, inneburit ändring i praxis, kan ännu icke bedömas.

I 24:4 erinras om möjligheten att i stället för häktning anordna *övervakning* av den misstänkte, om där angivna skäl föreligger. Det ankommer på *åklagaren* att söka ordna övervakning; jfr 26–28 §§ förundersökningskungörelsen. i 24:4 erinras också om den stränga begränsningen (synnerliga skäl) i 7 § LUL i fråga om häktning av den, som icke fyllt aderton år. I stället försöker man – i den mån tidsfristen fram till häktningsförhandlingen så medgiver – anordna placering på mottagningsavdelning vid särskilt ungdomshem enligt 12 § LVU. Slutligen hänvisas i 24:4 till de i 25 kap RB givna föreskrifterna om *reseförbud* och *anmälningsskyldighet* som alternativ till häktning. Sådana frihetsinskränkningar får meddelas även av *åklagaren*.

Alternativen till häktning har icke visat sig vara tillräckligt lockande för att påverka frekvensen av häktningsbeslut

I fråga om mindre ingrepp i den *personliga integriteten* finnes särskilda föreskrifter, enligt vilka beslut av rätten icke kräves. Det gäller *kroppsbesiktning*, tagande av *blodprov* eller *utandningsprov* med stöd av bemyndigande i 28:12 RB och i sistnämnda fall enligt lagen (1976:1090) om alkoholutandningsprov. Med stöd av bemyndigande i 28:14 RB får polisen även taga t ex *fingeravtryck* och fotografi enligt kungörelsen (1947:950) om fingeravtryck m m och enligt 19 § VSL får *kroppsvsitation* och *ytlig kroppsbesiktning* m m företagas som rutinkontroll.

I fråga om de *reella* tvångsmedlen gäller likaledes, att beslut i princip skall träffas av *rätten*. Interimistiskt kan *kvarstad* beslutas i annan ordning, se 26 kap RB. Har *beslag* (27 kap RB) verkställts utan rättens förordnande, får den som drabbats därav begära rättens prövning. Även *husrannsakan* enligt 28:1–3 RB kan företagas utan rättens beslut, och detsamma gäller om *kroppsvsitation* enligt 28:13 RB för att få tag i föremål. Även i fråga om *husrannsakan* och *kroppsvsitation* har en föreskrift om beaktande av *proportionalitetsprincipen* nu införts (1989:650).

I fråga om *förmodat stöldgods* m m gäller enligt lagen (1974:1065) om visst stöldgods m mm, att rätten får besluta, att egendom tages i *förvar*. Sådan egendom får därefter, om ingen gör anspråk på den, hanteras enligt lagen (1974:1066) om förfarande med förverkad egendom och hittegods m m.

Slutligen erinras om *återtagande av stöldgods* och *återställande av besittning med stöd av 14 § BrP*.

För vissa grova brott gäller särskilda regler enligt lagen (1952:98) med särskilda bestämmelser om *tvångsmedel* i vissa brottmål och lagen (1975:1360) om tvångsåtgärder i *spaningssyfte* i vissa fall, vilkas giltighet förlänges med ett år åt gången. Beslut om *telefonavlyssning* får träffas av rätten i enlighet med föreskrifterna i 21:18-24 (1989:650).

13.2.3 Personutredning

Vid val av påföljd och för straffmätningen är det av betydelse, att rätten har fått kännedom om den misstänktes personliga förhållanden och om de åtgärder, som kan anses lämpliga för att främja hans anpassning i samhället och öka hans möjligheter till personlig utveckling. Därför får ingen dömas till fängelse i sex månader eller däröver eller skyddstillsyn eller överlämnas till särskild vård, utan att berättelse över *personundersökning* eller likvärdig utredning är tillgänglig för rätten; se lagen (1964:542) om *personundersökning* i brottmål.

Rätten (en lagfaren domare) skall så snart lämpligen kan ske förordna om *personundersökning*. Sådant förordnande får dock ej meddelas, med mindre den misstänkte har erkänt gärningen eller eljest sannolika skäl föreligger, att han begått den. Beslutet träffas på handlingarna i saken.

Beslutet innebär, att skyddskonsulenten (se nedan 14.2.1) utser *personundersökare*, vilken utreder den misstänktes personliga förhållanden och i samråd med skyddskonsulenten upprättar förslag i påföljdsfrågan. Är skyddstillsyn tilltänkt, skall *övervakare* föreslås, helst efter samråd med den misstänkte. *Berättelse* över *personundersökningen* avlämnas till rätten.

Rätten får med stöd av 7 § nämnda lag förordna läkare att avgiva *läkarintyg* (s k § 7-intyg) om den misstänkte, och sådant intyg skall inhämtas, innan någon överlämnas till öppen psykiatrisk vård, såvida rättspsykiatrisk undersökning (se strax nedan 13.2.4) ej har verkställts. Sådana intyg har i viss utsträckning gjort rättspsykiatrisk undersökning överflödig.

År 1989 dömdes 38 510 personer till strängare påföljd än böter, och ny personundersökning företogs 1989 i fråga om 12 760 tilltalade. Samma år genomgick 1 862 tilltalade undersökning för s k § 7-intyg. Anledning finnes till antagande, att personundersökningarnas betydelse kommer att minska med de från 1989 gällande föreskrifterna om straffmätning och påföljdsval.

13.2.4 Rättspsykiatrisk undersökning

I brottmål får rätten (en lagfaren domare) besluta om undersökning av den misstänktes sinnesbeskaffenhet med stöd av lagen (1966:301) om rättspsykiatrisk undersökning i brottmål. Beslut om sådan undersökning får bara meddelas, om den misstänkte har erkänt gärningen, eller övertygande bevisning har förebragts, att han begått den, *och* undersökningen kan antagas få betydelse för bestämmande av brottspåföljd eller i annat hänseende för bedömningen av det personliga ansvaret. Finner rätten, att svårare straff än böter ej bör följa å brottet, får undersökning beslutas, bara om särskilda skäl föreligger. I vissa fall behöver undersökning ej företagas utan kan ersättas av utlåtande från socialstyrelsens *rättsliga råd*, att det är uppenbart, att fortsatt vård kan beredas med stöd av LSPV eller på specialistsjukhus för utvecklingsstörda.

Rättspsykiatriska undersökningar utföres vid *statens rättspsykiatriska kliniker* i Huddinge, Uppsala, Lund och Göteborg och *stationer* i Linköping och Umeå. Verksamheten lyder under socialdepartementet med socialstyrelsen som chefsmyndighet. Driftanslaget är för budgetåret 1989/90 105 372 000 kr. Förhandlingarna om överflyttning av ansvaret för verksamheten på klinikerna från staten till landstingen i samband med ny lagstiftning rörande psykiatrisk tvångsvård och beträffande psykiskt störda lagöverträdare har nu slutförts.

Vid klinikerna undersökes psykiskt störda personer, som misstänkes för brott, medan psykiskt störda lagöverträdare undersökes på stationerna och på andra sjukhus enligt undersökningsläkarens bestämmande. Antalet undersökta personer har under de senaste årtiondena blivit allt färre och uppgår nu till omkring 500 personer om året. En förutsättning för överlämnande till vård enligt 31:3 är, att läkarutlåtandet (se ovan 8.4) redovisar den

psykiska störningens art och behovet av där avsedd vård samt sambandet mellan störningen och brottet. Samband anses i utlåtandena nästan alltid föreligga. Däremot visar det sig, att vårdbehov ofta icke kan påvisas, i synnerhet i fråga om brottslingar på fri fot. Det är också anmärkningsvärt, att nära hälften av de undersökta icke lider av sådan psykisk störning, som avser i 30:6. Väsentligen rör det sig här om en gränsdragning vid abnormtillstånd.

Rättspsykiatriskt undersökta lagöverträdare	1981	1982	1983	1984
Samtliga undersökta	559	584	563	511
därav bedömda som 30:6-fall	316	305	315	277
i behov av LSPV-vård	248	251	265	222
Sinnessjuka häktade med vårdbehov	95	92	95	87
utan	4	6	3	2
fri fot med vårdbehov	31	16	9	19
utan	22	10	6	11
Sinnesslöa häktade med vårdbehov	5	4	-	1
utan	4	1	1	1
fri fot med vårdbehov	1	-	-	-
utan	3	2	2	1
Abnorma häktade med vårdbehov	118	123	138	99
utan	29	10	19	12
fri fot med vårdbehov	7	16	20	16
utan	20	25	22	29

När det gäller den psykiatriska bedömningen hänför sig läkaren till de kategorier av psykisk störning, som i 30:6 jfr 31:3 BrB anges som sinnessjukdom, sinnesslöhet och annan psykisk abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom. Det är den sistnämnda kategorien av psykisk störning, som under de senaste åren föranlett stor tvekan. Rätten finner icke alltid i utlåtandet säkra hållpunkter för påföljdsvalet och begär då utlåtande av socialstyrelsens rättsliga råd över undersökningen. Tabellen ger en översikt över undersökningsläkarnas bedömning av de psykiskt störda lagöverträdare, som blir föremål för undersökning. Senare statistiska uppgifter saknas dessvärre.

Under det senaste årtiondet har tvångsvård av psykiskt störda personer i allt mindre omfattning och för allt kortare tid kommit till användning. Av ca 2 000 psykiskt störda patienter i tvångsvård 1989, torde omkring inalles 600 ha intagits på grund av brott. Minskningen av antalet tvångsintagna medför

samtidigt, att andelen lagöverträdare bland dem blivit allt större. Vårdtiderna har blivit kortare även för lagöverträdarna.

När reformen av lagstiftningen rörande psykiskt störda personer genomföres, förmodligen från 1992 torde rättspsykiatriska undersökningar behövas i mindre omfattning, och antalet personer, dömda till tvångsvård som brottspåföljd att minska..

13.3 Huvudförhandling i brottmål

13.3.1 Kallelse till huvudförhandling

I stämningen eller senare kallas den tilltalade till inställelse vid huvudförhandling på angiven tid. Vid bestämmandet av tidpunkten skall rätten beakta, att vissa brottmål har *förtur*. Det gäller dels mål, där den tilltalade är *anhållen* eller *häktad* (45:14 RB) dels mål där den tilltalade är *under 18 eller 21 år* (12 § LUL enligt 1988:822).

Den tilltalade är i princip skyldig att infinna sig *personligen* vid huvudförhandlingen (45:15 och 46:15). Det praktiskt mest betydelsefulla undantaget gäller mål, där anledning saknas att ådöma annan brottspåföljd än *böter*.

Då den misstänkte ej är skyldig att infinna sig personligen, får hans talan föras genom *ombud*; se 21:2. Även den tilltalades *försvare* kallas till huvudförhandlingen (21:9). Uteblir den tilltalade eller inställer han sig genom ombud, trots att han blivit förelagd att infinna sig personligen, får rätten ändå döma till böter, villkorlig dom, skyddstillsyn och i vissa fall rent av till fängelse i högst tre månader.

Enligt 9 § LUL får fängelse eller skyddstillsyn icke ådömas den, som är under 18 år, om icke *vårdnadshavaren* blivit hörd i målet, där så lämpligen kan ske. Sådan påföljd får heller icke ådömas den som är under 21 år, utan att *personundersökaren* har hörts i målet, om det finnes skäl till det. Av 21:1 RB framgår, att vårdnadshavaren även äger föra *tal* för den unge.

Åklagaren skall underrätta *målsäganden* om huvudförhandlingen, och han är på dennes begäran skyldig, att utföra talan om enskilt anspråk, om det kan ske utan väsentlig olägenhet, och anspråket icke är uppenbart obefogat, se 22:2 RB. Har *målsägandebiträde* förordnats med stöd av lagen (1988:609) om målsägandebiträde skall även biträdet kallas. Skall målsäganden höras med anledning av åklagarens talan, får målsäganden i vissa fall åtföljas av *stödperson*; se 20:15 RB.

Antal brottmål	1985	1986	1987	1988	1989
Notariemål	10 819	9 937	10 640	10 044	9 430
Andra brottmål	57 606	47 558	57 569	59 465	59 450
Ensamdomare	10 378	10 238	10 130	10 809	10 861
Nämnd	58 035	57 232	58 063	58 076	57 995
Jury	12	24	16	24	24
Avgjorda genom dom	62 071	61 041	61 705	62 006	60 956
genom beslut	6 354	6 453	6 504	7 503	7 924
därav avskrivna	3 553	3 448	3 577	3 618	3 714
Samtliga	68 245	67 494	68 209	69 509	68 880
därav med tolk	3 023	2 945	3 193	3 556	3 722

13.3.2 Huvudförhandlingens förlopp

Såsom redan tidigare har redovisats, kan huvudförhandlingen indelas i fem stadier: yrkandena, sakframställningen, bevisupptagningen, pläderingen och de särskilda yrkandena. Rättens ordförande har ofta i förväg skaffat sig en bild av målet genom att, utöver vad som framgår av åtalet, taga del av polisrapporterna från förundersökningen; jfr 32:2 RB och RÅs allmänna råd RÅC I:113.

Under huvudförhandlingen sammanföres ibland frågor om det personliga ansvaret (skulden) och frågor rörande påföljdsval och straffmätning. Detta kan ur principiell synpunkt kritiseras, eftersom ansvarsfrågan borde vara klarlagd, innan utredning får förebringas om den tilltalades personliga förhållanden. Av 35:1 RB följer emellertid, att rätten vid avgörandet av ansvarsfrågan skall beakta bevisvärdet av sådana omständigheter som den tilltalades livsföring och tidigare brottslighet. Därför förebringas med stöd av 46:9 RB sådan bevisning, som har betydelse för påföljdsfrågan, redan innan ansvarsfrågan har avgjorts. Detta bevismaterial omfattar förutom personundersökning och rättspsykiatrisk undersökning även dokumentation om den tilltalades tidigare brottslighet, främst genom utdrag ur det allmänna kriminalregistret, och uppgifter om hans ekonomiska förhållanden (i första hand s k *dagsbottsavgift*) samt i förekommande fall yttrande från sociala myndigheter, däribland från socialnämnden enligt 9 § LUL om förutsättningarna för vård inom socialtjänsten och rörande förutsättningarna att döma den som är under 21 år till fängelse i mer än tre månader.

Det *allmänna kriminalregistret* finnes hos RPS och föres enligt lagen (1963:197) om allmänt kriminalregister. Det innehåller aktuella uppgifter

angående den, som av svensk domstol har dömts till fängelse, villkorlig dom eller skyddstillsyn eller har överlämnats till sluten psykiatrisk vård eller vård i specialsjukhus med stöd av 31:3 BrB eller, om för brottet är stadgat fängelse, till vård i LVM-hem enligt 31:2 BrB eller har fått anstånd med verkställighet av förvandlingsstraff för böter (men ej brottspåföljderna böter och överlämnande till vård inom socialtjänsten). Dessa påföljder brukar benämnas *kriminalregisterpåföljder*. Det framlagda registerutdraget blir offentlig handling, när det intages i rättens akt. Om enskilds rätt att få utdrag ur registret rörande sig själv, se numera 9 § nämnda lag.

13.4 Dom i brottmål

13.4.1 Domens avfattning

Sedan huvudförhandlingen avslutats och överläggning till dom har hållits, skall domen beslutas och därefter uppsättas särskilt och underskrivas av rättens ordförande (30:7 och 8 RB). I mål som rör allenast ansvar för brott, där den tilltalade har erkänt gärningen och påföljden bestämmes till annat än fängelse eller till fängelse i högst sex månader, får domen utfärdas i förklarad form (30:6 RB).

Domen innehåller framför allt *domslutet* och *domskälen* i nu nämnd ordning. Bådaddera redovisar rättens bedömning såväl i ansvarsfrågan som påföljdsfrågan.

Antalet tilltalade i tingsrätt	1985	1986	1987	1988	1989
Frikännande dom	4 472	4 202	4 211	3 861	4 200
Fällande dom	67 009	65 481	67 241	67 958	68 885
Slutligt beslut	104	80	105	115	118
därav bötesförvandling	52	39	40	40	34
Summa	71 647	70 123	71 557	71 838	73 203
därav med offentlig försvarare	26 641	28 337	30 065	31 866	32 242
därav till kriminalregisterpåföljd	34 622	35 325	36 102	36 925	37 422
därav med personutredning	12 002	12 772	13 009	13 603	13 838
därav med personundersökning	10 958	11 786	12 159	12 608	12 760
med § 7-intyg	1 878	1 896	1 848	1 967	1 862
med rättspsykiatrik undersökning	485	513	493	521	511

13.4.2 Ansvarsfrihet och strafflindring

Domen innehåller ett ställningstagande till åklagarens *ansvarsyrkande*. Lämnas åtalet *utan bifall*, blir den åtalade *frikänd*. I övriga fall blir han *fälld till ansvar*, i den omfattning och på det sätt som redovisas med brottsbenämning och tillämpade lagrum. Då konstateras, att den tilltalade har förövat den angivna straffbelagda gärningen och att han uppfyller i brottsbeskrivningen angivna krav på uppsåt eller oaktsamhet. Ansvar kan sålunda bara förekomma, om kraven på *otillåten gärning* och *personligt ansvar* är uppfyllda.

En straffbelagd gärning kan under vissa omständigheter vara *tillåten* och därför icke föranleda ansvar. Så är fallet med de i 24 kap BrB upptagna ansvarsfrihetsgrunderna: nödvärn (24:1), laga befogenhet (24:2 och 3), nöd (24:4) och laga befogenhet (24:6) samt godtagbar excess (24:5). Fängelsestraffkommittén har i sitt slutbetänkande (SOU 1988:7) Frihet från ansvar analyserat sådana situationer och redovisat sina överväganden avseende oreglerade ansvarsfrihetsgrunder, däribland samtycke, och angrepp på egen rättssfär, tillfällig sinnesförvirring och s k egentlig rättsvillfarelse (av kommittén betecknad som *straffrättsvillfarelse*) och vissa andra, oreglerade

ansvarsfrihetsgrunder. Kommitténs överväganden och förslag torde få betydelse för rättspraxis, där icke lagstiftning kräves.

Ansvarsfrihet kan också inträda i fall, där det redan vid gärningens förövande föreligger en situation, där förutsättningarna för åtal icke är för handen. Så är läget i fall av stämpling, där faran för brottets fullbordan var ringa (23:2) och *ringa* fall av medverkan till brott (23:5) samt av uppvigling (16:5), främjande av flykt (17:12) och vårdslös uppbördsredovisning (9 § SBL).

Annorlunda förhåller det sig i fall, där ett brott faktiskt kommit till stånd men följts av frivilligt tillbakaträdande, t ex från försök, förberedelse eller stämpling (23:3), från frivilligt avvärjande av fara, som förövaren själv har framkallat genom brott (13:11, 14:11 och 15:14) och frivillig rättelse enligt 11 § SBL. Dessa fall bör, som straffrättskommittén också fastslagit, betecknas som påföljdseftergift, låt vara, att konstaterandet av det frivilliga beslutet ofta sker redan i början av brottsutredningen och leder till, att åtal icke väckes.

Även om BrB bygger på ståndpunkten, att envar – även ett barn eller en allvarligt psykiskt störd – kan föröva en brottslig gärningen, innebär detta icke, att systemet av brottspåföljder är fullt ut tillämpligt på dem. Sålunda föreskrives i 1:6, det icke får dömas till påföljd för brott, som någon förövat, innan han fyllt femton år (*straffbarhetsåldern*). Endast vissa påföljder får enligt 30:6 tillämpas på en *psykiskt störd* lagöverträdare. Påföljd får heller icke ådömas, när *åtalspreskription* (se ovan 12.3.2) har inträtt eller lagöverträdaren har *avlidit* (men egendom eller dess värde kan även efter dödsfallet i vissa fall förverkas, se ovan 9.2.1).

Allmänna föreskrifter om strafflindring finnes på olika ställen i BrB. Strafflindring innebär, att rätten får bestämma straffet (men ej annan påföljd) med åsidosättande av det för brottet angivna. Därvid får straffet sättas under det lägsta straff som där är angivet, och med vissa undantag välja böter i stället för fängelse. Dessa föreskrifter har rätten att beakta vid straffmätningen, när den straffbara gärningen innebär:

1. Försök, förberedelse och stämpling (23:1 och 2).
2. Medverkan i vissa fall eller i mindre mån (23:5).
3. Excess i fall av nödvärn, nöd eller laga våldsutövning (24:5).
4. Frivilligt avvärjande av fara (13:11, 14:11 och 15:14) och

5. I samband med förverkande av villkorlig frigivning (26:21) och undanröjande av villkorlig dom (27:7) eller av skyddstillsyn (28:9); se 34 kap BrB.

Att *utländsk rätt* i vissa fall skall beaktas vid påföljdsbestämningen framgår av 2:2 3 st BrB och andra lagrum (se nedan 17.5). Utomlands undergången påföljd *får* leda till strafflindring (2: 2 st) och *skall* beaktas inom ramen för straffskalan och vid påföljdsvalet (2:1 1 st), jfr 17.6.

Att omständigheterna i det *konkreta* fallet kan leda till strafflindring, be-
lyses strax nedan i 13.4.3.

Slutligen skall erinras om föreskrifterna om *avräkning* av anhållnings- och häktetid m m i 33 kap BrB, vilka rätten *ex officio* skall beakta.

13.4.3 Påföljdsbestämningen

13.4.3.1 Principerna bakom reformen

Ursprungligen innehöll BrB endast en allmänt hållen föreskrift (då 1:7 BrB), enligt vilken rätten, med beaktande av brottets beskaffenhet, gärningsmannens egenskaper och personliga förhållanden samt omständigheterna i övrigt, skulle bestämma påföljd för brottet efter vad som funnits bäst ägnat att avhålla gärningsmannen från brott och eljest skydda samhället mot brottslighet. Denna föreskrift ansågs dock med tiden ge domstolarna alltför liten vägledning vid *påföljdsbestämningen*. Det åberopades, att man i Sverige behövde utförligare regler för att uppnå större *enhetlighet* och *förutsebarhet* i straffrättskipningen.

Visserligen kunde det icke påvisas skiftande praxis annat än på vissa rättsområden, t ex vid bedömningen av påföljden för trafiknykterhetsbrott, och den bristande förutsebarheten kunde delvis antagas bero på kortfattade domskäl, men reformen ansågs likväl vara betydelsefull. Vad man önskade åstadkomma var framför allt bättre motiverade överrättsdomar som råd till tingsrätterna och bättre utarbetade underrättsdomar till vägledning för den tilltalade och hans ombud. Därigenom kunde man uppnå större förutsebarhet.

I detta sammanhang finnes det anledning att ånyo erinra om utformningen av de summariska strafförfarandena för åläggande av *bötesstraff*. Här har man redan sedan länge genomfört en stark förenkling genom anvisningar till ledning vid föreläggande av ordningsbot och strafföreläggande. Beslutet grundas endast på den lagstridiga gärningstypen och icke till om-

ständigheterna i det *konkreta* fallet. När beslut någon gång överklagas till allmän domstol, leder detta endast undantagsvis till ändring i straffmätningen. Därtill kommer, att man vid de stora tingsrätterna även i fråga om mycket vanligt förekommande brottmål håller fast vid en där vedertagen praxis i straffmätningen.

Konstruktionen av föreskrifterna om påföljdsbestämningen är *neutral* till den rådande straffnivån. Detta innebär i sin tur, att den icke påverkas av andra politiska strömningar än dem, som leder till lagstiftning och administrativa föreskrifter med stöd av lag. Emellertid brukar redan *förväntade* ändringar i mildrande eller skärpande riktning i någon mån påverka påföljdsbestämningen. Kommitténs utredning av rådande praxis i fråga om straffmätningen hade ådagalagt, att domstolarna i regel (med undantag bl a för narkotikabrott) endast utnyttjade den nedersta delen av straffskalan. Därför fanns det utrymme för en genomgripande ändring av straffskalorna. Det är emellertid den nuvarande regeringens bedömning, att en sådan reform för närvarande icke är politiskt genomförbar.

Den 1983 genomförda reformen av villkorlig frigivning i regel efter avtjänandet av halva strafftiden, har länge kritiserats. Regeringen har också ställt en reform i utsikt, men planerna har icke förverkligats. En återgång till frigivning efter två tredjedelar av strafftiden är tekniskt svår att genomföra, och avskaffandet av villkorlig frigivning har bedömts vara ett alltför drastiskt steg. Dessutom är man väl medveten om, att en reform av endera slaget skulle medföra en betydande ökning av beläggningen i fängelserna, om reformen icke följdes av en sänkning av den allmänna straffnivån.

Av avgörande betydelse för behovet av en reform av principerna för påföljdsbestämningen var, att man önskade genomföra påföljdsbestämning med utgångspunkt från den aktuella gärningens *straffvärde*. Detta innebär avsteg från den sammanvägning av generalpreventiva och specialpreventiva bedömningar, som förutsattes ske enligt den ovan ursprungliga föreskriften i BrB. Samtidigt önskade man ge klara regler rörande inverkan av *återfall* i brott på påföljdsbestämningen och öka möjligheterna att beakta omständigheter, som talar för *lindrigare* påföljd än den som motiveras av gärningens straffvärde. Önskemålen om en sådan reform blev i huvudsak tillgodosedda med införande i BrB av två nya kap (1988:942), vilka trätt i kraft 1989-01-01. Av dessa handlar 29 kap om straffmätning och påföljdseftergift och 30 kap om val av påföljd. Den nya lagstiftning bygger i huvudsak på *Fängelsestraffkommitténs* huvudbetänkande (SOU 1986:13–15) Påföljd för brott.

13.4.3.2 Straffvärdesbestämningen

I första hand gäller, att brottets eller den samlade brottslighetens *straffvärde* skall bestämmas inom ramen för den tillämpliga straffskalan och i överensstämmelse med rådande praxis i domstolarna. Därvid skall rätten enligt 29:1 beakta:

1. den skada, kränkning eller fara, som gärningen inneburit (*skadebedömningen*), jfr NJA 1989 s 31 och 847, och

2. vad gärningsmannen insett eller borde ha insett om detta samt de avsikter och motiv, som han haft (*skuldbedömningen*). Om motiv, se NJA 1989 s 31 och s 847 II (dissensen)

Har rätten bedömt gärningen som grov misshandel, innebär detta att straffvärdet skall bestämmas inom straffskalan i 3:6 (fängelse, lägst ett och högst tio år). Frågan om den tilltalades avsikter spelar särskild roll vid de osjälvständiga brottstyperna (försök, förberedelse och stämpling). Om gärningen t ex bedömes innefatta försök till grov stöld, innebär detta, att straffvärdet skall bestämmas straffskalan i 8:4 (fängelse, lägst sex månader och högst sex år). När man på så sätt har genomfört bedömningen av skadan och skulden, har man uttömt de i sagda stadganden angivna kvalifikationerna för brottstypen, och dessa får sålunda icke utnyttjas på nytt, med mindre man har att beakta andra möjligen förekommande *försvårande* omständigheter (29:2) och *förmildrande* omständigheter (29:3).

Som *försvårande* omständigheter skall enligt 29:2 – vid sidan av vad som gäller för varje särskild brottstyp – *särskilt* beaktas:

1. om den tilltalade avsett, att brottet skulle få betydligt *allvarligare följder* än det faktiskt fått, vilket är fallet vid försök, förberedelse och stämpling (och som ju ofta innebär, att den ofullbordade delen leder till en strängare brottsrubricering, se exemplet ovan om försök till grov stöld).

2. om den tilltalade visat *särskild hänsynslöshet*, t ex varningsskott vid väpnat rån eller förstörelse vid inbrottsstöld (jfr exemplet ovan om grov misshandel).

3. om den tilltalade *grovt utnyttjat* någon annans skyddslösa ställning eller särskilda svårigheter att värja sig, t ex försäljning av narkotika till unga, övergrepp mot barn eller angrepp på en handikappad.

4. om den tilltalade *utnyttjat* sin ställning eller i övrigt missbrukat ett särskilt förtroende, t.ex. stöld från sin arbetsplats, bedrägeri mot en äldre eller sexuellt övergrepp mot en patient eller fånge.

5. om den tilltalade förmått någon att medverka till brottet genom *allvarligt* tvång, svek eller missbruk av dennes ungdom, oförstånd eller beroende ställning, t ex övertalning av någon att vara kurir vid en narkotikatransport.

6. om brottet utgjort ett led i en brottslig verksamhet, som varit *särskilt* noggrant planlagd eller bedrivits i stor omfattning, och i vilken den tilltalade spelat en *betydande* roll, t ex organiserad narkotikahandel eller försäljning av stöldgods, bordellverksamhet eller anordnande av äventyrligt spel som klubbverksamhet.

På motsvarande sätt är det i 29:3 angivet *förmildrande* omständigheter, som *särskilt* skall beaktas:

1. om brottet föranletts av någon annans *grovt kränkande* beteende, t ex genom allvarlig provokation till misshandel, jfr däremot NJA 1990 s 86 II, där misshandeln var helt oprovocerad.

2. om den tilltalade till följd av själslig abnormitet eller sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft *starkt nedsatt* förmåga att kontrollera sitt handlande, t ex på grund av en tillfällig psykisk störning, personliga bekymmer eller utmattning.

3. om den tilltalades handlande stått i samband med hans *uppenbart bristande* utveckling, erfarenhet eller omdömesförmåga, jfr 29:7 om ung ålders inverkan på straffmätningen.

4. om brottet föranletts av *stark* mänsklig medkänsla, t ex vid s k barmhärtighetsmord.

Medan försvårande omständigheter endast får beaktas inom ramen för den tillämpliga straffskalan, får förmildrande omständigheter leda till lindrigare straff än som är föreskrivet för brottet (alltså även under angivet straffminimum), se 29:3 2 st.

Andra strafflindringsgrunder, t ex i fråga om osjälvständiga brottstyper, har redovisats ovan 14.4.2.

Sedan straffvärdet sålunda bestämts, ankommer det på rätten att företa val av påföljd.

13.4.3.3 Straffmätningen

Sedan det konkreta brottets *straffvärde* sålunda bestämts, ankommer det på rätten att i skäligen omfattning vid *straffmätningen* – utöver straffvärdet – beakta vissa *särskilda* omständigheter (29:5). Förekomsten av en sådan omständighet får – om *särskilda* skäl påkallar det – ge anledning att döma till lindrigare straff än för brottet är föreskrivet (alltså under straffminimum). Medan angivandet av försvårande och förmildrande omständigheter är väg-

ledande men icke uttömmande (se lokutionen "särskilt beaktas"), är uppräkningen av de särskilda omständigheterna i princip fullständig (men med generalklausul i 29:5 8.):

1. om den tilltalade till följd av brottet drabbats av *allvarlig* kroppsskada, t ex en rattfyllerist, som drabbas av invaliditet i den trafikolycka, som han vållat.

2. om den tilltalade efter förmåga sökt *förebygga* eller *avhjälpa* eller *begränsa* skadliga verkningar av brottet. Det är här framför allt fråga om insatser på den tilltalades *initiativ*, t ex genom att skaffa vård åt den miss-handlade, återlämna det stulna eller efter *förmåga* ersätta uppkommen skada. Särskilda föreskrifter om straffflindring finnes i 13:11, 14:11 och 15:14, se även ovan 13.4.2.

3. om den tilltalade *frivilligt* angivit sig.

4. om den tilltalade förorsakas *men* genom att han på grund av brottet utvisas ur riket. Här åsyftas 4:7-10 utlänningslagen (1989:529). Om rätten beslutar *utvisning* på grund av brottet, skall det *men*, som den dömda tillfogas, beaktas vid straffmätningen; jfr NJA 1989 s 102. Domar med utvisningsbeslut är vanliga (se ovan 9.3.6).

5. om den tilltalade till följd av brottet drabbats av eller – om det finnes grundad anledning antaga att han – kommer att drabbas av avskedande eller uppsägning eller annat hinder eller synnerlig svårighet i yrkes- eller näringsutövning. Här beaktas de *arbetsrättsliga* följderna i första hand enligt lagen (1976:600) om offentlig anställning (LOA) eller enligt kollektivavtal men även t ex indragning av tillstånd och för yrkeschaufförer av körkortet. Samtidigt förtjänar emellertid att uppmärksammas, att just anställningen ibland har varit en förutsättning för brottet, t ex förskingring på eller stöld från arbetsplatsen, jfr 29:2 4. och ovan 9.3.3.

6. om den tilltalade till följd av hög *ålder* eller dålig *hälsa* skulle drabbas oskäligt av ett straff, utmätt efter brottets straffvärde. Det är framför allt fråga om den, som efter uppnådd pensionsålder, eljest skulle ådömas straff överstigande några månaders fängelse och den, som lider av svår och långvarig sjukdom.

7. om en i förhållande till brottets art *ovanligt* lång tid förflutit, sedan gärningen begicks. Tiden räknas här i regel räknas från brottet, intill åtal väckes; jfr vissa brott med mycket långa preskriptionstider (se ovan 12.3.2).

8. om någon annan omständighet föreligger, som påkallar, att den tilltalade får lägre straff än brottets straffvärde motiverar. Denna *generalklausul* mjukar upp stånpunkten, att endast de ovannämnda sju alterna-

tiven står till buds för en mildare bedömning än som motsvarar straffvärdet; jfr om s k tredjemanshänsyn i NJA 1989 s 564 (dissens).

De här nämnda särskilda omständigheter får leda till *lindrigare* straff än som är föreskrivet (alltså även *under* angivet straffminimum), men endast om *särskilda* skäl så påkallar.

Denna ståndpunkt leder slutligen i 29:6 till en föreskrift om *påföljdseftergift* i fall, där någon av de i 29:5 angivna omständigheterna, visar, att det skulle vara *uppenbart* oskäligt att döma till påföljd, se strax nedan 13.4.3.4.

Till fördel för den, som begått brottet, innan han fyllt 21 år, gäller, att han får dömas till *lindrigare* straff än som är föreskrivet för brottet och att han aldrig får dömas till fängelse på livstid (29:7).

Skall *gemensamt* straff bestämmas för *flera* brott, gäller i fråga om *böter* ramarna i 25:4 och 5 (se ovan 3.1 samt 4.1 och 2) och beträffande *fängelse* skalorna i 26:2 (se ovan 3.1 och 5.1).

I fråga om *återfall* i brott gäller, att detta i första hand skall beaktas genom valet av påföljd (se nedan 13.4.3.5) eller genom förverkande av villkorligt medgiven frihet (se ovan 5.2). Om detta icke är nog, skall rätten enligt 29:4 i skälig omfattning beakta återfallet vid straffmätningen (se härom närmare under 13.4.3.6).

Frågor rörande straffvärdet och andra faktorer, som påverkar straffmätningen, aktualiseras även i andra fall i samband med valet av påföljd, nämligen:

1. Vid valet av *en* påföljd, när jämte villkorlig dom, skyddstillsyn eller överlämnande till vård inom socialtjänsten *böter* ådömes, eller jämte skyddstillsyn *fängelse* ådömes inom den i 28:3 angivna ramen.

2. Vid valet av *en* påföljd, när vid skyddstillsyn med kontraktsvård eller samhällstjänst *subsidiärt* straff av *fängelse* bestämmes.

3. Vid valet av *flera* påföljder för *olika* brott, när *böter* eller *fängelse* ådömes för något eller några brott, samtidigt som brottsligheten i övrigt föranleder villkorlig dom eller skyddstillsyn.

4. Vid val av böter, när dagsbotens belopp jämkas av billighetsskäl, se 25:2 2 st.

13.4.3.4 Påföljdseftergift

Såsom nyss nämnts, finnes en särskild föreskrift för de fall, där straffmätningen leder till, att påföljden bör eftergivnas. Där föreskrives, att rätten får meddela *påföljdseftergift*, när sådan *särskild* omständighet föreligger, som uppräknas i 29:5, och det skulle vara *uppenbart* oskäligt att döma till påföljd.

Det är sålunda endast omständigheter, som ligger *utanför* det konkreta brottets straffvärde, som avgör frågan, huruvida påföljdseftergift skall medgivas. Å andra sidan kan brottets ringa straffvärde vägas in i bedömningen av förhandenvaron av sådana särskilda förhållanden, som vid straffmätningen utgör tillräckliga billighetsskäl för eftergiften.

Endast på så sätt kan man komma undan det dilemma i vilket man försätter rätten, när åtal väckes för en gärning, som rimligen bort föranleda rapporteftergift (se ovan 11.5) eller avstående från åtal vid åtalsprövning (se ovan 12.4). Sådana beslut kan grundas på bedömningen, att påföljd ej erfordras på grund av den konkreta gärningens ringa straffvärde.

I sitt slutbetänkande (SOU 1988:7) har *Fängelsestraffkommittén* föreslagit, att en uttrycklig hänvisning intages i 29:6 till andra föreskrifter om påföljdseftergift. Sådana finnes bl a i 9:11, 13:11, 14:11, 15:14 och 23:3 BrB samt 12 § SBL och 5 § VSL. Därmed fullföljer kommittén en gammal tanke, att det är angeläget att skilja mellan omständigheter, som skall leda till *ansvarsfrihet* och sådana som skall leda till påföljdseftergift. Det är stor skillnad mellan att gå fri för att icke ha begått något brott, t ex våld i nödvärn, och att komma i åtnjutande av påföljdseftergift för en gärning, som av rätten konstaterats utgöra ett brott. Såsom redan har nämnts under 13.4.2, leder regler om ansvarsfrihet till ogillande av åtalet.

13.4.3.5 Påföljdsvalet

Sedan rätten har bestämt den aktuella brottslighetens straffvärde, blir dess nästa steg i *påföljdsbestämningen* att med ledning av föreskrifterna i 30 kap BrB *avgöra valet av påföljd*. Det är för tillämpningen av reformen viktigt att följa denna väg och att icke handla i omvänd ordning.

Där ges inledningsvis en översikt över påföljdernas inbördes svårhetsgrad. Redan av 1:5 framgår, att *fängelse* är att anse som ett svårare *straff* än *böter*. Nu anges i 30:1 förhållandet mellan *fängelse* och andra påföljder än straff. Sålunda föreskrives, att fängelse vid val av påföljd är att anse som en svårare påföljd än *villkorlig dom* och *skyddstillsyn*. Mellan skyddstillsyn och villkorlig dom göres *ingen* gradskillnad, ehuru skyddstillsyn vanligen är långt mera ingripande än villkorlig dom. Fristående från graderingen nämnes *överlämnande till särskild vård*.

Principen, att ingen får dömas till *flera* påföljder för *samma* brott, anges i 30:2, samtidigt som där hänvisas till föreskrivna undantag. Sådana finnes i förening av *dagsböter* med villkorlig dom (27:2), skyddstillsyn (28:2 och 3)

eller vård inom socialtjänsten (31:1) och fängelse med skyddstillsyn, jfr NJA 1989 s 564.

Därnäst anges i 30:3 principen om *gemensam* påföljd för *flera* brott med angivande av undantag, när *särskilda* skäl föreligger, nämligen:

böter för ett eller flera brott och annan påföljd för brottsligheten i övrigt, eller

fängelse för ett eller flera brott och villkorlig dom eller skyddstillsyn för brottsligheten i övrigt.

Själva grundvalen för *valet av påföljd* anges i 30:4 med föreskriften, att rätten skall fästa *särskilt avseende* vid omständigheter, som talar för *lindrigare* påföljd än *fängelse*. Rätten skall då även beakta sådana *särskilda* omständigheter, som uppräknas i 29:5 att vid straffmätningen beaktas *utöver* brottets straffvärde; jfr härtill NJA 1989 s 131.

Enligt ett i förarbetena angivet *riktvärde* bör fängelse i regel undvikas, när bestämningen av *straffvärdet* leder fram till lägre straff än fängelse i ett år. I 30:4 2 st anges emellertid tre särskilda förhållanden, som – oansett resultatet av straffmätningen – kan leda till val av fängelse som straff, nämligen:

1. Brottslighetens *straffvärde* kan vara högre än måttet vid straffmätningen; jfr 29:5 och NJA 1989 s 870 men knappast 1989 s 131, som väl snarare gäller brottets art och återfallet.

2. Brottslighetens *art* kan ge anledning även till ett kort frihetsstraff, t ex vid rattfylleri enligt 4 och 4 a §§ TBL (numera enligt lydelse 1990:149) eller värnpliktsbrott enligt 39 § värnpliktslagen (1941:967), jfr NJA 1989 s 847 med 1989 s 31, eller misshandel, se NJA 1990 s 84 I och II (dissens).

3. *Återfall* i brott, jfr här även 29:4 (se nedan 13.4.3.6) och NJA 1989 s 131, jfr 1990 s 84 II.

Omvänt kan, trots brottslighetens art och omfattning och dess höga straffvärde, särskilda skäl tala för val av lindrigare påföljd, jfr NJA 1989 s 464 och 564.

I fråga om *unga lagöverträdare* finnes i 30:5 särskilda föreskrifter för att begränsa användningen av *fängelse* för brott, som förövats före viss ålder (*gärningstidpunkten*), nämligen:

under 18 år. Här kräves *synnerliga* skäl.

18 men under 21 år. Här kräves hänsyn till gärningens *straffvärde* eller eljest *särskilda* skäl; se om unga lagöverträdare NJA 1989 s 837 och 870 samt 1990 s 84 I, jfr om straffmätningen 29:7.

Vid valet mellan *villkorlig dom* och *skyddstillsyn* som brottspåföljd anges i 30:7 att det för *villkorlig dom* skall saknas särskild anledning antaga, att

den tilltalade kommer att göra sig skyldig till fortsatt brottslighet, se t ex NJA 1989 s 810 och 1990 s 84. *Skyddstillsyn* skall däremot enligt 30:9 väljas, om det finnes anledning antaga, att denna påföljd kan bidra till att den tilltalade avhåller sig från fortsatt brottslighet. Här måste rätten på grundval av föreliggande material, däribland personundersökningen (se ovan 13.2.3), göra en *prognos*.

För att den *villkorliga domen* skall framstå som något mera än blott en *straffvarning*, föreskrives i 30:7, att den i princip skall förenas med *dagsböter*, se t ex NJA 1990 s 84. Så skall emellertid icke ske, om ett bötesstraff med hänsyn till andra följder av brottet skulle drabba den tilltalade alltför hårt eller om andra skäl tala mot ådömande av böter; se NJA 1989 s 464 och 810. Omvänt gäller i fråga om *skyddstillsyn* enligt 30:10, att rätten vid bedömningen av frågan om ådömande av *dagsböter* jämte *skyddstillsynen* skall beakta, om detta är påkallat med hänsyn till brottslighetens straffvärde eller art eller den tilltalades tidigare brottslighet (alltså skärpning vid återfall).

Vid valet mellan *skyddstillsyn* och annan påföljd, skall rätten enligt 30:9 som särskilda skäl beakta:

1. om en *påtaglig* förbättring skett i den tilltalades personliga eller sociala situation i någon avseende som kan anses ha haft *samband* med hans brottslighet, jfr om grovt narkotikabrott NJA 1989 s 564.
2. om den tilltalade undergår behandling för *missbruk* eller annat förhållande som kan antagas ha *samband* med hans brottslighet, jfr om rattfylleri NJA 1989 s 688; eller
3. om missbruk av *beroendeframkallande* medel eller något annat *särskilt* förhållande, som påkallar *vård* eller *behandling*, i *väsentlig* grad har bidragit till att brottet ha begåtts *och* den tilltalade förklarar sig *villig* att undergå behandling enligt en för honom uppgjord *plan*, som anordnas i samband med verkställigheten (*kontraktsvård*, se ovan 7.3).

Föreskrifterna om val av påföljd synes icke ge utrymme för hänsynstagande till tredje man; jfr dock NJA 1989 s 564 (dissens).

Vid valet mellan *fängelse* och *skyddstillsyn* har rätten i vissa fall anledning att överväga, huruvida den tilltalade bör dömas till *skyddstillsyn* med *samhällstjänst*, där sådan kan anordnas (se ovan 7.3). Det förtjänar att än en gång framhållas, att denna kombination endast får begagnas, när det är av *avgörande* betydelse för att undvika *fängelse*.

Vid reformen bibehölls i huvudsak gällande förutsättningar för *överlämnande till särskild vård* (se ovan 8). En särskild anledning var, att man ville avvakta en särskild reform avseende *psykiskt störda lagöverträdare*, ett kom-

plex av lagförslag, som våren 1990 har remitterats till lagrådet. Av 30:6 att en sådan psykiskt störd lagöverträdare icke får ådömas annan påföljd än överlämnande till särskild vård, böter eller skyddstillsyn, och att den tilltalade, om ingen sådan påföljd bör ådömas, skall vara *fri från påföljd*, vilket är något annat än påföljdseftergift (se ovan 8.4).

13.4.3.6 Beaktande av tidigare och förväntad brottslighet

I förhållande till äldre rätt markeras genom reformen att utgångspunkten för påföljdsbestämningen skall vara den *aktuella*, brottsliga gärningen. Därmed har man i *princip* fullföljt den utveckling, som på sin tid ledde till *be-gränsningar* i fråga om hänsynstagande till tidigare brottslighet och *avskaffande* av de relativt tidsbestämda brottspåföljderna ungdomsfängelse och internering. Det finnes emellertid utrymme för såväl *tillbakablickande* som *framåtblickande* överväganden.

Frågan, i vilka avseenden rätten skall beakta *återfall* i brott hänför sig i första hand till *påföljdsvalet*. Enligt 30:4 2 st får rätten som skäl för *fängelse* beakta, att den tilltalade *tidigare* har gjort sig *skyldig* till brott. Formuleringen antyder, att man här avser icke bara tidigare domar i brottmål utan även beslut om åtalsunderlåtelse och beslut vid summariska strafförfaranden. Sedan fängelse har valts som påföljd, *skall* rätten, om återfallet icke därigenom eller genom förverkande av villkorligt medgiven frihet tillräckligt har beaktats, i *skälig* utsträckning taga hänsyn till återfallet vid *straffmätningen*.

Vid straffmätningen skall rätten enligt 29:4 *särskilt* beakta:

1. den tidigare brottslighetens *omfattning* och
2. *tiden* mellan brotten samt
3. huruvida den tidigare och aktuella brottsligheten är *likartad* eller
4. brottsligheten i båda fallen är *särskilt allvarlig*.

Till rättens förfogande vid bestämmande av fängelsestraffets längd står den förhöjda straffskala, som angives i 26:3 (och 2) med ett absolut straffmaximum på 18 år (jämte möjlighet att förverka villkorligt medgiven frihet). Härutinnan betyder reformen, åtminstone i formellt hänseende, en strängare hållning till *recidiv*.

Vid bedömningen av *recidiv*, skall man, enligt vad nyss sagts, beakta skillnaden mellan *likartat* och *olikartat* återfall, en skillnad, som ibland är formell och ofta utan kriminalpolitiskt intresse, jfr dock NJA 1990 s 84 II.

Många har uppfattat avskaffandet av de relativt tidsbestämda brottspåföljderna som ett avståndstagande från tankegången att låta en *prognos* om

framtida brottsligt beteende inverka på påföljdsvalet. Så är emellertid icke fallet. Redan vid valet mellan skyddstillsyn och villkorlig dom finnes, som redan har angivits ovan 13.4.3.5, sådana anvisningar, och liknande synpunkter kan anläggas vid valet mellan fängelse och skyddstillsyn i synnerhet i samband med kontraktsvård eller samhällstjänst; jfr NJA 1989 s 564 (dis-sens).

När det gäller valet mellan *överlämnande till särskild vård* och annan på-följd, spelar antaganden om *framtida* brottsligt beteende stor roll. Särskilt framträdande är betydelsen av en *prognos* i fråga om *psykiskt avvikande lag-överträdare*. Flera av specialindikationerna för överlämnande till vård enligt LSPV är, den tilltalade anses vara *farlig* för annans personliga säkerhet eller fysiska eller psykiska hälsa eller för annans egendom eller annat av lagstift-ningen skyddat intresse. Vad man genom överlämnande till särskild vård velat åstadkomma är bland annat att minska *risken* för återfall i brott.

13.4.3.7 Reformens verkningar

Såsom redan har framgått, innebär reformen rörande straffmätningen och påföljdsvalet ingalunda, att domstolarnas bestämning av påföljden under-lättas. Vad man vunnit, är anvisningen i BrB, att utgångspunkten skall vara gärningens straffvärde, icke förövarens vårdbehov. Härutinnan ansluter sig reformen till försöken att förhindra, att vårdbehovet inom ramen för straff-rättskipningen tillgodoses utöver den påföljd, som gärningsmannens brott ger anledning till. Samtidigt lämnas åt domstolen ett mycket rikt urval av påföljder och kombinationer av dessa. SCB har redan vid sin bearbetning av inkommande statistiska uppgifter registrerat mängder av variationer, och flera väntas komma fram. För att önskemålen om enhetlighet och förutse-barhet skall kunna tillgodoses kräves vägledande praxis. De referat av av-göranden i HD, som hittills har publicerats, har knappast varit ägnade att skapa klarhet. Möjligen når man snabbare fram genom utbildningen av de juris studerande och genom fortbildning av domare och advokater i tillvara-tagande av de i lag och förarbeten angivna omständigheter, på vilka på-följdsbestämningen enligt 29 och 30 kap BrB bör byggas.

13.5 Statistiska uppgifter om brott och påföljder

Här redovisas domstolarnas brottmål fördelade efter det huvudbrott, för vilket den tilltalade har dömts. Efter en lång period av minskning i antalet mål, har under de senaste åren stabilisering inträtt. Viss minskning kommer

måhända att inträda, om straffskalorna förskjutes i mildrande riktning, och möjligheten att i administrativ ordning ålägga (höga) bötesstraff vidgas.

Personer, dömda (efter huvudbrott)	1974	1979	1984	1989
3 kap (brott mot liv och hälsa) därav misshandel, även grov	4 217 3 518	4 351 4 003	6 182 5 738	6 497 6 093
4 kap (brott mot frihet och frid)	1 127	1 723	1 741	1 701
5 kap (ärekränkning)	10	32	32	14
6 kap (sexualbrott)	425	384	471	629
7 kap (brott mot familj)	3	5	17	20
8 kap (stöld, rån och andra tillgrepp) därav stöld och grov stöld rån, även grovt tillgrepp av fortskaffningsmedel	13 055 8 936 409 785	18 707 8 587 377 1 879	15 257 10 485 462 1 580	14 937 9 473 422 2 122
9 kap (bedrägeri m m)	5 603	5 611	6 912	5 520
10 kap (förskingring och annan trolöshet)	806	636	1 056	960
11 kap (brott mot borgenärer m m)	175	121	951	737
12 kap (skadegörelsebrott)	1 693	2 991	3 741	2 675
13 kap (allmänfarliga brott) därav mordbrand, även grov	253 59	200 82	216 52	184 119
14 kap (förfalskningsbrott)	400	581	743	1 116
15 kap (mened, falskt åtal och annan osann utsaga)	335	295	399	367
16 kap (brott mot allmän ordning utom fylleri)	324	202	331	168
17 kap (brott mot allmän verksamhet) därav våld, hot och missfirmelse mot tjänsteman samt våldsamt motstånd mot tjänsteman	2 182 1 659	2 428 2 309	3 052 2 671	2 434 2 153
18 kap (högmålsbrott)	18	12	10	2
19 kap (brott mot rikets säkerhet)	4	3	1	3
20 kap (tjänstefel m m)	84	20	24	16
Alla dömda för brott mot BrB	38 052	34 190	40 826	37 985

Personer, dömda (efter huvudbrott)	1974	1979	1984	1989
Trafikbrottslagen	21 219	19 700	14 157	13 485
därav rattfylleri och rattonykterhet	11 758	11 384	7 833	8 742
Narkotikastrafflagen	1 169	1 435	2 487	2 526
Varusmuggningslagen	1 586	1 556	1 801	1 499
Skattebrottslagen	2 033	547	997	386
Alla dömda för brott utanför BrB	40 286		37 633	38 393

Här nedan redovisas de påföljder, som har utdömts under de senaste åren. Medan de bötfälllda har blivit färre, har antalet dömda till fängelse ökat. Skyddstillsyn förekommer både som ny dom och som konsumtionsdom (i synnerhet vid förmögenhetsbrott). Antalet förordnanden om överlämnande till LSPV-vård kommer sannolikt att minska något, om den planerade nya lagstiftningen om tvångsvård för psykiskt störda genomföres (jfr ovan 8.4.). Minskningen kan dock upphävas av färre beslut om åtalsunderlåtelse avseende psykiskt störda lagöverträdare (jfr ovan 12.4.8).

Personer, dömda till ansvar, efter ådömd påföljd	1974	1979	1984	1989	1989 netto
Böter (genom dom)	58 904	37 737	36 451	30 376	29 500
Fängelse	11 593	13 114	14 714	16 635	15 128
Villkorlig dom	5 593	7 017	11 043	10 957	10 928
Skyddstillsyn (totalt)	6 283	5 298	5 946	6 424	6 420
därav med fängelse	291	201	818	622	622
med kontraktsvård	-	-	-	322	322
enligt 30:6 BrB	55	37	34	25	25
Ungdomsfängelse	119	7	-	-	-
Internering	34	15	-	-	-
Överlämnande till vård (totalt)	694	1 399	1 015	1 432	1 309
därav enl SoL	894	847	657	1 088	970
LVM	326	192	36	40	40
LSPV	437	344	305	298	293
omsorgslagen	14	5	1	6	6
öppen psykiatrisk vård	23	11	16	12	12
34:1 BrB tillämpad	3 803	4 196	4 198	2 999	2 769
därav avs fängelse	293	492	590	456	442
skyddstillsyn	2 810	3 230	3 391	2 412	2 204
villkorlig dom	49	117	217	131	128
Fri från påföljd (30:6 BrB)	11	15	12	6	6
Påföljdseftergift	59	68	98	45	45
Ämbetsstraff	26	-	-	-	-
Militära disciplinstraff	239	154	92	-	-
Alla dömda	88 122	69 020	73 569	68 886	63 016

Naturligtvis är parterna i brottmålet icke alltid tillfreds med tingsrättens avgöranden i brottmål. Missnöjet kan rikta sig mot brottsrubriceringen, påföljdsbestämningen eller ådömd rättsverkan. Det förekommer också, att den dömda för att vinna uppskov med verkställigheten eller av annan sådan anledning för målet vidare. Årligen överklagas ungefär vart tionde brottmål till hovrätten. Där ändras omkring 40 % av de överklagade domarna. Vanligast har åklagaren mest framgång, och han överklagar mera sällan än den dömda (se ovan 18.8). Hans talan leder i två fall av tre till ändring, medan den dömda bara får nöjas med ändring i vart tredje fall. Ändringsfrekvensen anses icke vara oroväckande stor. Ändå måste man fråga sig, om andelen

ändringar skulle sjunka betydligt, därest dubbelt så många mål fullföljdes till hovrätt.

Avgjorda brottmål	1985	1986	1987	1988	1989
Tingsrätt	68 425	67 494	68 209	69 509	68 880
Hovrätt	5 768	5 479	5 616	6 112	5 831
därav ändrade på talan av					
åklagare	474	435	446	439	382
tilltalad	1 567	1 500	1 481	1 681	1 586
bägge	246	252	286	339	326
annan eller okänt	35	38	32	37	37
Högsta domstolen					
ej prövningstillstånd	1 111	1 070	1 184	1 162	..
fastställda	25	12	12	14	..
ändrade eller återförvisade	24	34	31	31	..

Långt svårare är det för den dömde är det att få målet prövat i Högsta domstolen. Av ansökningar om prövningstillstånd avslås nära 99 %. Riksåklagaren är också sparsam med överklaganden till högsta instans, med mindre han bedömer målet ha prejudikatvärde. Allt som allt upptages mindre än 50 mål om året till huvudförhandling i HD. I ungefär vart tredje mål fastställs hovrättens dom, medan de övriga antingen ändras eller leder till återförvisning.

Litteraturhänvisningar

(se ovan under avsnitt 12)

P.O. Bolding, Domare på distans? Några synpunkter på behandlingen av mindre brott.

Carl M. Elwing, Om försvararens belysning av åtalade saken.

Hans Klette, Fängelse mindre än en månad som påföljd vid rattfylleri.

Knut Sveri, Fri från påföljd.

(Bolding, Elwing, Klette och Sveri i Festskrift till Hans Thornstedt, Norstedts Sthlm 1983, s 161 – 169, 205 – 214, 377 – 415 resp 679 – 694).

Riksrevisionsverkets rapport Dnr 1983:661, Personundersökning i brottmål (se därtill Svensk Juristtidning 1985, s 506 – 10).

Domstolsverkets rapport 1987:8, Kvalitet och förtroende.

[Danska] straffelovrådets betänkning om strafferammer og prøveløsladelse. Delbetänkning I om sanktionsspørgsmål. Betänkning nr 1099, Khvn 1987.

Domstolsverkets rapport 1989:9, Häkttingsreformen.

Bo Svensson, Vård som straff (i BRÅs tidskrift Apropå nr 3/90 s 14 – 18).

14 Kriminalvården

14.1 Organisationen

Kriminalvårdsstyrelsen (KVS) hör under justitiedepartementet och är central förvaltningsmyndighet för ärenden rörande kriminalvården samt är chefsmyndighet för *kriminalvårdsverket* (KVV). För KVS och KVV gäller förordningen (1988:931) med instruktion för KVV. KVS har sitt säte i Norrköping. Fristående från KVS men i administrativt hänseende inordnade under KVV är den till Stockholm förlagda *kriminalvårdsnämnden* samt de 30 lokala *övervakningsnämnderna*.

Under KVV hör dels *kriminalvårdsanstalterna* (fängelserna) dels *häktena* dels *frivårdsmyndigheterna* (före 1991 benämnda skyddskonsulentexpeditionerna). För vården i anstalt gäller lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt (KvaL), i häktena lagen (1976:371) om behandlingen av häktade och anhållna m fl och inom frivården frivårdsförordningen (1983:250). KVS utger numera för sin personal tidskriften *C Var 14:e dag* och för en bredare allmänhet vid olika tillfällen en skrift kallas *I praktiken* samt publicerar varje budgetår sin verksamhetsberättelse, senast *Kriminalvården* 1988/89. Dessutom redovisar klientavdelningen månatligen statistiska uppgifter rörande platser och intagna i fängelser och häkten. Tillämpad forskning inom KVS redovisas i en serie rapporter av dess utvecklingsenhet. Kontakten med övriga nordiska länder och även med utlandet i övrigt är omfattande bl a på grund av våra nordiska och internationella åtaganden avseende anstaltsvård och frivård (se nedan 16).

KVV omfattar från 1991 förutom KVS sju regioner (tidigare 12), var och en med kriminalvårdsanstalter (fängelser), frivårdsmyndigheter och häkten (av vilka många är inrymda i polishus och rättsbyggnader). Regionernas kansliorter är Stockholm, Norrköping, Malmö, Göteborg, Örebro, Härnösand och Umeå. Den följande framställningen bygger på riktlinjerna för den organisatoriska reform, som träder i kraft från början av 1991 (se senast prop 1989/90:154).

Även om *frivården* anses utgöra grundvalen för personalens arbete för klienterna, är det *anstaltsvården*, som är mest resurskrävande i fråga om

pengar, personal och lokaler. Verksamheten på anstalterna innebär, och avses innebära, ett starkt ingrepp i de intagnas (fångarnas) integritet, och den är därför i detalj reglerad i lagar och verkställighetsföreskrifter.

Principerna för *intagning* i och *frigivning* från kriminalvårdsanstalt anges i lagen (1974:202) om beräkning av strafftid m m. Där föreskrives, hur domen i brottmålet skall befordras till verkställighet, och hur verkställigheten kan påbörjas snabbare, om den dömden avger *nöjdförklaring* enligt 38:1. Är den dömden *på fri fot* förelägger KVS honom att inställa sig senast viss dag på angiven anstalt. Han kan emellertid uppskjuta verkställigheten genom att på begäran få uppskov eller genom att söka nåd (se nedan 16). Är han *häktad*, skall han i regel *förpassas* till anstalten genom polisens försorg. För den, som dömts till fängelse på viss tid, beräknas strafftiden inom KVV och *straffidsresolution utfärdas*. Med utgångspunkt från slutdagen beräknas avdrag för häktetid och avbrott i verkställigheten (t ex genom rymning).

I KvaL gives föreskrifter om *fördelningen* av de dömda mellan regionerna och där befintliga öppna och slutna anstalter, av vilka några betraktas som riksanstalter och andra är lokalanstalter. Den, som undergår fängelse i mer än ett år, skall företrädesvis placeras på *riksanstalt*, och om han dömts till fängelse i lägst fyra år eller i lägst två år för narkotikabrott eller smuggling av narkotika i *sluten* anstalt. Dessa anstalter har under det senaste året varit överbelastade. Även andra principer gäller för fördelningen av de intagna, bl a skall den som ej fyllt 21 år i regel hållas åtskild från sådana intagna, som kan inverka menligt på hans anpassning i samhället. Några anstalter är byggda för att uppnå säkerhet och förhindra rymning och för de "farligaste" fångarna, de flesta av utländsk härkomst, finnes en bunker i Kumla-anstalten. Å andra sidan finnes i Uppsala inom regionen en liten, rikstäckande, öppen anstalt, kallad Studiegården (20 platser), för fångar, som där får bedriva studier på heltid.

KVV ansvarar för inalles 24 häkten med 1 265 tillgängliga platser. Efter häktesreformen (se ovan 13.2.2), har påfrestningen ökat kraftigt och medelbeläggningen i häktena var under 1989/90 1 046 personer, varav 65 kvinnor.

Beläggningen var 90-07-01 på *kriminalvårdsanstalterna* 3 329 fångar och på *häktena* 1 019 personer, varav 66 kvinnor. I förhållande till föregående år innebär det en ökning för anstalterna med 61 fångar och för häktena med 132 personer. Av fångarna fanns på *riksanstalterna* 1 237 (varav 46 kvinnor) på slutna avdelningar och 385 (varav 17 kvinnor) på öppna, medan *lokalanstalterna* hade 862 (varav 43 kvinnor) på slutna avdelningar och 845 (varav

32 kvinnor) på öppna. De inom anstalterna som inskrivna var emellertid 445 flera, eftersom 114 fångar var på permission, 158 vistades utom anstalt (34 § KvaL) och 68 frånvarande av annan anledning samt 173 avvikna eller uteblivna. Därutöver tillkommer 82 personer, som varit frånvarande mer än sex månader. *Frivården* redovisar för 90-07-01 12 523 personer under övervakning, varav 4 447 villkorligt frigivna och 8 116 under skyddstillsyn.

De löpande kostnaderna varierade för anstaltsklientelet mellan 601 kr/dygn på öppen lokalanstalt till 1 256 kr/dygn på slutanstalt. Varje häktad kostade då 1 095 kr/dygn. För frivårdsklientelet var kostnaden för staten 59 kr/dygn.

14.2 Anstaltsklientelet och anstaltsvården

14.2.1 Anstaltsklientelet

Under 1989 intogs 14 728 manliga och 739 kvinnliga fångar i anstalt. Andelen kvinnor har successivt ökat genom åren från 3,8 % 1982 till 4,8 1989. Andelen utländska medborgare i klientelet har under de tre senaste åren varit konstant, ca 16 %, därav nära 2/3 från övriga nordiska länder. Uppgifterna rörande dom till utvisning avser samtliga under straffverkställighet under året. Åldersfördelningen bland fångarna är någorlunda konstant, bortsett från ökningen i den yngsta åldersgruppen. Antal fångar över 50 år är fortfarande stort.

I fängelse intagna under	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Samtliga intagna	14 647	13 535	14 188	14 940	16 098	15 467
därav män	14 087	12 989	13 544	14 438	15 214	14 728
kvinnor	560	546	644	632	784	739
därav utl medborgare	2 469	2 261	2 262	2 451	2 678	..
med utvisningsdom	414	345	348	330	330	..
Samtliga med strafftid under två månader	6 341	5 664	6 014	6 224	6 608	..
därav kvinnor	210	204	212	224	311	..
Samtliga med strafftid fem år eller mera	110	136	100	119	106	128
därav kvinnor	3	4	3	7	3	..
därav till livstid (alla män)	4	4	3	2	3	6

Strafftiderna varierar från 14 dagar till livstid. För planeringen av de intagnas sysselsättning under anstaltsvistelsen spelar strafftiden stor roll. Mer än

var fjärde fånge var dömd för rattfylleri som huvudbrott (3 914 intagna under 1989), mer än var femte för förmögenhetsbrott och mer än var sjätte för våldsbrott.

I fråga om fångarnas hälsotillstånd redovisas få uppgifter. Det upplyses dock att över 40 % är missbrukare av narkotika, medan andelen alkoholmissbrukare ej redovisas. Sannolikt är måttstocken för spritmissbruk där mycket strängare, och alltså torde de alkoholskadade fångarna vara långt flera än de, som missbrukat narkotika. Blandmissbruk är också vanligt förekommande. Att fångarnas hälsotillstånd och långvariga missbruk påverkar deras arbetsduglighet både ute i arbetslivet och på anstalten är uppenbart. Många saknar aktuell erfarenhet av arbetslivet, och många dessutom nödvändiga skolkunskaper.

14.2.2 Behandlingsplan, arbete och utbildning

För varje intagen skall det upprättas en *behandlingsplan*, som under anpassning till anstaltstidens längd och kravet på samhällsskydd inriktas på åtgärder, ägnade att främja hans anpassning i samhället och att förbereda honom för tillvaron utanför anstalten. Vid planläggningen skall samråd ske med honom, och anstaltens behandlingskollegium skall medverka. För många intagna är förbättring av grundkunskaper och enkel arbetsträning (tempo-arbete) vad som står till buds, och många behöver också träning i sociala färdigheter (t ex att sköta sitt hem). För en del fångar är det viktigare att ordna någon slags sysselsättning än att finna en sådan, som kan ge fångens dag innehåll. Detta gäller naturligtvis i hög grad även de häktade, för vilka arbetsplikt icke gäller men som får ersättning för utfört arbete enligt normerna för fångar.

Det råder *arbetsplikt* inom anstalterna (40 tim/vecka) och den dömda är sålunda skyldig, att utföra det arbete eller deltaga i den undervisning (vanligen genom kommunal vuxenutbildning), som ålägges honom under arbetstid. För skada under arbetet gäller lagen (1976:380) om arbetsskadeförsäkring. För sådan verksamhet utgår *ersättning*: för arbete prestationslön med högst kr 9,50/tim (med möjlighet till visst ackordstillägg) och för deltagande i studier kr 8/tim. Vid två riksanstalter utbetalas sk marknadsanpassad arbetsersättning med omkring kr 25/tim. Rätt att tillgodoräkna ersättningen vid beräkningen av pensionsgrundande inkomst för ATP föreligger icke.

Arbetet, som erbjudes är av skiftande slag: tillverkning av kontorsmateriel, monteringsarbeten, arbete i skog eller jordbruk, arbete i tvättinrättning, snickeri eller verkstad etc. Många är sysselsatta med städning, matlagning

och annat sådant arbete för anstalten. Kriminalvårdens arbetsdrift är icke lönsam utan kräver kostnadsbidrag (dock mindre än vad som utgår till skyddade verkstäder). Att driva upp lönsamheten är emellertid endast ett mål i sig. Av större betydelse är det att anpassa arbetet efter de intagnas förmåga och – såvitt möjligt – intressen. Studierna är främst komplettering av grundskoleutbildningen men även yrkesutbildning förekommer. På flera anstalter bedrivs försöksverksamhet, och bland framgångsrik utbildning skall här nämnas den s k *Rattfällan* för dem, som dömts för rattfylleri o dyl.

Målsättningen för hela denna verksamhet är enligt 12–16 §§ KvaL att inom arbete och utbildning samt fritidssysselsättningar, liksom i fråga om hälso-, tand- och sjukvården och socialtjänsten, erbjuda den intagne samma möjligheter, som står till buds ute i samhället (den s k *normaliseringsgrundsatsen*). Frihetsberövandet och de intagnas egna ambitioner leder dock till svårigheter att förverkliga dessa höga syften. Fångens möjligheter att hålla kontakt med sina anhöriga är ofta begränsade, eftersom den en gång omhuldade s k *närhetsprincipen* sällan kan upprätthållas.

Den intagne skall i regel arbeta tillsammans med andra intagna under ledning av verkmästare och lärare, och han skall också på fritiden vistas tillsammans med andra. Det möter icke hinder att placera män och kvinnor på samma anstalt. Numera har KVS dock återgått till placering av kvinnor företrädesvis på anstalter för endast kvinnliga intagna.

Inskränkningar i gemenskapen kan i fråga om arbetstid införas vid kollektiv arbetsvägran och eljest under dygnsvilan. Varje fånge har egen cell. Där får han också på begäran eller som disciplinär åtgärd hållas avskild under arbetstid. Därutöver har KVS bemyndigande att inrätta specialavdelningar med särskild övervakning och begränsad gemenskap mellan de intagna.

Inom KVV anser sig personalen spela en mycket betydelsefull roll i rehabiliteringsarbetet på anstalterna icke bara genom ledningen av arbetet och hjälp att skapa sysselsättning under övrig tid (s k fritid) utan framför allt genom sitt dagliga umgänge med fångarna på anstalten. Personalutbildningen har inriktats på att bibringa de anställda förståelse för fångarnas situation och kunskaper om sätten att vinna deras förtroende och att kunna ge dem hjälp och stöd under anstaltsvistelsen. Inom arbetsdriften har många ledare genom sina yrkeskunskaper kunnat skapa respekt för sin verksamhet och hålla en kvalitetsmässigt godtagbar produktion. Under de senaste åren har man kunnat iakttaga en reaktion bland personalen på ledningens ökade anspråk på god administration och säkerhet.

14.2.3 Fångarnas rättssäkerhet

Att vara intagen i kriminalvårdsanstalt innebär icke bara frihetsförlust utan också omfattande begränsningar i självbestämmanderätten och inkräktande på integriteten. Det finnes också risk för övergrepp från medfångars eller personalens sida. Mycket av detta är oundvikligt förenat med konstruktionen av frihetsstraffet, annat tillkommer som led i samhällets skydd mot brottsligheten, annat på grund av personalens tjänstgöringsförhållanden och mycket på försöken att hålla kostnaderna för anstaltsvården nere. Därför har man i många länder, icke minst i Sverige, varit angelägen om att garantera fångarnas rättssäkerhet och deras möjligheter att påtala övergrepp. Såväl inom FN som Europarådet har man länge gjort stora ansträngningar att uppställa minimikrav på god fångvård och att få dessa godtagna av medlemsstaterna. För alla, icke minst för personalen, är det angeläget, att brutalitet och kränkande behandling icke förekommer inom anstaltsvården.

I 19 § KvaL föreskrives, att den intagne skall behandlas med aktning för hans människovärde, och att han skall bemötas med förståelse för de särskilda svårigheter, som är förenade med vistelse i anstalt. På den andra sidan betonas, att den intagne skall visa hänsyn mot anstaltspersonal och medintagna, och att han skall rätta sig efter de ordningsregler, som gäller för anstalten, och de anvisningar, som anstaltspersonalen lämnar honom.

När den intagne uppfyllt sin arbetsplikt skall det enligt 14 § KvaL beredas honom tillfälle till lämplig fritidssysselsättning. Han bör uppmuntras att ägna sig åt egna intressen, som kan bidra till hans utveckling (som många inriktar på styrketräning). I den utsträckning det lämpligen kan ske, bör han få möjligheter att genom tidningar, radio och television följa, vad som händer i omvärlden. I mån av tillgång till personal och övriga resurser söker man i dessa avseenden tillgodose hans behov av fritidssysselsättning och förströelse.

Personalens dubbla uppgifter att ombesörja *vakt och vård* medför i vissa situationer, att fångarna känner sig vara utsatta för "smygande" kontroll, där rollspelet å ömse sidor uppleves besvärande. Trots den – i förhållande till utlandet – stora personaltätheten uppnår man sällan målet att genom individuell påverkan på varje fånge underlätta hans anpassning till samhället. Till en del beror detta på de korta strafftiderna, till en annan på täta personalbyten och i viss mån på personalens arbetsrutiner.

De rutinkontroller och i synnerhet de individuella kontroller som genomföres har ofta mött stark kritik från fångarna. Det gäller restriktioner i fråga om korrespondens och telefonsamtal samt besök (se numera även före-

skrifterna i 31 § KvaL enligt 1990:417). Man vänder sig med harm mot urinprov och utandningsprov och störes av visitationspatrullerna. Från ledningens sida invändes, att de kontrollåtgärder, som vidtages, företages i enlighet med KvaL och i övrigt med statsmakternas riktlinjer. Att vissa ingripanden kan uppfattas som kollektiv bestraffning, kan enligt ledningen icke undvikas. De dagliga rutinerna i fråga om arbetstider, fritid och dygnsvila följer personalens behov av ordnade arbetsförhållanden eller be-
tingas av hänsyn till kostnaderna.

Medan personalen och dess fackliga organisationer har företrädare på alla nivåer, där beslut fattas, är fångarnas inflytande på sin situation obetydligt. De försök, som utifrån har gjorts, att skapa någon slags klientorganisation, har icke på sikt varit framgångsrika, mindre på grund av motstånd från anstaltsledningens sida än bristande intresse från de intagna, i synnerhet dem med korta strafftider. Organiserade missnöjesyttringar förekommer dock från tid till annan, oftast med utgångspunkt från ett beslut i ett individuellt fall, som uppfattas drabba de andra orättvist. Ensamstående i sitt slag var under lång tid tidskriften *Hallbladet*, som började komma ut redan 1943 med kritik av anstaltssystemet och angrepp på vissa befattningshavare.

Det har ibland uppställts som ett ideal, att lidandet under anstaltsvistelsen skulle upplevas lika av alla. Detta medförde för länge sedan, att lidandet icke finge ökas med s k *affliktiva straff* (t ex mörk cell, hårt nattläger eller inskränkningar i kosten) ens vid misskötsamhet. Numera är möjligheterna att disciplinera fångarna genom bestraffningsåtgärder formellt sett små och innebär i regel icke annat än försening av eller inskränkning i *förmåner*. Ännu lever emellertid något av den gamla principen *moroten och piskan* kvar. Sedan villkorlig frigivning blev obligatorisk för alla utom långtidsfångarna kan den icke försenas som straff för misskötsamhet i anstalten. I stället söker man vinna fångens medverkan i förberedelserna för frigivningen. Kvar står emellertid försening av den villkorliga frigivningen genom beslut om s k *påbackning* (se nedan 14.2.5). Denna åtgärd har svagheten att icke märkas omedelbart utan först, när frigivningen står för dörren.

Genom de under 1988 genomförda reglerna om skärpning av kontrollen över vissa fångar med långa strafftider (1988:622) har *särbehandling* införts i fråga om placering i och vistelse utom anstalt. Utgångspunkten är, att denna skall gälla fall, där det kan befaras, att den intagna är särskilt benägen att avvika eller fortsätta brottslig verksamhet under verkställighetstiden. Denna grupp av fångar skall alltid placeras i slutanstalt med särskild säkerhet och endast för särskilt ändamål beviljas permission, och då under bevak-

ning. I enskilda fall får regeringen därutöver besluta om särskilda restriktioner och övertaga ansvaret för beviljande av permissioner och andra utestelser. Lagändringen anses redan ha medfört en åtstramning även för andra intagna.

Fångarnas rättssäkerhet tillgodoses i första hand genom *intern* kontroll inom KVV, men också genom möjligheten att överklaga beslut av styresman för anstalt. Ganska många fångar vänder sig direkt till JO med klagomål (under 1989/90 prövade JO 280 ärenden, av vilka 133 icke ansågs vara helt obefogade). Dessutom har anstaltsvården länge varit föremål för intresse i massmedia.

14.2.4 Lättnader i frihetsberövandet

I princip innebär vistelsen både på slutna och öppna anstalter frihetsberövande under hela dygnet. Det finnes emellertid i KvaL många föreskrifter, där lättnader medges för det stora flertalet fångar (dock med särskilda restriktioner för bl a grova narkotikabrottslingar och vissa långtidsdömda):

1. *Frigång* (11 § enligt 1988:622). För att underlätta anpassningen i samhället får intagen i lokalanstalt (undantagsvis även rixanstalt) medgivas att *under arbetstid* utföra arbete eller delta i undervisning, utbildning eller annan särskilt anordnad verksamhet *utom anstalten*. Denna möjlighet utnyttjas i stor utsträckning.
2. *Deltagande i fritidsverksamhet* (14 §). Många fångar får tillstånd till vistelse *utom anstalt under fritid* för att var för sig eller i grupp delta i föreningsverksamhet, studiecirklar och idrottstävlingar eller besöka biograf eller teater m m. För sådant tillstånd kan krävas, att den intagne står under tillsyn.
3. *Kortidspermission* (32 §). Permission får meddelas för att underlätta den intagnes anpassning i samhället. Under budgetåret 1988/89 beviljades 43 138 sådana permissioner, av vilka 4 % missköttes (vid s k regelbunden permission dock 14 %). Särskild permission användes mer målinriktat, oftast enligt den uppgjorda behandlingsplan (av dessa missköttes endast 3 %).
4. *Frigivningspermission* (33 §) beviljas numera endast långtidsdömda efter prövning av kriminalvårdsnämnden. Det rör sig bara om några få fall om året, då den intagne får möjlighet att själv söka arbete eller bostad.

5. *Vistelse utanför anstalt* (34 §). Placering utanför anstalt medgives av övervakningsnämnden (för långtidsdömda av annan myndighet) för att underlätta fångens anpassning i samhället genom att placera honom i behandlingshem, familjehem eller skola eller i värnplikts-tjänstgöring. Ibland är den intagne i sådant skick, att sådan vistelse medgives redan kort efter anstaltsvistelsens början. I allmänhet söker man emellertid anordna vistelsen vid sådan tidpunkt, att återintagning av fången skall kunna undvikas annat än vid misskötsamhet. Under budgetåret 1988/89 vistades i medeltal 152 fångar utanför anstalt med stöd av 34 §. Kostnaderna bestrides under verkställighetstiden av KVS och därefter i förekommande fall av socialtjänsten.
6. *Vård inom den allmänna sjukvården* (37, ändrad 1989:296, och 38 §§). En lokalanstalt har inrättats för att taga hand om HIV-aktiva fångar. Trots att många fängelser har goda resurser för sjukvård inom anstalten, utnyttjas, bl a på grund av brist på kvalificerad personal, särskilt läkare, den allmänna sjukvården i ganska stor utsträckning. Det samma gäller sådan tandvård, som icke skötes inom anstalten.

Utöver de restriktioner, som gäller för vissa långtidsdömda, får regeringen med stöd av 58 a § för viss intagen besluta i ett ärende om vistelse utom anstalt. Det gäller bl a intagna, dömda för våldsbrott av terroristkaraktär, och fall, där risk anses föreligga för sådan brottslig verksamhet under verkställigheten eller för rikets säkerhet; jfr 31 §.

De lättnader i frihetsberövandet som kan medgivas de intagna inverkar i princip icke på beräkningen av strafftidens längd. Den intagne avtjänar sålunda straffet även vid vistelse utanför anstalten. Därför kan han bli föremål för disciplinär bestraffning vid misskötsamhet eller uteblivande. Därtill kommer, att KVS med stöd av 39 §, om särskilda skäl föreligger, får bestämma, att sådan tid utanför anstalten *icke* får inräknas i verkställighetstiden.

14.2.5 Disciplinära åtgärder inom anstaltsvården.

Redan utformningen av anstaltsvistelsen ger ofta anledning till förseelser mot anbefalld ordning och meddelade anvisningar. Rymningar från anstalterna är relativt vanliga (under 1988/89 647 direkt från anstalt, därav 50 från sluten riksanstalt), och många fångar från arbete i utelag, sjukhusbesök, eller frigång och vistelse utom anstalt (under 1988/89 520) Det är också ganska vanligt att frigång och annan vistelse utom anstalt avbrytes på grund av misskötsamhet. Inom anstalten förekommer arbetsvägran, bråk med per-

sonal eller medfångar, innehav av knark och andra förbjudna föremål etc. I många fall av smärre förseelser, är det tillräckligt med anvisningar eller tillsägelser, men det finnes också fall, där disciplinär bestraffning måste tillgripas. Det får ske, när förseelsen skett inom anstalten eller utanför anstalten *under tillsyn av anstaltspersonal*.

Rymningar	84/85	85/86	86/87	87/88	88/89
Från sluten rixanstalt	121	131	151	164	174
öppen rixanstalt	78	46	56	74	73
Från sluten lokalanstalt	337	445	482	522	465
öppen lokalanstalt	419	380	361	387	455
Antalet rymningar	955	1 002	1 049	1 127	1 167

KVS får i sådana fall som *disciplinär bestraffning* tilldela fången *varning* eller förordna, att viss tid, högst tio dagar (vid upprepade förseelser högst 45 dagar) icke skall inräknas i verkställighetstiden (s k *påbackning*).

Disciplinära åtgärder	84/85	85/86	86/87	87/88	88/89
Varning (47 § KvaL)	2 371	2 456	2 650	2 986	3 208
Påbackning (47–49 §§ KvaL)	1 711	2 086	1 837	2 139	2 540
Förflyttning (oreglerat)	1 578	1 534	1 526	1 485	1 572
Disciplinärt bestraffade	5 660	6 075	6 013	6 610	7 520

Vid misskötsamhet tillgriper man i stor utsträckning s k disciplinär *förflyttning* till annan, vanligen sluten anstalt. Ehuru denna åtgärd icke betecknas som bestraffning, uppleves den så av den intagne. Mot användningen av sådana s k *knalltransporter* talar – förutom kostnaden – framför allt det förhållandet, att behandlingsplanen och frigivningsförberedelserna sättes ut funktion. Antalet sådana åtgärder är någorlunda konstant, under 1988/89 199 transporter från rixanstalt och från lokalanstalt 1 572. Den vanligaste anledningen är rymning eller försök därtill (570) och befattningsmed narkotika (317), medan våld eller hot mot tjänsteman förekom i 90 fall och mot medfånge i 57 fall. Allt flera anstaltschefer bemödar sig emellertid numera att lösa disciplinfrågorna inom anstalten.

14.3 Frivården och frivårdsklientelet

14.3.1 Frivårdens organisation

Kriminalvårdens frivård omfattar villkorligt frigivna och dem, som dömts till skyddstillsyn. Tillsynen över dem gäller hela den fastställda prøvotiden, men är framför allt inriktad på den tid, då övervakning pågår.

För frivårdsverksamheten är riket enligt förordningen (1982:1000) indelat i frivårdsmyndigheter (skyddskonsulentexpeditioner). För närvarande finnes 61 myndigheter, var och en under ledning av en *skyddskonsulent*, som på sin expedition har *handläggare* och *kanslipersonal* samt biträde av frivilliga *övervakare*.

Antalet klienter under övervakning	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Villkorligt frigivna	3 556	3 611	3 578	3 589	3 947	4 447
Dömda till skyddstillsyn därav i kombination med fängelse enl 28:3 el 30:3	8 276	8 896	8 237	7 838	7 801	8 116
	1 197	1 173	1 253	1 208	1 068	..
Samtliga under övervakning	11 832	12 106	11 815	11 427	11 748	12 563
därav kvinnor	1 340	1 419	1 467	1 499	1 500	..

Skyddskonsumenten har ansvaret för verksamheten och dess kontakter med polisen, åklagarna, domstolarna och frivården inom andra distrikt och med andra samhällsorgan, däribland socialtjänsten och sjukvården, försäkringskassan, arbetsförmedlingen och bostadsförmedlingen samt med vuxenutbildningen, yrkesutbildningen, arbetsträningen och ideella organisationer. Här skall nämnas några särskilda, föreskrivna uppgifter:

1. När frågan om *villkorlig frigivning* av en fånge aktualiseras, skall skyddskonsumenten hålla kontakt med den intagne på anstalten och efter samråd med dess styresman besluta, huruvida *övervakning* skall anordnas och vem som skall förordnas som övervakare.
2. När någon dömes till *skyddstillsyn*, förordnas i regel *övervakning* redan från dagen för domen och övervakare utses på förslag av skyddskonsumenten.
3. Övervakningen av villkorligt frigivna och dem, som dömts till skyddstillsyn, *ledes* av skyddskonsumenten. Denne förordnar övervakare och

kan vid behov förordna en eller flera att biträda vid övervakningen. Han får entlediga övervakare och förordna annan i dennes ställe.

4. Skyddskonsulenten får bestämma, att den övervakade skall hålla honom eller annan underrättad om sin bostad, sin arbetsanställning och andra förhållanden av betydelse för övervakningen.
5. Skyddskonsulenten skall *fortlöpande* hålla sig underrättad om den övervakades livsföring och förhållanden i övrigt och genom tillsyn och förmedling av stöd och hjälp verka för att denne icke återfaller i brott och för att hans anpassning i samhället även i övrigt främjas. Han kan därvid också förordna, att ansvaret för övervakningen överflyttas till annat distrikt, om detta behöves på grund av den övervakades ändrade förhållanden.
6. Skyddskonsulenten får kalla den övervakade till sig och får därvid i undantagsfall påkalla polishandräckning.
7. Skyddskonsulenten får påkalla beslut av övervakningsnämnden om meddelande av särskild föreskrift och får själv interimistiskt besluta sådan.
8. Uppkommer fråga om att förklara villkorlig frigivning förverkad eller att undanröja skyddstillsynen eller att tilldela den dömda varning eller besluta om förlängd övervakning, eller att vidtaga åtgärd för att denne skall underkasta sig vård eller behandling, skall skyddskonsulenten anmäla detta till övervakningsnämnden.
9. Skyddskonsulenten skall på uppdrag av rätten föranstalta om personundersökning. Förekommer under denna, att den misstänkte är i behov av personligt stöd, får skyddskonsulenten med hans samtycke förordna *förtroendeman* för honom, under 1986/87 för 257 personer.
10. Begäres av rätten eller annan myndighet yttrande rörande den dömdes förhållanden under övervakningstiden, skall skyddskonsulenten efter samråd med övervakaren avgiva sådant.
11. Skyddskonsulenten får besluta om passtillstånd enligt 19–21 §§ passlagen (1978:302). Vägrar han tillstånd skall ärendet beslutas av övervakningsnämnden, som också eljest på hans begäran får pröva sådant ärende.

Särskilt kvalificerade arbetsuppgifter vilar på frivårdsmyndigheten i samband med anordnandet av kontraktsvård och samhällstjänst. Sedan tillkomsten av kontraktsvård 1988 har intill 90-04-01 vård i behandlingshem eller poliklinisk gruppvård anordnats för 832 till skyddstillsyn dömda. Sedan början av 1990 har samhällstjänst fram till 90-07-01 ordnats för 30 till skyddstillsyn dömda.

14.3.2 Frivårdsklientelet och övervakningen

Övervakningsklientelet omfattade den 30 juni 1988 4 118 villkorligt frigivna och 8 349 dömda till skyddstillsyn (av vilka flertalet dömts för tillgreppsbrott). Kvinnorna utgjorde omkring 12 % av klientelet. Av de övervakade stod drygt hälften under övervakning av lekmanövervakare, medan återstoden (därav många av de mest arbetskrävande) övervakades av tjänstemän. Antalet lekmanövervakare uppgår till omkring 5 700, av vilka de flesta bara har ett enda uppdrag. Lekmännen får en ersättning av 200 kr/mån, varav hälften beräknas för ospecificerade omkostnader jämte möjlighet till ytterligare ersättning för utgifter.

Syftet med frivårdsarbetet kan anses vara:

1. att göra klart för klienten, vad han har att rätta sig efter, och vad som händer, om han icke gör det,
2. att ingripa när klienten icke fullgöra sina förpliktelser och åtaganden avseende övervakningen,
3. att förmedla stöd och hjälp åt klienten, och
4. att söka försätta klienten i en sådan social situation, att han utsättes för positiv påverkan av sin omgivning.

För att på så sätt inom ramen för verksamheten kunna utöva *kontroll* över klienten och förmedla *stöd och hjälp* till honom måste frivården förfoga över *kunskap* om klienten, hans livsföring och personliga förhållanden och *förmåga och resurser* att genomföra uppgiften. Kontrollen förutsätter regelbunden *kontakt* mellan övervakaren och den övervakade, *tillgång* till behövliga resurser och *förmåga* att tillvarata klientens rätt och intressen. Allt detta ställer stora krav på alla led inom frivården från skyddskonsulentexpeditionen till övervakaren och hans klient.

Av denna anledning är det föreskrivet, att skyddskonsumenten (handläggaren) inom en månad från övervakningens början skall sammanträffa med den dömda och hans övervakare (s k *trepartsmöte*) och då upprätta en

plan för övervakningen. I regel skall skyddskonsulenten (handläggaren) snarast efter övervakningens början sammanträffa med klienten och besöka honom i hans hem (*hembesök*). Samtidigt som man ställer stora krav på kontakten mellan frivården och klienten, betonas det, att övervakningen skall fullgöras på sådant sätt, att klienten och hans anhöriga icke i onödan tillfogas obehag.

I förhållande till andra samhällsorgan skall frivården, så gott det går, iakttaga principen, att klientens sociala och ekonomiska behov skall tillgodoses av dessa i samma mått, som gäller befolkningen i övrigt. Frivården skall därför inrikta sina insatser på att tillförsäkra klienten hans rätt hos dessa myndigheter (*normaliseringsgrundsatsen*). Frivården har emellertid ständigt gjort gällande, dels att dess klientel är mera svårskött än socialtjänstens dels att andra statliga och kommunala myndigheter icke utan vidare fullgör sina förpliktelser mot frivårdsklientelet.

På grund av de kommunala myndigheternas bristande resurser eller intresse för frivårdsklientelet har man inom frivården byggt upp egna resurser inom regionerna för behandling med anlitande av konsulter och skaffat lägenheter m m för att kunna bereda klienterna åtminstone tillfällig bostad. Samtidigt måste man konstatera, att bland frivårdens klienter många på grund av missbruk eller långvarig arbetslöshet har särskilda svårigheter att finna bostad och att behålla den. Detsamma gäller för många klienter i fråga om möjligheten att få och behålla ett arbete.

14.4 Kriminalvårdens nämnder

14.4.1 Övervakningsnämnderna

I samband med införandet av BrB tillkom övervakningsnämnderna med uppgift att *leda* arbetet inom kriminalvård i frihet. Från 1984 har arbetsuppgifterna begränsats och antalet nämnder minskats till 30 med verksamhetsområden, som i huvudsak följer rikets indelning i landstingsområden; se förordningen (1987:1113) om övervakningsnämndernas verksamhetsområden m m. Nämnden består av ordförande och vice ordförande, båda lagfarna och med erfarenhet av domartjänstgöring samt tre ledamöter jämte ersättare för dem, valda av landstinget (eller kommun som omfattar hela nämndens verksamhetsområde). Samtidigt som denna nedskärning skedde, övertogs allt flera uppgifter av skyddskonsulentorganisationen med dess

anknytning till kriminalvårdens regionindelning. Numera gäller förordningen (1988:683) med instruktion för övervakningsnämnderna. Därmed har övervakningsnämndernas uppgifter inriktats på ärenden av mera *repressiv* karaktär eller eljest av mera ingripande betydelse för den dömda. Till en övervakningsnämnds uppgifter hör nu:

1. beslut om interimistiskt omhändertagande (26:22 och 28:11),
2. beslut om särskild föreskrift (26:15 och 18 samt 28:6 och 7),
3. prövning av skyddskonsulents interimistiska beslut (26:11, 12 och 13),
4. beslut om meddelande av varning (26:18 och 28:7),
5. beslut om fortsatt övervakning (28:7)
6. beslut om förverkande av villkorlig frigivning (26:19)
7. framställning till åklagaren om undanröjande av skyddstillsyn (28:8),
8. beslut om passtillstånd enligt passlagen.
9. beslut om vistelse utanför anstalt enligt 34 § KvaL (i vissa fall kräves medgivande av kriminalvårdsnämnden, under 1988/89 för 232 personer),
10. prövning av skyddskonsulents beslut, som underställts nämnden (26:16),
11. beslut i ärenden, som har delegerats från kriminalvårdsnämnden, och
12. besök vid kriminalvårdsanstalterna inom verksamhetsområdet med bedömning av tillämpningen av isoleringsåtgärder.

Övervakningsnämndens beslut länder till omedelbar efterrättelse, när icke annat har förordnats.

Av dessa gynnande ärenden gäller de allra flesta frågor rörande vistelse utanför anstalt med stöd av 34 § KvaL. Under budgetåret 1988/89 avgjorde nämnderna inalles 1 180 sådana ärenden. Sedan början av 1989 ankommer det på nämnderna att medgiva, att övervakningen av villkorligt frigivna upphör före provotiden slut. Under det första halvåret 1989 gavs sådant medgivande i 33 fall. Dessutom förekommer ärenden rörande passtillstånd och bl a prövning enligt 37:7 BrB på den dömdes begäran av skyddskonsulents beslut i 28 fall.

De repressiva ärendena är långt flera och gällde för samtliga övervakningsnämnder:

Övervakningsnämnderna beslut om åtgärder vid misskötsamhet	1984/85	86/87	87/88	88/89
Meddelande om varning	486	575	559	603
Förordnande om tillfälligt omhändertagande därav verkställda	1 937 1 289	2 146 ..	2 320 1 357	2 479 1 472
Meddelande av föreskrift	918	1 253	870	740
Förverkande av villkorligt medgiven frihet	92	82	92	73
Framställning till åklagare om undanröjande av skyddstillsyn	78	63	81	81
Samtliga beslut rörande misskötsamhet	3 557	4 119	3 922	3 936

14.4.2 Kriminalvårdsnämnden

Kriminalvårdsnämnden tillkom med BrB och har sedermera fått ändrade uppgifter; se förordningen (1988:682) med instruktion för kriminalvårdsnämnden och 37:4–7 BrB. Nämnden består av en domare som ordförande, och fyra ledamöter samt ersättare, samtliga utsedda av regeringen.

Kriminalvårdsnämnden handlägger ärenden om villkorlig frigivning i fall som avses i 26:7 BrB (s k *riskfall*) och övriga fall avseende personer, som dömts till fängelse i minst två år, se vidare 26:9 (i juli 1990 inalles 1 325 fångar, av vilka 47 frånvarande sedan mer än sex månader). Vidare beslutar nämnden om de fyra personer (av vilka en är förrymd sedan 1976), som fortfarande undergår internering. Slutligen beslutar nämnden om frigivningspermission för intagna, som avses i 26:7 och om vistelse utanför anstalt med stöd av 34 § KvaL för fångar, som avses i 26:9 samt prövar övervakningsnämnds överklagade beslut om vistelse utanför anstalt enligt 34 § KvaL.

Litteraturhänvisningar

SOU 1972:64 Kriminalvård. Betänkande avgivet av kriminalvårdsberedningen.

SOU 1977:76 Personalen vid kriminalvårdens anstalter. Betänkande av utredningen om personalens arbetsuppgifter vid kriminalvårdens anstalter.

- SOU 1979:4 Avskildhet och gemenskap inom kriminalvården. Betänkande av utredningen om isolering inom kriminalvården.
- DsJu 1979:7 Kriminalvårdsstyrelsens organisation. Betänkande av utredningen om kriminalvårdsstyrelsens organisation.
- DsJu 1979:9 Platstillgång och platsbehov vid kriminalvårdens anstalter.
- SOU 1980:1 Fjorton dagars fängelse, minimitid för fängelsestraff. Delbetänkande av fängelsestraffkommittén.
- SOU 1981:90 Frivårdspåföljder. Delbetänkande av frivårdskommittén.
- SOU 1981:92 Villkorlig frigivning samt nämnder och lekmanamedverkan inom kriminalvården. Delbetänkande av fängelsestraffkommittén.
- SOU 1984:87 Marknadsanpassad lön till intagna.
- DsJu 1985:1 Lyxfångar – finns dom?
- Kriminalvårdsstyrelsen Rapport 1985:1 § 34 KvaL om kriminalvård i anstalt.
- Hanns von Hofer*, Varför ökar beläggningen på fängelserna? SCB, RS PM 1983:10.
- Ulla Björkman*, Villkorlig frigivning av dömda med långa strafftider. BRÅ Kansli PM 1985:7.
- Johannes Knutsson*, Kan återfall i allvarlig brottslighet förutsägas? (BRÅ Forskning 1985:5 Brottsutvecklingen 1985, s 145 – 154).
- Thomas Mathiesen*, Kan fängelset försvaras? Korpen, Gbg 1988.
- Merja-Liisa Hinkkanen-Lievonen*, Den paradoxala fångvården (NTfK 1988, s 123 – 130).
- K.J. Lång*, Upplever fängelsestraffet en renässans? (i NTfK 1989 s 83 – 94).
- Bo Svensson*, Fängelsets plats i den moderna kriminalpolitiken (i NTfK 1989 s 95 – 112).
- Betänkning nr 1181/1989 I – III om en lov om fuldbyrdelse af straf mv., afgivet af en arbejdsgruppe nedsat af Strafflovrådet [i Danmark].

15 Myndigheter för verkställighet av bötesstraff m m

15.1 Principerna för verkställigheten

I 25:7 BrB hänvisas till bestämmelserna om uppbörd och indrivning av böter samt bötesförvandling i bötesverkställighetslagen (1979:189, BövL). Närmare föreskrifter om denna verkställighet ges i den till lagen hörande förordningen (1979:197). Dessa båda författningar gäller också i fråga om vite och sådan särskild *rättsverkan* av brott, som innefattar betalningsskyldighet. Den ledande principen är, att alla sådana belopp vid *exekutiva åtgärder* jämställas med skatter och därmed likställda offentliga avgifter; jfr om införsel 15:1 Utsökningsbalken.

Förskottsbetalning av böter får ske till polismyndighet eller i vissa fall tullmyndighet. *Uppbörd* av böter sker så snart dom, strafföreläggande eller föreläggande av ordningsbot har meddelats. *Indrivning* får däremot icke ske, förrän domen har vunnit laga kraft eller föreläggandet har godkänts.

Uppbörd innebär *frivillig betalning* av ådömda eller ålagda böter. RPS är den centrala uppbördsmyndigheten. Ordningsbot, som har förelagts någon, som endast tillfälligt uppehåller sig i landet, får emellertid mottagas av tjänsteman vid tullen eller polisen för redovisning till RPS.

Indrivning är ett *exekutivt förfarande* att få betalning för oguldna böter, som ålagts genom godkänt föreläggande och för böter, som ådömts genom lagakraftvunnen dom eller sådant beslut. I den av RPS upprättade *saköreslängden* lämnas bl a uppgifter om myndigheten och om den dömde samt om redan skedd uppbörd. Längden överlämnas till Riksskatteverket (RSV), som sänder uppgifterna vidare till berörd kronofogdemyndighet. Indrivningen inleds med, att den bötfällde *avkräves* betalning, och det kan på begäran beviljas honom uppskov eller möjlighet till avbetalning. Om böterna icke betalas eller kan avräknas vid återbetalning av skatter eller avgifter, skall de indrivnas genom *utmätning* eller *införsel*. En sista utväg är att försätta den bötfällde i *konkurs*, om beloppet överstiger 500 kr eller tredska föreligger.

Har böterna bortfallit på grund av påföljdspreskription (35:7 BrB) eller den bötfälldes död (35:7, jfr om förverkande m m 36:14 BrB) eller föreligger eljest laga hinder mot indrivning, beslutar länsskattemyndigheten om *avkortning*. Möter annat hinder mot indrivning, får denna myndighet besluta om *avskrivning*, vilket ej medför ändring i betalningsskyldigheten utan bara en administrativ förenkling.

Statens inkomster av böter m m är omkring 250 milj om året.

15.2 Förvandling av böter

Ännu under 1930-talet satte man fattiga och utslagna människor i fängelse för oguldna böter till små belopp (1932 13 358 personer, av dem de flesta ådömda böter för fylleri). Med en ny lag (1937:119) om verkställighet av bötesstraff, som trädde i kraft 1939, begränsade man bötesförvandlingen och skapade möjlighet att ådöma villkorligt förvandlingsstraff. Redan för 1941 redovisades 571 verkställda och 515 villkorliga förvandlingsstraff. År 1965 trädde i samband med BrBs ikraftträdande en ny lag (1964:589) om förvandling av böter i tillämpning. Det ökande välståndet efter kriget, avkriminaliseringen av fylleri och effektivare indrivning och avskrivning av böter ledde fram mot upphävande av möjligheten att förvandla böter till fängelse. Snart verkställdes bötesförvandling endast för några tiotal personer om året. Två omständigheter talade emellertid i motsatt riktning: bötesstraffets utvidgade tillämpningsområde och farhågorna för uppkomsten av en s k *bötesimmun* grupp av personer, som av olika skäl undandrog sig bötesbetalning.

Under 1983 upphävdes 1964 års lag och föreskrifter om bötesförvandling intogs med en lag (1983:352) i ovannämnda 1979 års bötesverkställighetslag. Bötesförvandling får numera endast äga rum i vissa särskilt anmärkningsvärda fall. där det är uppenbart, att den bötfällda av *tedska* har underlåtit att betala böterna eller där förvandling eljest av *särskilda skäl* är påkallad ur allmän synpunkt. Regleringen tager i första hand sikte på personer, som genom olika slags *illojala* åtgärder gör sig oåtkomliga för indrivning. Den riktar sig emellertid också mot dem som återfaller i bötesbrottslighet och saknar vilja eller förmåga att betalas. I det senare fallet anses en utebliven reaktion från samhällets sida vara stötande för rättskänslan.

Mål om förvandling tages upp av tingsrätten på ansökan av åklagaren, som fått kännedom om ärendet genom anmälan och utredning av kronofogdemyndigheten. Åklagaren och den bötfällda kallas till rätten. Bifalles

ansökningen, avgöres saken genom *beslut*. Förvandlingsstraffet bestämmes av rätten till *fängelse i lägst 14 dagar och högst tre månader*. Besvär mot beslutet anföres till hovrätten, vars beslut icke får överklagas.

Förvandlingsstraff få ej beslutas i fråga om böter, som har ådömts en psykiskt störd med stöd av 33:2 jfr 30:6 BrB. En erinran om detta och andra hinder mot förvandling av böter och viten finnes i 23 § BöVL, jfr t ex om vite 10:30 PBL. Villkorlig frigivning medgives icke, se 26:6 BrB.

För närvarande beslutas förvandlingsstraff för böter i fråga om några tiotal personer om året (205 under perioden 1984–89, därav 34 1989) och många beslut leder snabbt till betalning för att förhindra verkställighet.

Om fängelsestraffkommitténs förslag i huvudbetänkandet (1986:14) genomföres, kommer antalet betungande bötesstraff att öka (se ovan 4.4). Detta kan leda till flera förvandlingsstraff i fråga om dem, som undandrager sig införsel. Å andra sidan föreslår kommittén för dem, som gör sig skyldiga till *upprepade brott mot BrB*, vilka var för sig endast skulle ge anledning till bötesstraff, möjlighet att ådöma fängelsestraff i högst tre månader. Så skall dock bara ske, om det finnes synnerliga skäl till det med hänsyn till brottens antal, svårhet och inbördes samband (t ex serie av snatterier).

Litteraturhänvisning

Alvar Nelson, Bötesförvandling – reflexioner kring ett återkommande reformtema (i Festskrift til Johs. Andenæs, Universitetsforlaget, Oslo 1982, s 473–487).

16 Regeringen som nådeinstans

Enligt traditionen tillkommer det statsledningen att pröva ärenden om *nåd i brottmål*. Denna förmån (prerogativet) tillkommer numera *regeringen*. Enligt RF 11:13 1 st får regeringen genom nåd eftergiva eller mildra brottspåföljd eller annan sådan rättsverkan. Prerogativet gäller sålunda *icke prövning av ansvarsfrågan utan endast påföljdsfrågan*. Därvid kan regeringen emellertid beakta såväl omständigheter som har förelegat vid domen som efteråt uppkommande förhållande. Endast genom bedömning av lagstiftningens verkningar för den dömd i dessa hänseenden kan regeringen *indirekt* inverka på rättstillämpningen eller föregripa ny lagstiftning.

Nådeärendena handlägges i *justitiedepartementet* inom sakområdet: förvaltningsärenden angående nåd i brottmål (nådeenheten). Ärendena föredrages för *justitieministern* av en tjänsteman från nådeenheten och förelägges därefter *regeringen* för avgörande. Flertalet ärenden avser *ansökningar* från dömda eller dem närstående, men departementet kan även på eget initiativ taga upp nådeärenden. Ansökningar avseende annat än brottspåföljd eller rättsverkan av brott handlägges inom vederbörande fackdepartement. Vissa straffliknande avgifter har ansetts utgöra föremål för nåd, andra, däribland skattetillägg, icke. Det är svårt att få en överblick över området. Måhända vore det bättre om alla ärenden, efter hörande av fackdepartementet, handlades inom justitiedepartementets nådeenhet.

Regeringen kan *omedelbart* avslå en ansökan om nåd, om skäl till bifall *uppenbarligen* saknas. Eljest skall regeringen, numera endast om särskild anledning föreligger, inhämta *yttrande* från Högsta domstolen (i vissa fall regeringsrätten), som därvid är beslutsför med tre ledamöter, se lagen (1974:519), om handläggningen av nådeärenden. Detta är numera sällsynt (1984–89 i elva fall) och än mera sällan i rättsfrågor.

Den omständigheten, att en nådeansökning har ingivits, medför *första gången* sådan ansökan sker, att verkställigheten av ådömd påföljd i regel får anstå i avvaktan på regeringens beslut i nådeärendet, se 13 § lagen (1974:202) om beräkning av strafftid.

Ärendet kan kompletteras med ytterligare *utredning* (t ex personundersökning eller yttrande från myndighet, i kriminalvårdsärenden KVS) och sådan komplettering kan företagas såväl före som efter högsta domstolens

prövning. Medicinska, sociala och humanitära skäl åberopas ofta i nådeärenden. En särskild typ av nådeärenden avser förändring av livstidsstraff till tidsbestämt straff. Sådan förändring beslutas regelmässigt, när åtskilliga års straff har avtjänats, på sådant sätt, att strafftiden bestämmes till 14 år så att villkorlig frigivning kan genomföras när halva det i nådebeslutet utmätta, tidsbestämda straffet har verkställts. Stabiliteten i benådningspraxis är ett skäl att överväga, om livstidsstraffet verkligen behöves (se KU 1987/88:40, bilaga A 8, Underbilaga 3). Därtill kommer, att dess avskaffande möjligen kan bidra till sänkning av den allmänna straffnivån.

Årligen avgöres omkring 1 500–2 000 nådeärenden, av vilka drygt 10 % blir helt eller delvis bifallna. Vanligen avser bifall endast en mindre lättnad i påföljden eller rättsverkningen. Några år förekommer en viss ansvällning av ärenden (t ex 1977) av särskild typ och andelen bifall ökar då. År 1988 avslogs 89 % av 1 624 ansökningar medan de övriga blev helt eller delvis bifallna, i 12 % av dessa genom uppskov med straffverkställigheten.

Den kollektiva form av nåd, som brukar kallas *amnesti*, ingår i det RF 11:13 1 st givna nådeprerogativet.

Enligt RF 11:13 2 st får regeringen, när synnerliga skäl föreligger förordna att vidare åtgärd för att utreda eller lagföra brottslig gärning ej skall äga rum. Stadgandets avfattning medger såväl individuell som kollektiv *abolition*.

Regeringen tar upp frågor om amnesti och abolition på eget initiativ.

Ansökningar om nåd i brottmål	1985	1986	1987	1988	1989
Från tingsrättens dom	822	730	749	738	..
hovrättens dom	794	873	804	756	..
Högsta domstolens dom	5	2	1	5	..
utländsk domstols dom	23	31	21	33	..
Antal nådeansökningar	1 644	1 636	1 575	1 532	1 493
därav avslagna	1 437	1 450	1 411	1 362	1 333
helt eller delvis bifallna	207	186	164	170	160
Yttrande inhämtat från HD	3	2	1	1	4

Litteraturhänvisning

Ola Schöning, Att söka nåd. Liber förlag, Uddevalla 1982.

17 Internationellt samarbete

17.1 Suveräniteten och dess begränsningar

17.1.1 Lagstiftningen, domstolarna och myndigheterna

Bärande element i en stats *suveränitet* är dess herravälde över den lagstiftande, dömande och verkställande makten. Samtidigt ingår i samma makt också möjligheten att underkasta staten de begränsningar, som betingas av förhållandet till främmande stater. Utgångspunkten är sålunda, att staten har och förmår att hävda sitt herravälde över dess viktigaste funktioner. Ju mera så är fallet, desto lättare är det att bedöma, huruvida och i vilken mån eftergifterna främjar eller motverkar statens kortsiktiga och långsiktiga intressen.

Inom straffrätten är det allmänt erkänt, att staten själv beslutar, om vad som skall vara brott, och vilka följderna av brottet skall bli. Det betyder i vårt land, att staten förutsätter, att:

1. svensk lag skall tillämpas,
2. svenska domstolar skall tillämpa lagen och
3. svenska myndigheter skall ha ansvaret för utredningen av brottet, prövningen av åtalsfrågan och verkställigheten av den ådömda påföljden.

De grundläggande föreskrifterna om svenska domstolars och myndigheters kompetens att handlägga och besluta i frågor rörande brott med utländsk anknytning finnes i 2 kap BrB Om tillämpningen av svensk lag. Därutöver finnes särskilda föreskrifter, givna i andra lagar (se nedan 17.4). De givna föreskrifterna ger domstolarna vidsträckt befogenhet att pröva mål om brott med utländsk anknytning. Därför föreskrives i många fall, att åtal icke får väckas utan förordnande av regeringen eller den, som bemyndigats därtill.

17.1.2 Utlämning för brott och överföring av lagföring för brott

Redan grundläggaren av den internationella rättens principer, holländaren HUGO GROTIUS (1583–1645), från 1635 Sveriges ambassadör i Paris, uppställde (1625) den ännu erkända formeln *aut dedere aut punire* (antingen utlämna eller straffa). För den stat, där förövaren av ett brott befann sig, stod valet mellan att själv straffa honom för brottet eller att utlämna honom till den stat, där det förövades. Principen klarlade, att vistelsestaten hade *behörighet* att straffa honom, men rätt att i *samarbete* med den stat, mot vars lagar han förbrutit sig, utlämna honom att ställas till ansvar där.

Utgångspunkten för svensk rätts tillämpning på förövare av brott med utländsk anknytning är RFs föreskrifter om grundläggande fri- och rättigheter och deras räckvidd över svenska medborgare och utlänningar. En följd av detta skydd för svenska medborgare är, att de *i princip* icke får utlämnas till annan stat för att där ställas till straffrättsligt ansvar. Det har också varit angeläget att bereda skydd för en utländsk medborgare, som finnes här i riket, mot främmande stats anspråk att få ställa honom till ansvar där. Beslut om utlämning får endast ske under iakttagande av de principer, som gäller för svensk lagstiftning, rättskipning och verkställighet av brottspåföljd.

Om någon misstänkes för brott mot svensk lag, får lagföringen av honom i vissa fall, på framställning av regeringen eller efter bemyndigande RÅ, överföras till annan stat. Detta gäller bl a, om den misstänkte har hemvist där.

17.1.3 Domstolens behörighet

Föreskrifterna i 2 kap BrB om svensk rätts förhållande till brott med utländsk anknytning har utformats som föreskrifter om svensk domstols *behörighet* att döma. Den grundläggande frågan är, om brottet har förövats *inom* eller *utom* riket. Är brottet förövat inom riket, är behörigheten inom ramen för svensk lag i princip *obegränsad*. Undantag har godtagits bl a för personer, som åtnjuter immunitet. Är brottet däremot förövat utom riket, *begränsas* behörigheten med hänsyn till rättsreglerna i den stat, där brottet förövades (krav på *dubbel* straffbarhet), men för grova brott gäller svensk rätts straffanspråk *universellt*. I vissa fall stöddes föreskrifterna om behörigheten på Sveriges internationella åtaganden.

Frågor om domstolens behörighet prövas vanligen redan under brottsutredningen, och tveksamma rättsfrågor avgöres därför endast sällan av domstolarna. Åklagaren måste i sin prövning av åtalsfrågan taga ställning till

frågan, huruvida brottet är förövat utom riket och i så fall om svensk domstols behörighet.

17.1.4 Åklagarens behörighet

När det gäller brott, som förövats *utom* riket, är åklagarens behörighet i vissa fall inskränkt genom föreskrifter, att frågan, huruvida åtal *lämpligen* bör väckas, skall prövas av regeringen eller enligt dess bemyndigande av RÅ. Samtidigt som det är angeläget, att allvarliga brott, såvitt möjligt, leder till ansvar för förövaren. Ibland kan saken måhända bättre prövas i utländsk domstol, och någon gång skulle en prövning i Sverige kunna leda till konflikt med utländsk stat.

Redan tidigt uppmärksammades, att brott *inom* riket i vissa fall i regel borde undantagas från åtal, nämligen sådana, som förövades av utländska medborgare ombord på utländskt fartyg. Senare har även andra situationer föranlett undantag. Därtill kommer fall, där det redan av andra föreskrifter i BrB framgår, att allmänt åtal för brottet förutsätter regeringens medgivande, t ex i fråga om ärekränkning 5:5.

17.1.5 Straffmätning och påföljdsval

Är domstolen behörig att pröva det behörigt väckta åtalet, uppkommer i första hand frågan, huruvida brott har förövats och gärningsmannen är den skyldige. Sedan så befunnits vara fallet, har domstolen att bestämma brotts-påföljden. Därvid måste rätten i fråga om brott, som förövats utom riket, beakta, inom vilka ramar sådan gärning skulle ha bedömts, där den förövades (dubbel straffbarhet). Den måste också beakta, om frågan om gärningsmannens ansvar har prövats av utländsk domstol, och om han på grund av domen har undergått påföljd där. Formeln *ne bis in idem* (icke två gånger för detsamma) är här vägledande.

17.1.6 Verkställighet av påföljd

Har svensk domstol dömt till påföljd, skall den verkställas här i landet vare sig det gäller en svensk eller en utländsk medborgare. Är den dömde utlänning, får domstolen i vissa fall förordna om utvisning efter verkställigheten. På den dömdes begäran och med medgivande från annan stat, får verkställigheten överflyttas dit.

17.1.7 Mellanstatligt samarbete

Alla västerländska kulturstater har alltmera insett betydelsen av mellanstatligt samarbete i den brottsbekämpande verksamheten. Detta har blivit desto tydligare, ju mera brottsligheten har internationaliserats och organiserats med verksamhet i flera stater. Samtidigt finnes det alltför misstro mot andra staters rättssystem och dess tillämpning. Därför har i många fall samarbetet börjat med bilaterala eller regionala överenskommelser, t ex mellan de nordiska länderna eller BENELUX-staterna, för att utvidgas till alltflera stater. Såväl Förenta nationerna som Europarådet har verksamt bidragit till utvecklingen.

Samarbetet har gällt olika områden:

1. Riktlinjer för kriminalisering av *viss farlig brottslighet*, t ex folkmord enligt lagen (1964:169) om straff för folkmord (1948 års FN-konvention om förebyggande och bestraffning av brottet folkmord) och kapning av luftfartyg och luftfartssabotage enligt 13:5 a BrB (1970 års Haag-konvention om bekämpande av olaga besittningstagande av luftfartyg och 1971 års Montreal-konvention för bekämpande av brott mot den civila luftfartens säkerhet) och om sjö- eller luftfartssabotage, flygplatssabotage enligt 13:5 a och b (1990:416 i enlighet med ett tilläggsprotokoll 1988 till Montreal-konventionen och 1988 års Rom-konvention om brott mot sjöfartens säkerhet jämte ett tilläggsprotokoll om brott mot säkerheten för fasta plattformar på kontinentalsockeln). I andra fall har någon ändring i svensk lag icke varit behövlig, t ex om terrorism (1977 års Strasbourg-konvention om undertryckande av terrorism).
2. Principen om *dubbel straffbarhet* i 2:2 BrB och lagen (1976:19) om internationellt samarbete rörande lagföring för brott (1972 års Strasbourg-konvention om överförande av lagföring i brottmål). På trafiklagstiftningens område finnes lagen (1971:965) om straff för trafikbrott som begåtts utomlands (1964 års Strasbourg-konvention om straff för trafikbrott och nordiska överenskommelser).
3. Principen *ne bis in idem* i 2:5 a och 6 BrB (1970 års Haag-konvention om brottmålsdoms internationella rättsverkningar /*brottmålsdoms konventionen*/ och 1972 års Strasbourg-konvention).
4. Möjligheten till *överförande av lagföring* för brott enligt lagen (1976:19) om internationellt samarbete rörande lagföring för brott

/lagföringslagen/ (1972 års Strasbourg-konvention och i fråga om trafikbrott 1964 års Strasbourg-konvention)

5. Föreskrifterna för *utlämning för brott* enligt lagen (1957:668) om utlämning för brott */allmänna utlämningslagen/* (1957 års Paris-konvention om utlämning för brott) och lagen (1959:254 ändrad senast 1990:276)) om utlämning för brott till Danmark, Finland, Island och Norge */nordiska utlämningslagen/* (internordiskt lagsamarbete).
6. Möjligheten till *överflyttning av verkställighet* enligt lagen (1963:193, ändrad senast 1990:275)) om samarbete med Danmark, Finland, Island och Norge ang verkställighet av straff */nordiska verkställighetslagen/* (grundad på nordiska konventioner och internordiskt lagsamarbete) och lagen (1972:260, ändrad senast 1990:274)) om internationellt samarbete rörande verkställighet av brottmålsdom */internationella verkställighetslagen/* och lagen 1978:801 om internationellt samarbete rörande kriminalvård i frihet */övervakningslagen/* (framför allt 1964 års Strasbourg-konvention om övervakning av villkorligt dömda eller villkorligt frigivna personer samt 1970 års Haag-konvention och 1983 års Strasbourg-konvention om överförande av dömda personer */överförandekonventionen/*).
7. S k *internationell rättshjälp* enligt överenskommelser mellan de nordiska länderna och enligt 1959 års Strasbourg-konvention om ömsesidigt bistånd i brottmål; se regeringens tillkännagivande (1989:784) av främmande staters anslutning till vissa av Sverige biträdade konventioner angående inbördes rättshjälp m m. Här utvidgas samarbetet snabbt efter de politiska förändringarna i Östeuropa.
8. *Internationell kontroll av frihetsberövande* enligt lagen (1988:695) med anledning av Sveriges tillträde till den europeiska konventionen mot tortyr m m (1987 års Strasbourg-konvention till förhindrande av tortyr och omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning).

I den mån den svenska lagstiftningen bygger på internordiska eller internationella överenskommelser äger den giltighet i förhållande till de länder som jämte Sverige har tillträtt den ifrågavarande konventionen. Där tillträde endast beviljas medlemsländer, kan Sverige träffa bilaterala överenskommelser med andra stater; jfr 1 och 3 §§ internationella verkställighetslagen.

Sveriges egna åtaganden återspeglas i *totalförsvarets folkrättsförordning* (1990:12, som står i överensstämmelse med den internationella humanitära rätten i väpnade konflikter enligt 1949 års Genève-konvention angående skydd för krigets offer med två tilläggsprotokoll och 1954 års Haag-konvention om skydd för kulturegendom i händelse av krig jämte tilläggsprotokoll.

17.1.8 Termen internationell straffrätt

I många sammanhang begagnas *internationell straffrätt* som en term, avsedd att täcka en eller flera av de slags åtaganden, som en stat har gjort i fråga om brott med utländsk anknytning. Om den begagnas, måste det samtidigt betonas, att de föreskrifter, som skall tillämpas i Sverige är *nationella* och ingår i svensk lag för att tillämpas av svenska domstolar och andra svenska myndigheter. Att så är fallet har visats i den ovan givna översikten, som icke gör anspråk på fullständighet. När tillträde till en konvention icke har lett till ny eller ändrad lagstiftning, förutsätter det, att man har funnit, att någon ändring eller något tillägg icke behöves.

Skulle tvekan råda om överensstämmelsen mellan svensk lag och Sveriges internationella förpliktelser, torde man i vart fall icke kunna åberopa åtagandet som grund för dom eller beslut till nackdel för den därav berörde. Däremot torde det icke vara orimligt att hävda, att en för denne gynnsammare utgång kan bygga på hänsynstagande till detta.

Såsom redan har framgått av översikten har det sedan länge funnits strävanden att få fram gemensamma, *överstatliga* principer för strafflagstiftningen, straffrättskipningen och verkställigheten av brottspåföljderna. I den mån sådana projekt förverkligas, kan man tala om en gryende *folkstraffrätt*.

Länge före GROTIUS och ännu idag formuleras principer för lagstiftning rörande brott med internationell anknytning. Några av dem nämns i anknytning till de svenska föreskrifterna. Många ser i dem goda riktlinjer för utformningen av lagstiftning och rättstillämpning, medan några uppfattar dem som förpliktande för varje stat, oansett dess konstitution och lagstiftning.

17.2 Brott förövade inom riket

17.2.1 Suveränitet

Enligt 2:1 BrB skall för brott, som begåtts *här i riket* dömas efter svensk lag och vid svensk domstol. När det gäller *lagen*, föreskrives i 2:4, att brottet

skall anses begånget, där den brottsliga handlingen företogs, så ock där brottet fullbordades, eller, vid försök, det tillämnade brottet skulle ha fullbordats. Vidare framgår av 2:1, att det vid tvekan, om var brottet förövats, skall läggas till grund en bedömning, om det finnes anledning antaga, att det är begånget inom riket. Beträffande domstolen finnes en regel om *forum* i 19 kap RB.

Med att brottet förövats här i riket förstås, att så skett på svenskt land- eller sjöterritorium eller luftrummet ovanför detta. Har brottet förövats här, kan det bli föremål för svensk domstols prövning, oansett vem som förövat gärningen. Denna ståndpunkt, som brukar betecknas som *territorialitetsprincipen*, är en följd av statens suveränitet över sitt territorium.

Utöver den kompetens, som tillkommer svensk domstol enligt 2:1 får domstolen enligt 2:3 a pröva åtal för brott, som överförts till Sverige med stöd av lagföringslagen. Bifall till framställning om sådant överförande meddelas i regel av RÅ enligt bemyndigande i förordningen (1978:108) om internationellt samarbete rörande lagföring för brott.

17.2.2 Immunitet

Från denna princip göres emellertid undantag, grundade på folkrättsliga ställningstaganden, antydda i 2:7 BrB och i viss mån uttryckligen reglerade i lagstiftningen.

Lagen (1976:661) om immunitet och privilegier i vissa fall i förening med regeringens tillkännagivande (1987:342) av vissa uppgifter om överenskomelser avseende internationella organ och personer med anknytning till dessa, ger en bild av läget. I fråga om den diplomatiska och konsulära representationen och dess personal i riket hänvisas till 1981 och 1983 års Wien-konventioner, för vilka redovisning ges i RÅs cirkulär C 78 (jfr C 47 avseende konsulärkonventionen mellan Sverige och Sovjetunionen). Medan diplomatisk personal åtnjuter immunitet för alla brott, gäller de för karriärkonsulerna endast brott i tjänsten. Intet hindrar, att en stat generellt eller för visst fall ger avkall på sin immunitet.

Det är vidare allmänt vedertaget i folkrätten och internationellt respekterat, att utländsk stats statsöverhuvud, regeringschef eller partichef, som faktiskt svarar för statens ledning, samt deras följeslagare åtnjuter immunitet. Vidare anses immunitet tillkomma utländsk stats krigsfolk, som i trupp lovligen uppehåller sig i riket. Detsamma gäller personer ombord på främmande krigsfartyg eller militärflygplan, så länge det lovligen befinner sig på svenskt territorium, och tillståndet icke är begränsat. Immuniteten anses i

fråga om personal i militära förband icke gälla brott mot enskild person eller svenskt intresse.

På motsvarande sätt har man varit benägen att godtaga immunitet för företrädare för utländsk stat vid internationella konferenser i Sverige.

Innebörden av immuniteten är, att den *person*, som åtnjuter detta privilegium är skyddad mot åtal och rättegång i brottmål. Däremot behöver immuniteten som sådan icke hindra användningen av straffprocessuella, personella eller reella tvångsmedel mot honom eller mot lokaler, fartyg etc. Vidare åtnjuter, såsom nämnts, främmande makt statsöverhuvud, som vistas i Sverige, eller främmande makts representant här i visst hänseende en särställning, därigenom att sådan ärekränkning mot honom (men icke annan som åtnjuter immunitet), som innebär kränkning av den främmande makten, faller under *allmänt åtal* men icke får åtalas utan särskilt bemyndigande; se 5:5 BrB.

Enligt lagen (1985:988) om immunitet för vissa *vittnen* m fl får där nämnda personer icke lagföras, fängslas eller på annat sätt underkastas inskränkning i sin frihet på grund av dom eller gärning, som härrör från tiden före inresan i Sverige, och som, såvitt angår tilltalad, icke är avsedd med kallelsen. Lagen äger tillämpning enligt överenskommelse med annan stat, se regeringens tillkännagivande (1987:785).

17.2.3 Särskilda åtalsföresättningar

Brott, förövat *inom* riket å *utländskt* fartyg eller luftfartyg, får i vissa fall icke åtalas utan förordnande av RÅ med stöd av Kungl brevet (1972:818) till riksåklagaren om väckande av åtal i vissa fall. Bakgrunden är en vedertagen uppfattning, att sådana fartyg i vissa hänseenden utgör den utländska statens (ursprungligen flytande) *territorium*, vilket enligt den s k *flaggprincipen* innebär, att dessa brott faller under registreringslandets kompetens att beivra; jfr nedan 17.3.2. Begränsningen i fråga om åtalsrätten gäller enligt 2:5 BrB endast brott, förövade av *utlänning*, som var befälhavare eller tillhörde besättningen å fartyget eller eljest medföljde detsamma mot *sådan utlänning* eller mot *utländskt intresse*. Det anses, att brott mot utlänning med hemvist i Sverige utgör brott mot *svenskt intresse*.

Stadgandet i 2:5 medför icke någon inskränkning i den rätt, som eljest tillkommer polisen, att ingripa för att utreda, huruvida brott har förövats ombord.

Efter en sovjetrysk ubåts grundstötning 1981 i Karlskrona skärgård uppkom intrikata folkrättsliga och utrikespolitiska frågor, huruvida dess be-

fälhavare och besättning åtnjöt immunitet. Incidenten gav anledning till en särskild föreskrift i 2:7 a BrB enligt vilken brott, som förövats av *utlänning i utövning av tjänst eller uppdrag*, som innefattar allmän ställning hos annan stat eller mellanfolklig organisation, icke får åtalas utan förordnande av *regeringen* (utan möjlighet att bemyndiga RÅ). Även i en sådan situation är användningen av straffprocessuella tvångsmedel och andra ingripanden mot person i utredningssyfte icke uteslutna, men anledning torde saknas att vidtaga sådana ingripanden i situationer, där det kan väntas, att åtalsförordnande icke kommer att lämnas.

Sådant åtalsförordnande kräves enligt 2:7 a icke i fall, där gärningsmannen genom vilseledande uppgifter, förklädnad eller på annat sätt sökt dölja, i vilken funktion han har uppträtt, t ex en grodman som icke bär tjänstecken. Även här anses dock utredningen av brott böra ske med urskiljning i avvaktande på regeringens bedömning.

Åtalsförordnande innebär icke, att rätten är fritagen från sin allmänna skyldighet att *ex officio* pröva sin kompetens med utgångspunkt från de åtaganden och förpliktelser, som åvilar Sverige enligt folkrätten.

17.3 Brotts förövade utom riket

17.3.1 Huvudregeln

I 2:2 BrB stadgas om svensk domstols kompetens att döma för brott, som förövats utom riket. I fråga om begränsningar i fråga om lagföringen på grund av regeln *ne bis in idem* hänvisas till framställningen nedan under 17.5.

Föreskrifterna avseende straffansvaret och påföljdsbestämningen gäller åtagandet att iakttaga principen om *dubbel straffbarhet*. I fråga om brott, som förövats å område, som icke tillhör någon stat (öppna havet och luft- rummet över detta) har en särskild begränsning införts, såtillvida som att rena bagatellbrott icke skall föranleda ansvar. I det senare hänseendet innebär föreskriften enligt NJA 1983 s 425 ingen skyldighet för rätten att beakta praxis i fråga om påföljdsbestämningen i den stat, där brottet begicks. Att så får ske, framgår dock av NJA 1961 s 596.

Med nu nämnda begränsningar har rätten kompetens att döma för brott, som utom riket har förövats av:

1. *svensk* medborgare eller *utlänning med hemvist* i Sverige (innebörden av kravet på hemvist är icke fullt klar),
2. utlänning *utan* hemvist i Sverige, som efter brottet *blivit* svensk medborgare eller *tagit* hemvist i riket eller som är medborgare i ett annat nordiskt land och *finnes* här (föreskriften återspeglar restriktionerna i fråga om utlämning från Sverige; jfr även NJA 1987 s 473), och
3. annan utlänning, som *finnes* här i riket, om det å brottet enligt svensk lag kan följa fängelse i mer än sex månader (även här spelar hänsyn till restriktionerna i fråga om utlämning från Sverige roll, t ex för den, som i den stat, där brottet förövades riskerar politisk förföljelse eller grymt straff).

Föreskrifterna återspeglar i den första punkten (den aktiva) *personalitetsprincipen*, enligt vilken brott, förövade utomlands av personer med medborgarskap eller hemvist (domicil) bör beivras i hemlandet. Den svenska domstolens kompetens är emellertid i andra och tredje punkterna också utsträckt till andra grupper av personer, vilka förövat brott utomlands. Detta förhållande överensstämmer med *principen om ställföreträdande straffrättsskipning*. Därmed kan man å ena sidan säkra, att brottet verkligen blir beivrat, och å den andra förhindra, att den skyldige utlämnas till stat, där riskerar politisk förföljelse eller grymt straff (jfr principen *aut dedere aut punire*). I fråga om medborgare från övriga nordiska länder begränsas kompetensen till fall, där den skyldige *faktiskt* befinner sig i riket, eftersom de i allmänhet ställes till ansvar i hemlandet och där icke hotas av förföljelse eller grymhet. Motsvarande gäller annan utlänning som *finnes* här i riket; jfr dock NJA 1987 s 771. Statslösa personer betraktas i 2 kap BrB som utlänningar.

Ställföreträdande straffrättsskipning äger också rum, när utlänning med stöd av 2:3 a BrB ställes inför rätta i Sverige på grund av framställning enligt *lagföringslagen*.

17.3.2 Föreskrifter rörande vissa brott

Föreskrifterna i 2:2 BrB om kompletteras i 2:3 (i lydelse 1990:416) i fråga om vissa brott, där begränsningarna i 2:2 om dubbel straffbarhet upphäves i fråga om:

1. Brott som förövats ombord på *svenskt* fartyg eller luftfartyg *eller* begåtts *i tjänsten* av befälhavaren eller någon, som tillhörde besättning-

en; jfr ovan om *flaggprincipen*, stadgandet här avser emellertid även brott, som icke förövats ombord men begåtts i tjänsten.

2. Brott, som har begåtts av någon, som tillhör försvarsmakten på ett område, där avdelning av denna befann sig, *eller* av någon annan på ett sådant område *och* avdelningen befann sig där för annat ändamål. Föreskriften torde närmast få betydelse under krigsförhållanden.
3. Brott, som har begåtts vid tjänstgöring utom riket av någon, som är anställd i *svensk* beredskapsstyrka för FN-tjänst. Här kräves varken att brottet skall ha begåtts i tjänsten eller på beredskapsstyrkans område. Genom sitt åtagande till FN har Sverige förpliktat sig att sköta rättsskipningen i fråga om medlemmarna av vår kontingent.
4. Brott, som har förövats mot Sverige, svensk kommun eller annan menighet eller svensk allmän inrättning. Vilka brott, som anses förövalade mot Sverige har vållat osäkerhet i praxis; jfr senast NJA 1983 s 425, där svensk medborgares innehav utomlands av narkotika, avsedd för insmuggling till Sverige, icke ansågs utgöra brott, förövat mot Sverige. Så långt ansågs den s k *statsskyddsprincipen* icke sträcka sig.
5. Brott, som har begåtts inom område, som icke tillhör någon stat, och förövats mot *svensk* medborgare, *svensk* sammanslutning eller enskild inrättning (t ex svenska bolag, föreningar eller stiftelser) eller mot *utlänning* med hemvist i Sverige. Huruvida brott ombord på utländskt fartyg eller luftfartyg på internationellt vatten eller luftrum, utgör sådant område, som avses i stadgandet, förefaller oklart. Skyddet för de angivna intressena återspeglar vad som kallats den *passiva* personaltetsprincipen; jfr ovan under 17.3.1.
6. Brott, som utgör kapning, sjö- eller luftfartssabotage eller flygplats-sabotage (eller försök till dessa brott) eller folkrättsbrott. De förstnämnda brottstyperna omfattas av Sveriges åtaganden (se ovan 17.1.7). Med folkrättsbrott förstås sådana brott, som avses i 22:6 BrB.
7. Brott, för vilka det lindrigaste straff, som i svensk lag är stadgat, är fängelse i fyra år eller däröver) d v s mord, dråp, människorov, grov våldtäkt, grovt rån, grov mordbrand och vissa grova brott mot rikets säkerhet).

De ovan under sjätte och sjunde punkterna upptagna brotten är så grova, att det enligt den s k *universalitetsprincipen* anses viktigt, att de kan beivras

av en stats domstolar, oberoende av var, av vem och mot vem de förövas och oberoende av lagen på gärningsorten. Avgränsningen har tillkommit för att förhindra lagföring för andra brott än de sålunda beskrivna.

Enligt 2:3 a BrB omfattar svensk domstols kompetens därutöver brott, för vilka lagföringen har överförs till Sverige med stöd av *lagföringslagen*.

Genom föreskrifterna i 2:5 BrB är svensk domstols kompetens så omfattande, att det som regel har föreskrivits, att åtal endast får väckas efter förordnande av regeringen eller enligt bemyndigande av RÅ. Från regeln göres emellertid praktiskt viktiga undantag ifråga om

1. brott, som avses i 2:3 första, andra och tredje punkterna (se ovan),
2. brott, som har förövats i de övriga nordiska länderna eller på fartyg eller luftfartyg i reguljär trafik mellan Sverige och orter i någon av dessa stater,
3. brott, som förövats av medborgare i något av de övriga nordiska länderna mot *svenskt* intresse (här inbegripes även sådana brott mot utlänning med hemvist i Sverige) och
4. brott, för vilka framställning om överföring av lagföringen har bifallits (här har åtalsprövningen redan utförts).

Enligt 1972 års Kungl brev har RÅ bemyndigats att meddela förordnande om åtal för brott, som begåtts utom riket av svensk medborgare eller av utlänning med hemvist i Sverige. Enligt den till lagföringslagen hörande förordningen (1978:108) har RÅ generellt bemyndigande med befogenhet att hänskjuta ärendet till regeringen och med skyldighet att göra så, om han finner att framställningen bör avslås, därför att brottet är av politisk natur eller ett rent militärt brott.

17.4. Särskilda föreskrifter om svensk domstols kompetens

Vid sidan av föreskrifterna om svensk domstols behörighet förekommer i åtskilliga lagar föreskrifter, enligt vilka den straffbelagda gärningen förutsättes kunna föranleda åtal vid svensk domstol:

1. Lagen (1966:78) om förbud i vissa fall mot rundradiosändning på öppna havet (den s k *piratradiolagen*).
2. Lagen (1966:314) om kontinentalsockeln.

3. Lagen (1971:176, ändrad senast 1989:536) om vissa internationella sanktioner.
4. Lagen (1982:963) om rymdverksamhet.
5. Lagen (1985:98, ändrad senast 1990:78)) om förbud mot investeringar i Sydafrika och Namibia.
6. Föreskrifter 900807 om handelssanktioner mot Irak med stöd av be-myndigande i 1971 års lag (se strax ovan 3).

Lagen (1956:596) om rätt till fiske gäller enligt 1 § fiske inom Sveriges sjö-territorium och *svensk fiskezon*. Zonens utsträckning framgår av förordningen (1977:642, ändrad senast 1990:140) om svenska fiskezonens omfattning. Olovligt fiske utanför territorialgränsen men inom zonen bedömes av svensk domstol enligt föreskrifterna i fiskelagen.

Lagen (1971:965) om trafikbrott, som begåtts utomlands föreskriver i 1 §, att lagen (1951:649) om straff för vissa trafikbrott gäller även i fråga om gärning, som begåtts utomlands, se t ex NJA 1961 s 596 och 1984 s 928. Av 2 § framgår, att angivna överträdelser av svensk trafiklagstiftning (t ex i fråga om körkortstillstånd) även skall tillämpas i fråga om gärning, varigenom någon utomlands överträtt motsvarande föreskrift, som gällde på gärnings-orten. Slutligen uppräknas i 3 § en mängd trafikförseelser med straff av penningböter som skall tillämpas även på motsvarande förseelser i andra nordiska länder och i stater, som har anslutit sig till 1964 års Strasbourg-konvention.

17.5 Frågor rörande dubbel straffbarhet

Sveriges tillträde till 1964 och 1972 års Strasbourg-konventioner innebar en eftergift i förhållande till äldre rätt i fråga om svensk domstols kompetens med avseende på de i 2:2 BrB angivna förutsättningarna för ansvar å där angivna lagöverträdare för brott förövade utom riket. Gärningsmannen kan sålunda icke drabbas av straffansvar, om gärningen var fri från ansvar enligt lagen på *gärningsorten*, d v s den lag, som gällde vid denna *tidpunkt* i denna stat. Svensk domstol skall därför *ex officio* beakta, att lagen faktiskt gällde då och där, och att gärningen sålunda var *straffbar* (och att straffansvaret icke bortfallit t ex på grund av preskription).

Har brottet förövats inom område, som icke tillhör någon stat, är som redan nämnts svensk domstol enligt 2:2 BrB kompetent att döma, men endast om enligt svensk lag, å gärningen kan följa strängare straff än böter.

Det skall uppmärksammas, att begränsningen avseende dubbel straffbarhet endast gäller enligt 2:2 BrB och *icke* för brott, som lagföres med stöd av 2:3 BrB; jfr NJA 1983 s 425.

Redan tillämpningen av föreskrifterna rörande trafikbrott, begångna utomlands visar, att det kan vara svårt att finna *identiska* regler. Detta har blivit än mera tydligt vid förhandlingarna rörande 1972 års Strasbourg-konvention om överförande av lagföring. Det förutsattes då, att smuggling utomlands skulle kunna leda till ansvar vid svensk domstol med tillämpning av lagen (1960:418) om straff för varusmuggling, endast om införandet av varan var straffbart i Sverige. Å andra sidan kunde det godtagas, att våld å en utländsk polisman kunde leda till ansvar för våld mot tjänsteman enligt 17:1 BrB och icke bedömas endast som misshandel enligt 3:5 BrB.

Skillnaderna berör icke enbart tolkningen av brottsbeskrivningarna och de allmänna bestämmelserna i strafflagarna i de båda berörda länderna utan även i vissa fall dogmatiska frågor, som icke funnit sin lösning i strafflagstiftningen.

Slutligen skall det nämnas, att man mött svårigheter vid tillämpningen av principerna för straffmätningen, där praxis skiftar mellan länderna, jfr NJA 1983 s 425 och 1984 s 928, och vid beräkningen av straffet vid flerfaldig brottslighet, jfr NJA 1983 s 425. Eftersom den svenska domstolen icke får döma till svårare straff, än som är stadgat för brottet, där det begicks, kan detta i sällsynta fall innebära, att det för brottet i svensk lag stadgade minimum behöver underskridas.

17.6 Verkan av utomlands meddelad dom

Principen *ne bis in idem* (se ovan 17.1.5) skall av svensk domstol beaktas enligt 2:5 a BrB, som återspeglar Sveriges åtaganden enligt 1980 års Haag och 1972 års Strasbourg-konventioner. Den tilltalade får sålunda i *princip* icke lagföras här i riket:

1. om han frikänts från ansvar,
2. om han har förklarats skyldig till brottet, utan att påföljd har ådömts,

3. om ådömd påföljd har verkställts i sin helhet eller verkställigheten pågår, eller
4. om ådömd påföljd har bortfallit enligt lagen i den främmande staten.

Dessa föreskrifter gäller endast dom, som vunnit laga kraft i domlandet, och som meddelats antingen i den stat, där gärningen förövades, eller i stat, som tillträtt endera konventionen.

Undantag från hindret mot lagföring medgives i fråga om gärning, som förövats här i riket eller enligt 2:3 utom riket mot Sverige, svensk kommun eller annan menighet eller svensk allmän inrättning eller avser kapning, sjö- och luftfartssabotage eller flygplatssabotage eller mycket grova brott. Undantag har också gjorts med anledning av Sveriges åtaganden bl a enligt lagen om kontinentalsockeln och lagen om vissa internationella sanktioner. Undantagen gäller dock icke i fall, där lagföringen utomlands ägt rum på begäran av svensk myndighet.

Åtal får i undantagsfallen endast väckas efter förordnande av regeringen, eller i fråga om brott av svensk medborgare eller utlänning med hemvist i Sverige, av RÅ enligt 1972 års Kungl brev.

Absolut hinder mot lagföring föreligger i fall, där särskilda föreskrifter finnes, nämligen i:

1. 29 § nordiska verkställighetslagen,
2. 38 § internationella verkställighetslagen,
3. 28 § övervakningslagen,
4. 25 § allmänna utlämningslagen, och
5. 3 §, jfr 4 § lagföringslagen.

17.7 Internationellt samarbete för lagföring av brott

17.7.1 Föreskrifter om lagföring

De allmänna föreskrifterna om lagföring för brott finnes i *lagföringslagen*, och överföringskonventionen, som bygger på 1972 års Strasbourg-konvention. För svenska myndigheters del betyder lagen i huvudsak följande:

1. Sverige får hos konventionsstat göra framställning om överförande dit av lagföring för brott mot *svensk lag* av den, som har hemvist där eller

närmare anknytning dit. RÅ beslutar om sådan framställning med stöd av 1978 års förordning.

2. Konventionsstat får hos oss begära lagföring för brott mot *dess* lag av den, som har hemvist här eller närmare anknytning hit.

Framställning om lagföring i Sverige provas enligt föreskrifterna i 6 och 7 §§ av RÅ med stöd av bemyndigande i 1978 års förordning. Vid prövningen av en sådan framställning upprätthålles krav på *dubbel straffbarhet*. Framställningen får heller icke bifallas om lagföringen skulle strida mot Sveriges internationella åtaganden eller mot grunderna för rättsordningen här i landet. Framställningen får vidare avslås om den misstänkte icke har hemvist i Sverige eller icke är svensk medborgare och ej heller hade hemvist i Sverige vid tiden för brottet. Ett annat viktigt skäl för avslag är, att brottet är av politisk natur eller ett rent militärt eller skatterättsligt brott, eller att det finnes skäl för antagande, att framställningen har föranletts av hänsyn till ras, religion, nationalitet eller politisk åsikt. RÅ, skall i vissa fall av avslagsgrunder överlämna ärendet till regeringen och får även göra så i andra tveksamma fall.

Framställning enligt lagföringslagen sker genom staternas utrikesdepartement. Förfarandet är tidsödande och invecklat, och lagföringslagen kommer därför sällan till användning.

Vid lagföring mellan de nordiska länder, som tillträtt konventionen, göres framställningen med stöd av 22 § 1978 års förordning och eljest enligt RÅs cirkulär C 65 i regel mellan *åklagarmyndigheterna*. Här är överförandet ett rutinärende, jfr NJA 1987 s 771.

Vid lagföringen tillämpar svensk domstol svensk lag efter samma principer, som anges i 2:2 tredje st BrB, se 13 § lagföringslagen.

I fråga om trafikbrott, som förövats utomlands, gäller, som ovan nämnts, särskild lagstiftning.

17.7.2 Föreskrifter om utlämning för brott

Här gäller inom Norden *nordiska utlämningslagen* och i förhållande till andra stater *allmänna utlämningslagen*, som gäller mellan konventionsstaterna och tillämpas enligt utlämningsavtal med Belgien, USA, Storbritannien, Australien och Canada, och i övrigt enligt överenskommelse med annan stat i enskilt fall.

Medan den allmänna lagen endast medger utlämning av annan än svensk medborgare och innehåller förbehåll om brottets art och svårhet,

medgives i den nordiska lagen i vissa fall även utlämning av svensk medborgare, se 2 §.

Framställningen om utlämning skall grundas antingen på en fällande dom eller på häktning eller i vissa fall annan utredning. Om möjligheten att låta utlämningsbeslutet även avse annan gärning, se NJA 1987 s 825. Frågan huruvida gärningen motsvarar brott enligt svensk lag belyses i NJA 1989 s 498. Invändningar med anledning av dom till frihetsstraff i den tilltalades utelämnelse har i visst fall ej anses utgöra hinder, se NJA 1989 s 263. Vid bifall till framställningen får villkor till skydd för den utlämnade uppställas. Se om handläggningen av utlämningsärenden RÅs anvisningar RÅC I:103.

Ärenden om utlämning till eller från utomnordiska länder är sällsynta, till Sverige 25–45 om året och från Sverige mindre än hälften (se 1987 s 825). Har HD funnit *lagligt* hinder mot utlämning föreligga, får regeringen icke medgiva utlämning; jfr NJA 1990 s 46 om utlämning av en jugoslavisk medborgare tillhörande den albanska folkstammen i Kosovo. Finner HD hinder mot utlämning icke föreligga, ankommer det på regeringen att träffa ett *politiskt* beslut, som dock icke får stå i strid med landets internationella åtaganden (se ovan 17.1.7 och 17.3.1). Regeringen beslöt sommaren 1990 utlämning till Sovjetunionen av unga flygplanskapare, sedan man där hade godtagit uppställt villkor för utlämningen. Att förfarandet i Sovjet mot kaparna kunde ifrågasättas och att straffen kunde förväntas bli strängare, jfr 29:7 och 30:5 BrB, och verkställigheten hårdare, beaktades icke; jfr avvägningen av motstående hänsyn i 8 § utlämningslagen.

Det förekommer, att överförande av en misstänkt till och från Sverige äger rum i förenklad form på hans begäran eller med hans medgivande. I sådana fall sker överförandet utan framställning på diplomatisk väg och utan de förbehåll, som eljest kan ställas till skydd för den utlämnade.

Vid utlämning utom de nordiska länderna sker framställningarna genom utrikesdepartementen. Mellan de nordiska länderna sker framställningarna i regel mellan polis- eller åklagarmyndigheterna. Om den som begäres utlämnad icke samtycker till utlämning eller erkänner den gärning, för vilken utlämning begäres, skall framställningen grundas på fällande dom eller av domstol meddelat beslut, att den funnit sannolika skäl föreligga till misstanke att den ifrågavarande förövat brottet.

17.7.3 Om avvisning och utvisning enligt utlämningslagen

Här skall bara erinras om föreskrifter i 4 kap UtL om *avvisning*, bl a på grund av brott, med anledning av fara för brott mot rikets säkerhet eller

med hänvisning till befarad organiserad terroristverksamhet, och om *utvisning* på grund av brott, asocialitet eller förbindelse med terroristverksamhet. Om följderna av beslut att icke verkställa utvisning, se NJA 1989 s 131 och SOU 1989:104 Terroristlagstiftningen.

17.8 Internationellt samarbete rörande straffverkställighet m m

Såsom inledningsvis nämnts (se 17.1.7) finnes på grundval av konventioner om verkställighet i annat land än domslandet dels *nordiska verkställighetslagen* dels *internationella verkställighetslagen* dels (internationella) *övervakningslagen*. I fråga om verkställigheten av frihetsstraff har avsikten varit att underlätta för en utlänning, som dömts i främmande land, att få avtjäna sitt straff i hemlandet.

De båda internationella lagarna har haft ganska liten praktisk betydelse, trots att verkställighetslagen öppnar möjlighet för bilaterala överenskommelser och avtal i enskilda fall. Tillämpningsområdet och handläggningen i diplomatisk ordning begränsar dess användbarhet.

Den nordiska verkställighetslagen tillämpas däremot flitigt, särskilt i fråga om bötesstraff och för dem, som dömts till annan påföljd än böter, med några hundra fall i vardera riktningen. Verkställighetsärendena avgöres av de nordiska ländernas administrativa myndigheter, i Sverige i fråga om böter av riksskatteverket och beträffande frihetsstraff och övervakning av KVS.

En betydelsefull skillnad i fråga om frihetsstraffet finnes såtillvida, som den nordiska lagen medgiver överförande av verkställigheten till hemlandet även mot den dömdes vilja, medan så icke är fallet i den internationella lagen. I det senare fallet har Sverige förgäves hävdad, att överförande av den dömde borde få ske även mot hans vilja, åtminstone om domen var förenad med förordnande om utvisning.

I praktiken sker överförande inom Norden av verkställigheten av frihetsstraff sällan mot den dömdes vilja och icke i fråga om korta frihetsstraff. I det senare fallet är den administrativa handläggningen mellan myndigheterna alltför tung i förhållande till fördelarna för den intagne. Annars kunde lagen ha fått långt större betydelse.

Litteraturhänvisningar

P.O. Träskman, Straffrättsliga åtgärder vid brott med främmande inslag, Borgå 1977.

P.O. Träskman, Ne punire sed dedere. En redogörelse för det finsk-sovjetiska kaparavtalet av år 1974 (i Tidskrift utgiven av Juridiska föreningen i Finland, 1978, s 473–510).

Matts Dahlberg, Bo Drangel och Claes Kring, Utlämning för brott till Danmark, Finland, Island och Norge (i Svensk Juristtidning 1984, s 597–619).

Nils Jareborg, Brotten I, 2 uppl, Norstedts 1984, s 23–24, 48–50, 74–75, 136–140 och 264–266.

Brottsbalken jämte förklaringar, bd III, 3 uppl Norstedts 1985
(Kommentaren till nordiska verkställighetslagen av *Ulf Berg* och till internationella verkställighetslagen och övervakningslagen av *Johan Munck*).

Dag Victor, ”missförstånd på missförstånd...” ”Ubåtsspionage” ännu en gång (Svensk Juristtidning 1986, s 384–5).

Brottsbalken jämte förklaringar, bd I, 5 uppl Norstedts 1987 (Kommentaren till 2 kap av *Bengt Hult*).

Alvar Nelson, Swedish and Foreign Crimes in the Swedish Criminal Justice System (i Double Criminality ed. by Nils Jareborg, Skrifter från Juridiska fakulteten i Uppsala 27, Iustus förlag 1989, p. 11-42) även som tilæg til NTfK 1989).

Sakregister

- Abnorma, se psykiskt störda
Abolition 209
Ad utrumque 15
Affliktiva straff 62, 194
Aga 46
Allmänprevention, se
 generalprevention
Allmänt åtal, se åtal
Allmän åklagare, se åklagare
Amaltea-dådet 46
Amnesti 209
Angivelse 145–9
Anhållande 162
Anmälningsskyldighet 164
Anstaltsklientelet 76, 189–97
Ansvarsfrihet 64, 171
Ansvarsyrkande 157
Arbetsersättning 191
Arbetsplikt 47, 191
Arbetstagare
 anmälan till åtal 105
 avskedande 105 110
 omplacering 105, 110
 uppsägning 105
Arv 104
Aut dedere aut punire 211
Avkortning, se böter
Avkriminalisering 227–29
Avpenalisering 29
Avskrivning, se böter
Avskräckning 20, 22
Avsättning 51
Avtals ogiltighet 105,
Avvisning 226–7
Barn och ungdom 17, 126, 128,
 130
Bastuklubbar 29
Behandlingsplan 86, 191
Behovsprincipen 129
Behörighetsregler 106, 145–6
Beloppsbestämda avgifter 115
Beredskapspolisen 129
Beslag 99, 131
Besöksförbud 30, 41
Bevakningsföretag 124
Biträde till skadelidande 41, 82,
 89, 131
Bostad 131
Blodprov 164
Brott (definition) 16, 18, 62,
 171–2
Brottsförebyggande rådet
 (BRÅ) 31, 34
Brottsoffer 38–41, 53, 131
Brottsprodukt 102
Brottsskadelagen 38, 99
Brottsverktyg 102
BUREUS, JOHANNES 15
Butikssnatteri 26
Byggnadsavgift 118, 120
Böter 48, 62, 72–74
 avkortning 206
 avskrivning 206
 dagsböter 48, 63, 72–76, 80, 84,
 92
 förvandling 49, 206–7
 införsel 205
 normerade 73
 penningböter 73, 136

- uppbörd 205
- Bötesimmunitet 206
- C Var 14 dag 188
- Cellstraff 46
- Chefsåklagare, se åklagare
- Dagsbotsuppgift 169
- Dagböter, se böter
- Datorisering 16, 124
- Disciplinansvar 27, 109–111
- Disciplinpåföljd 109–111
- Disciplinstraff för krigsmän 49
- Disciplinär bestraffning 27, 196–7, 202
- Disproportionsfall 144
- Distriktsåklagare, se åklagare
- Diversion 67
- Dold brottslighet 55–6
- Domstolsverket 53, 159
- Dubbel straffbarhet 185–7, 192, 198
- Död 101, 206
- Dödsstraff 45–6
- Eko-brott 30
- Eko-kommissionen 31
- Ensamdomare 160, 166
- Enskilt anspråk 40, 156
- Enskilt åtal, se åtal
- Erinran 110, 114, 135
- Expeditionsavgift 114
- Europeiska konventionen 1966 om rättigheter 19
- Farliga föremål 102–3
- Felparkeringsavgift 115
- FEUERBACH, ANSELM VON 22
- Fingeravtryck 164
- Fiskezonen 222
- Flaggprincipen 217, 220
- Folkkräftsbrott 220
- Folkstraffrätt 189
- Fosterfördrivning 28
- Fotografi 164
- Fri från påföljd 97, 182
- Frigång 47, 195
- Frivårdsförordningen 52, 188, 198
- Frivårdsmyndigheter 188
- Fullföljd av talan 157–8
- Fylleri 28
- Fängelse 45, 75–80, 80 på livstid 76, 190, 209
- Fängelsestraffkommittén 79, 82, 85–7, 171, 174
- Fästningsarbete 45
- Förenta nationernas förklaring 1948
- mänskliga rättigheter 18
- konvention 1948 folkmord 213
- Föreskrifter 77, 82, 86–88
- Företag 36, 74, 103–11
- Företagsbot 101–2, 103–4
- Förfarandevite 111
- Förlikning 42
- Förlust av medborgerligt förtroende 46
- Förpassning 189
- Förseningavgift 28, 115
- Förskottsbetalning 205
- Försvare 168
- offentlig 161
- privat 161
- Försvarmakten 110
- Försäkringsbolag 56, 114
- Förtroendeman 199
- Förundersökning 127, 142–444
- Förvaltningsmyndighet 116

- Förvar 99, 165
 Förvaring 47
 Förverkande 45, 100–3
 Föräldrar m fl 147, 168

 Gemensam påföljd 63, 180
 konsumtionsdom 63, 186
 Generalprevention 21, 56
 Genève-konvention 1949 krigets
 offer 215
Gratiæ Veritas Naturæ 15
 Gripande 131, 162
 Grodman 218
 GROTIUS, HUGO 211

 Haag-konventioner
 1954 kulturegendom 215
 1970 brottmålsdom 213
 1970 Hijacking 213
 1970 överförande 214
 Hallbladet (tidskrift) 194
 Hem för vård eller boende 92
 för särskild tillsyn 92
 LVM-hem 93
 Hembesök 201
 Husrannsakan 131, 165
 Häkte 49, 149, 188–9
 Häktestid 63, 173
 Häktning 162
 Hämtning 126, 131
 Högsta domstolen 158–60, 187,
 208–9

 Immunitet 216–7
 Indrivning 205
 Individualprevention 23, 56
 Informationsutbyte 36
 Inkapacitering 57
 Input och output 57

 Internering 47, 49
 Internationell straffrätt 215
 Interpol 124

 Just desert 23
 Justitiedepartementet 52
 Justitiekanslern 35, 109, 140, 142
 Justitieombudsmännen 35, 109,
 142
 Justitieutskottet 52

 Kapning av luftfartyg 213, 220,
 226
 Kausalsamband 95
 Knalltransport 197
 Knivförbud 29
 Kollektiv persontrafik 27, 114
 Kombinationsdom 68, 85, 179–81
 Kommun 115, 116, 118
 Konfliktråd 65
 Konsumtionsdom 63, 186
 Konsumtionskrediter 141
 Kontraktsvård 69, 80, 85–6, 181,
 200
 Kontroll 15
 Kontrollavgift 115
 Korttidspermission 195
 Kostnader för brott 21, 54–5
 Kriminalisering 17, 24
 Kriminalpolitik 15
 Kriminalregister, allmänt 170
 Kriminalvård 53 188–204
 Kriminalvårdsanstalt 188–9
 Kriminalvårdsnämnden 77, 188,
 203
 Kriminalvårdsstyrelsen 76, 188
 Kriminalvårdsverket 188
 Kronofogden 205
 Kroppsbesiktning 131, 164

Kroppsplikt 45
Kroppsvisitation 103, 131, 164
KRUM 33
Kumulation 63
Kvacksalveri 107
Kvarstad 165
Körkortstillstånd 38, 107

Lagföringslagen 213, 221
Lagringsavgift 117
Lagrådet 52, 53, 160
Legitimation 38, 107, 111
Lekmannaövervakare 59, 198, 200
Lidande 11, 15, 22–3
Livstids fängelse 76, 190, 209
LSPV 68, 70, 93–7, 152–3,
166–8, 181–2, 186
Luftfartssabotage 213, 220
LUL 65, 91–93, 147, 149–51, 153,
168–9
LUNDSTEDT, VILHELM 23
LVM 93, 149, 153, 170, 186
LVU 51, 65, 91–3, 126, 146, 149
Läkarintyg, se personundersökning
Länspolischef 125
Länspolismästare 125
Länsrätt 92–3
Länsstyrelse 125
Löneavdrag 110

Medborgarvittnen 134
Medtagande till förhör 131
Mellantvång 92, 150
Men 108, 177
Militära straff 51
Militärpolis 129
Miljöskyddsavgift 31, 118
Missbrukare 17, 93, 149, 153, 170,
186

Montreal-konventionen 1971 civila
luftfarten 213
Moralbildning 22
Målsägande 39–41, 143, 146–9,
154, 168
Målsägandebiträde 41, 168
Mörktal 55

Narkotika 28 jfr LVM
Ne bis in idem 21–3, 223
Nordiska
1959 utlämningslagen 214
1963 verkställighetslagen 214
Normaliseringsgrundsatsen 193,
201
Normerade böter, se böter
Nykriminalisering 29
Nytt Juridiskt Arkiv I
1909 s 61 46
1933 s 724 46
1961 s 596 218, 222
1973 s 590 97
1976 s 193 98, 183
1982 s 105 143
1982 s 633 113
1983 s 339 21
1983 s 425 157, 218, 220, 223
1983 s 685 148
1984 s 80 159
1984 s 452 157
1984 s 564 145
1984 s 918 157
1984 s 928 218, 223
1985 s 1 52
1985 s 796 145
1985 s 477 105
1987 s 194 156
1987 s 201 145
1987 s 285 133

- 1987 s 473 219
- 1987 s 655 132
- 1987 s 771 219, 225
- 1987 s 825 226
- 1987 B 5 132
- 1988 s 586 61
- 1989 s 12 63
- 1989 s 31 175, 180
- 1989 s 78 103
- 1989 s 102 177
- 1989 s 131 175, 180, 227
- 1989 s 263 226
- 1989 s 464 180–1
- 1989 s 469 156
- 1989 s 564 178, 180–1, 183
- 1989 s 688 181
- 1989 s 810 181
- 1989 s 847 175, 180
- 1989 s 870 180
- 1990 s 46 226
- 1990 s 84 176, 180–2
- Nåd 18, 159, 185, 208–9
- Nämndeman 160
- Närhetsprincipen 70, 192
- Näringsförbud 31, 105
- Näringsidkare 106
- Näringsstillstånd 106
- Nöjdförklaring 189
-
- Omhändertagande
 - omedelbart 126
 - tillfälligt 78, 88, 126, 130
 - av berusade 28, 126, 131
- Omplacering 105
- Omskärelse 29
- Ordningsbot 136, 153
- Ordningsstörning 130
- Ordningsvakt 123
-
- Organiserad brottslighet 31
-
- Paris-konventionen 1957
 - utlämning 214, 225–6
- Parkeringsvakt 123
- Passregister 123–4
- Passstillstånd 199, 202
- Patologiskt rus 98
- Permission 195
- Personalansvarsnämnd 133
- Personalitetsprincipen
 - aktiv 219
 - passiv 219–20
- Personlig inställelse 146, 168
- Personundersökning 165–6
- Piratradiolagen 221
- Plädering 157
- Pockettidningen R 33
- Polisen 123–39
- Polisering 130
- Polisvåld 132
- Politik 15
- Prejudikat 158, 160
- Primärutredning 127
- Privatjustis 21
- Processekonomi 29, 151
- Prognos 81, 182–3
- Proportionalitetsprincipen 129, 164
- Prövotid 82, 84–5
- Psykiskt störda, se LSPV
- Påbackning 194
- Påföljdsbestämning 173–83
- Påföljdseftertergift 178
- Påföljdspreskription 64, 144–5
- Påföljdsval 26, 179–82
- Påpekande 135
-
- Rapporteftergift 31, 67, 134–5

- Rattfylleri m m, 160, 185, 191
Reformatio in pejus 157
 Regeringen 52
 Regeringsformen 16, 18, 52,
 208–9
 Regionåklagare, se åklagare
 Reseförbud 164
 Resning 160
 Resocialiseringsfall 153
 Riksbanken 117, 146
 Riksdagen 52
 Rikspolisstyrelsen 123–5
 Riksskatteverket 106, 205, 227
 Riksåklagaren 140–2
 cirkulär
 C 47 216
 C 65 225
 C 78 216
 I:97 154
 I:102 154
 I:103 226
 I:105 147
 I:106 147
 I:108 141
 I:113 169
 I:114 148
 Ringa fall 172
 Riskfall 77, 203
 Rom-konventionen 1988 sjöfartens
 säkerhet m m 213
 Rustillstånd 97–8
 Räddningstjänst 123
 Rättelse 172
 Rättshjälp, internationell 214
 Rättsliga rådet, se socialstyrelsen
 Rättsspsykiatrisk
 undersökning 94–6, 166–8
 Rättsspsykiatrisk vård 96
 Rättsstatistisk årsbok 35
 Rättsverkan 199–208
 Rättsväsendets informations-
 system 124
 Rättvisa 19, 23
 Röda korset 33
 Sakframställning 157
 Sakkonfiskation 100
 Samhällstjänst 42, 50, 68–9,
 86–88, 200
 Sanktionsavgifter 28, 113–21
 SCHLYTER, KARL 23
 Sinnessjuka, se LSPV
 Sinnesslöa 152, jfr LSPV
 Självdeklarerad brottslighet 56
 Självskydd 132
 Skadelidande, se brottsoffer
 Skadestånd 121–2
 Skamstraff 47
 Skattebrott 30, 117, 185
 Skattetillägg 117
 Skiljande från uppdrag 105
 Skjutvapen 30, 129
 Skydd mot övergrepp 132
 Skyddskonsulent 198–201
 Skyddstillsyn 17, 49, 84–89,
 179–82, 186, 190, 198–201
 enligt 33:2 84–85, 186
 med fängelse 84–5, 186
 Skyddsåtgärder 47
 Sociallagstiftning 17–8
 Socialnämnd 128–9, 145, 150–1
 Socialstyrelsen 146
 hälso- och sjukvårdens
 ansvarsnämnd 110–1
 rättsliga rådet 95, 167
 Socialtjänsten 91–93, 186; jfr
 socialnämnd
 Socialt ogillande 21–23

- Sorteringsmaskineriet 60
- Spaning 131, 165
- Specialsjukhus 94
- Spikmatta 129
- Spärrtid 107
- Spö- och risslitning 45
- Statistiska centralbyrån 32, 35
- Statsbudgeten 54–5
- Statsskyddsprincipen 220
- Statsåklagare, se åklagare
- Straff (definition) 16, 18
- Straffarbete 45–7
- Straffavgift 114
- Straffbalk 45
- Straffbarhetsåldern 172
- Straffhot 66
- Strafflagberedningen 21
- Strafflindring 64, 171, 176, 178
- Straffmätning 26, 176–8
- Straffnivå 174
- Straffrättsvillfarelse 171
- Straffskala 25, 63, 175
- Straffskärpning 63, 175, 182–3
- Straffteorier 22–3
- Strafftidsresolution 76, 189
- Straffvärde 23, 63, 175–6
- Strafföreläggande 153–5
- Straffprocessuella
tvångsmedel 162–5, 217
- Straffrättsvillfarelse 171
- Strasbourg-konventioner
 - 1959 rättshjälp 214
 - 1964 övervakning 214
 - 1964 trafikbrott 213–4
 - 1972 lagföring 214
 - 1972 brottmålsdom 213
 - 1977 terrorism 213
 - 1983 överförande 214
- 1987 tortyr 214
- Styrning 15
- Stödperson 41, 168
- Summariska förfaranden 32, 67,
136, 153–5
- Suspension 51
- Suum cuique* 15
- Suveränitet 210, 215
- Svensk författningssamling 13, 52
- Sveriges advokatsamfund 35, 114
- Säkerhetsanstalt 47
- Särbehandling 194
- Särskild avgift 115, 116
- Särskild utskrivningsprövning 96
- Särskilt ungdomshem 92
- Telefonavlyssning 131, 165
- Territorialprincipen 116
- Terrorism 196, 227
- Testamente 104
- THYRÉN, JCW 23
- Tillstånd 106
- Tilläggsavgift 27, 114, 118
- Tortyr 214
- Totalförsvaret 215
- Trafikförsäkringsavgift 114
- Trafikförsäkringsföreningen 114
- Trafikskadelagen 27
- Trafiktillstånd 107
- Tredska 206
- Trepartsmöte 200
- Trots 112
- Tryckfrihetsbrott 142, 144, 169
- Tullen 100, 130, 136
- Tvegifte 104
- U-båten 217
- ULPIANUS 15

- Undanröjande av skyddstillsyn 87–8, 203
- villkorlig dom 82, 203
- Undantagslagen 148
- Ungdomsfängelse 47, 49, 51
- Universalitetsprincipen 211, 220
- Uppbörd 205
- Uppklaring 137
- Uppkriminalisering 29–31
- Uppsägning 105
- Utandningsprov 164
- Utbyte av brott 102
- Utegångsförbud 110
- Uteslutning 114
- Utlämning 214, 225–6
- Utländsk rätt 222–3
- Utlänning 37, 108, 190, 196
189–94, 225–7
- Utredning om barns brott 128
- Utvecklingsstörda, se sinnesslöa
- Utvisning 108, 226–7
- Vanfrejd 45–6
- Vapen 30
- Varning 109–11, 202–3
- Varselavgift 117
- Vattenföroreningsavgift 118
- Vatten och bröd 46
- VERGILIUS 15
- Verkställighetslagar 188, 227
- Viktimologi 40
- Villkorlig dom 42, 49, 81.83, 186
- Villkorlig frigivning 47, 77–8
- Villkorligt fängelse 88
- Vistelse utom anstalt 196
- Vite 27, 111–3, 156 145
- Vård och behandling 27, 32
- Värdekonfiskation 100
- Värderelaterade avgifter 116–8
- Wien-konventioner
- 1961 beskickningar 216
- 1963 konsulat 216
- Yrkande 155, 157
- Yrkestrafik 107
- Åklagare 140–8, 203, 212
- Åtal
 - allmänt 144
 - enskilt 144
 - fakultativt 146
 - förutsättningar 144–6
 - obligatoriskt 146
 - preskription 63, 144–5
 - prövning 31, 146–9
 - underlåtelse 31, 150–3
- Åtalet (tidskrift) 141
- Återfall i brott 63, 178, 180,
182–3
- Återkallelse av legitimation 107,
111
- Återställande av besittning 165
- Återtagagande av stöldgods 165
- Ändringsfrekvens 186–7
- Överförbrukningsavgift 117
- Överlastavgift 118
- Överlämnande till särskild
vård 17, 49, 51, 90–98, 186
- socialtjänsten 91–3, 186, jfr
150–3
- LSPV 93–97, 186, jfr 152–3
- LVU 91–93, 186, jfr 150–3
- LVM 93, 186

specialsjukhus 93–97, 186, jfr
152–3

öppen psykiatrisk vård 96, 186,
jfr 152–3

Överprövning av åtal 141

Övertidsavgift 117

Övervakning 48, 84–5, 87, 164,
198–203, 227

Övervakningslagen 227

Övervakningsnämnd 55, 201–3

Överåklagare, se åklagare

[illegible]

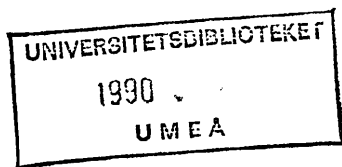
Återställande av bevisning 165
 Återställande av skadegär 165
 Återställande av legitimation 101,
 111
 Återfall i brott 63, 179, 180,
 182-3
 Återfall i brott 63, 179, 180,
 182-3
 Underlöslas 71, 150-3
 Preskription 63, 144-5
 Obefogenhet 145
 Rättshandlingar 144-6
 Saknadsförklaring 146
 Återställande 144
 Allmänna 144

100-443887-100

Anders Agell	Underhåll till barn och make
Anders Agell	Äktenskaps- och samboenderätt
Agell/Saldeen	Faderskap, vårdnad, adoption
Anners/Önnerfors	Latinsk juridisk terminologi
Hans Ahlstedt	Datarättens ABC
Ingrid Arnesdotter	Finansiell leasing
Bertil Bengtsson	Miljörätt
Bertil Bengtsson	Sakrättsliga frågor i fastighetsrätten
Bertil Bengtsson	Speciell fastighetsrätt
Bergström/Lennander	Kredit och säkerhet
Bergström/Strömholm	Lärobok i upphovsrätt
Frey Björlingsson	Kvinnorna och rättvisan
Robert Boman	Deldom
Ove Bring	Aggression, självförsvar och non-intervention
Torleif Bylund	Repetitionskompendium i processrätt
Torleif Bylund	Skrivningsfrågor i processrätt
Ekelöf/Boman	Rättssmedlen
Maja Kirilova Eriksson	Skydd av mänskliga rättigheter
Paulo Fohlin	Avtalstolkning
Olle Hellberg	Erkännande av internationella adoptionsbeslut
Sten Hillert	Servitut
Torgny Håstad	Den nya köprätten
Nils Jareborg	Brottsbalken kap. 23–24 med mera
Nils Jareborg	De särskilda strafflagarna
Nils Jareborg	Uppsåt och oaktsamhet
Ulf Jensen	Panträtt i fast egendom
Ulf Jensen	Skrivningsfrågor i Civilrätt C
Ulf Jensen	Övningsexempel i fastighetspanträtt
Hannu T Klami	Föreläsningar över juridikens metodlära
Hannu T Klami	Sanningen om rätten
Hannu T Klami	Strömningar och problem
Källström/Rylander	Frågekompendium för juridisk introduktionskurs
Landerdahl/Remstam	Beskattningsförfarandet och skatteprocessen
Per Henrik Lindblom	Inledning till juridiken
Lindblom/Persson/Rylander	Skrivråd för jurister
Lindblom/Rylander	Att skriva uppsats

Göran Lysén
Göran Lysén
Malmström/Saldeen
Malmström/Saldeen
Malmström/Agell
Nils Mattsson
Nils Mattsson
Mellqvist/Persson
Alvar Nelson
Kerstin Osterman
Torsten Seth
Tore Sigeman
Gunnel Stenberg
Ivar Strahl
Stig Strömholm
Erik Waller
Erik Wennerström
Lotta Westerhäll

Introduktion till EG-rätten
Integration et Coopération Européennes
Förmynderskapsrätt
Successionsrätt I
Testamentsrätt
Mervärdeskatt och socialavgifter
Skattepolitik. En introduktion
Fordran och skuld
Kriminalpolitik och ingripanden vid brott
Skadeförsäkring i EG
Internationella affärstvister
Semesterrätt
Non-expulsion and Non-refoulement
Makt och rätt
Lag och lyra
AGL. Lärobok om arvs- och gåvoskatt
Några främmande staters politiska system
Socialrätt. Introduktion till några
förvaltningsrättsliga områden

90/79

**Förlagets titlar kan beställas i bokhandeln eller genom
IUSTUS KUNDTJÄNST
Östra Ågatan 9
753 22 Uppsala
Tel 018 - 69 30 91
Fax 018 - 69 30 99**

I Sverige har den kriminalpolitiska debatten varit livlig under det senaste kvartssekle. Medan forskarna icke funnit brottsutvecklingen ge anledning till oro, har massmedia dragit uppmärksamheten till sensationella fall och myndigheternas svårigheter att handskas med dem. Det ekonomiska läget har tvingat fram begränsningar i det allmännas åtaganden både mot brottsoffren och brottslingarna. Därför har många initiativ försvunnit, och insatser har ofta begränsats till omorganisation inom myndigheterna.

Den snabba utvecklingen har gjort en ny, helt aktuell framställning behöfvig. Här får läsaren en samlad bild av det aktuella läget med perspektiv framåt och bakåt i tiden. Redovisningen av de nya föreskrifterna om straffmätning och påföljdsval och den anknytande rättstillämpningen är helt ny. Också i övrigt är framställningen anpassad till ny lagstiftning, nya rättsfall och aktuell litteratur.

Alvar Nelson, f 1919, jur dr 1950 i Uppsala, jur dr h c 1990 i Helsingfors, har varit ordinarie professor i straffrätt sedan 1952 och har under åren 1965–85 innehaft lärerstolen i straffrätt vid juridiska fakulteten i Uppsala.